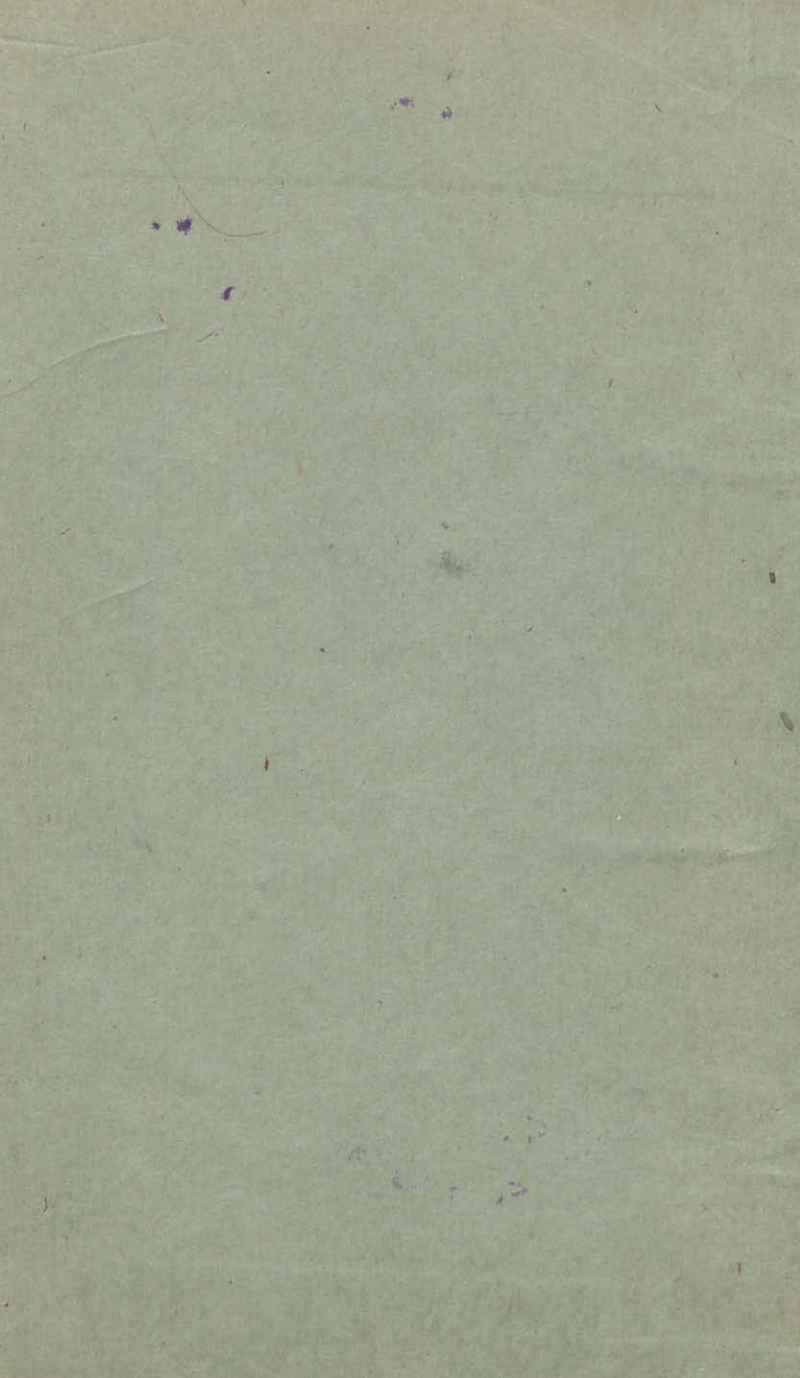
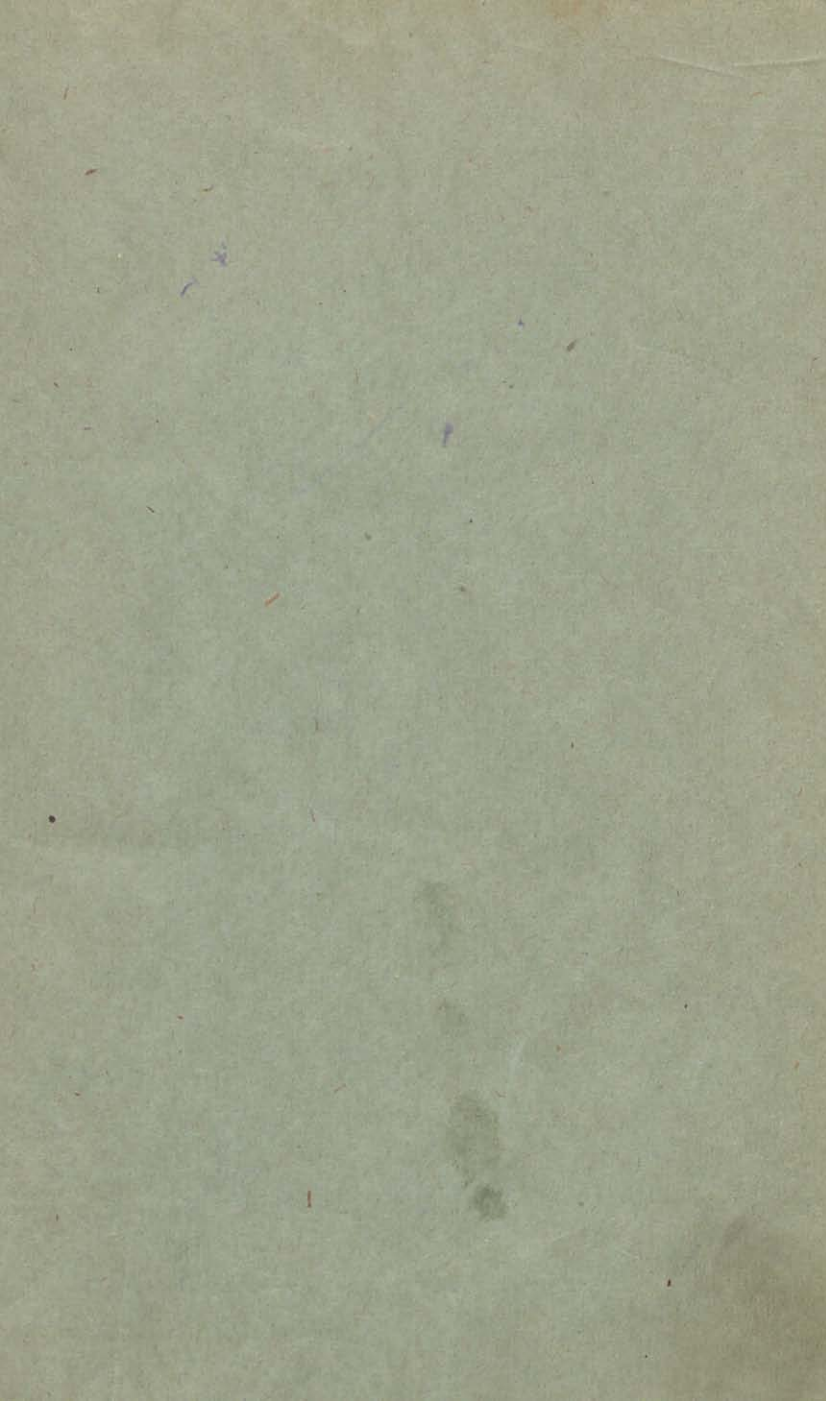

447.5

97.925
U. 91

2810
ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Ժ.

ԱՐԲՈՅ ՀՅՐՆ ՄԵՐՈՅ

ՄՈՎՍԷՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ

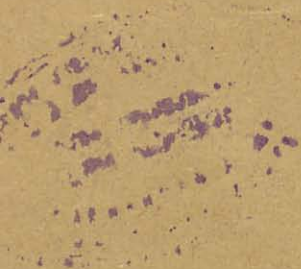
Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Էլեկտրասպ. Օր. և Ազգամեանի Պօլից. 7

1913

10

10

34064-4-4.

(6025)
39)

2004

16738-58 7

2200045

Ի ՅԱԽԵՐԺԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ

Ա Ի Ե Տ Ի Բ Ա Յ Բ Ա Լ Ա Յ Ե Ա Ն

Ղ Ո Ի Կ Ա Ս Ե Ա Ն Յ

Շուշեցոյ

Մովսէս Խորենացու Հայոց պատմութեան այս
տպագրութիւնն արտատպուած է 1881 թուին
Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական Ընկերութեան
ձեռքով կատարուած հրատարակութիւնից:

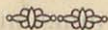
ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆ

Ճոխութիւնք մատենագրաց մերոց հնոց ըստ դարուց դարուց գերծեալք ՚ի բռնութենէ ժամանակին՝ եթէ ոչ անվթարք եւ բովանդակք, սակայն եւ դոյզն այն ՚ի սերկեանս անուր գանձք մեծագիւնք են ՚ի ձեռս սերնդոց ևոցա եւ պատուականք յաչս աշխարհի: Մին ՚ի սոցանէ՝ նա մանաւանդ յընտելագունից անիք է եւ Պատմութիւն Հայոց Սրբոյ Հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացոյ Ծաղկելոյ ՚ի հինգերորդ դարու:

Չառնէս մեծէ եւ գերկասիրութեանց նորա բովանդակ չէ ՚ի դէպ ասէն մանրակրկիտ արարեալ ընդ բնան հատելով անցանել. այլ զայս եւեթ ասացումք՝ զի պատմութիւն նորա յեղեալ ընդ ժամանակս ժամանակս յայլ եւ այլ յեզուս ՚ի հմտութիւն բանասիրաց Եւրոպիոյ, մնայր ապաքէն դիւրամատոյց եւ ամենայն բանասիրաց Հայոց կացուցանել զայն: Ուստի առ ՚ի կատար ածել զայս՝ նախապէս յորդոր եկաց մեզ նա ինքն ուսումնասենչ հայազն Յ. Իգլիւրեանց,

Եւ ՚ի յաջողութիւն գործոյն սասար եղեւ նաեւ ծախսոց սպագրութեան նորին, որով եւ մեք առ ժամայն ձեռն արկաք ՚ի սպագրութիւն մասե-
նիս:

Այլ քանզի պատմութիւն Քերթողահօրս ըս-
տարբեր քչագրաց գտանի յոլով անգամ սպա-
գրեալ ՚ի միջոցս ամաց, մեք ՚ի նոցունց ընտե-
ցաք գտազգիրն Մխիթարեան Միաբանութեան
Վենետկոյ, ՚ի յոյս ելեալ բաղդասութեամբ վե-
ցից անբերի օրինակաց յամի հագար ութ հա-
րիւր վաթսուն եւ հինգ: Յայն հաստատուն զակն
պահեալ՝ նշոյիւ որպէս եւ էրն այնպէս ըստ ա-
մենայնի անյետլի կալաք առանց փոփոխութեան
իրիք ՚ի մէնջ. միայն զյայտնիս՝ զկէտից ասեմք
եւ զտառից ուրեք ուրեք վրիպելոց յաչաց սրբա-
գրողի մասենին ուղղագրեցաք, զորոց եւ այլք
յօրինակաց առ մեզ եղելոց միաբանք երաւ-
խաւորէին:

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ծ Ն Ն Դ Ս. Բ Ս. Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Յ Ո Յ Մ Ե Ծ Ա Յ

Ա

Մովսիսի Խորենացւոյ յաղագս մերոյս յիսկզբանն յայսմ բանիցս Մահակայ Բագրատունւոյ խնդալ:

Զանսպառ խաղացմունս աստուածայնոցն 'ի քեզ շնորհացն և զանդուլ Հոգւոյն 'ի վերայ քո իմացուածոյդ շարժմունս ծանեայ 'ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս, յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զծանօթութիւն. որ և սիրելի իմոց իսկ ախորժակացս է, առաւել ևս սովորութեանցս: Վասն որոյ և ոչ միայն զովել արժան է զքեզ, այլ և 'ի վերայ քո աղօթել՝ առ 'ի լինել քեզ միշտ այսպիսի:

Զի եթէ վասն բանին մեք, որպէս ասի, պատկեր Աստուծոյ, և դարձեալ՝ առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն, և քո յայստօիկ անհատ ջանկութիւն, ապա ուրեմն գեղեցիկ մտածութեամբ զխոհականութեանդ քո վառ և բորբոք պահելով զկայծակն, զարդարես զբանն. որով

մնաս առ 'ի լինելն պատկեր: Ի ձեռն որոյ և զայսորիկ զսկզբնատիպն ասիս ուրախացուցանել, գեղեցիկ և չափաւոր մոլութեամբ յայսոսիկ մոլեալ և զակատեալ:

Առ որով տեսանեմ և զայս, զի եթէ որք յառաջ քան զմեզ և կամ առ մեւք եղեն հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկելոց իւրեանց արդեւք գտելոց իմաստնոց զայսպիսեացս հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից, և ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիկ 'ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից, և զքեզ այսպիսի այժմ եղեալ ծանեաք, ապա յայտ է ուրեմն, թէ ամենեցուն քան զքեզ նախագունիցն ճանաչիս վեհագոյն, և բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց, և յայսպիսիս պատկանաւոր զնիլ յարձանագրութիւնս բանից:

Յաղագս որոյ հեշտաբար ընկալեալ զքո խընդիրդ, աշխատասիրեցայց ածել 'ի կատարումն. անմահ 'ի յիշատակ թողուլ զայս քեզ, և որ զկնիքոյինքն են գալոց ազգք: Զի և ազգի ևս նախնականի, և քաջ և արգասաւոր՝ ոչ միայն 'ի բանս և 'ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ և 'ի մեծամեծ և 'ի բազում գործս արժանափառս, զոր յիշատակեսցուք 'ի կարգի պատմութեանս, յորժամ գորդի 'ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զբովանդակն: Իսկ զՀայաստանեացս նա-

խարարութիւնս, զամենեցուն զուստն և զզիարդն յայտնելով համառօտ, որպէս հաւաստի 'ի յունականս ոմանս կոյ պատմութիւնս:

Բ

Թէ ընդէր, վասն զի 'ի քաղղէացոց և յատրեստանեաց մատենից ցանկագոյն են մեր իրք, 'ի յունականէն կամեցաք մեք ցուցանել:

Եւ ընդ այս մի ոք զարմասցի, եթէ բազում ազգաց լեալ մատենագիրքք, որպէս ամենեցուն է յայտնի, մանաւանդ Պարսից և քաղղէացոց, յորս առաւել ազգիս մերոյ գտանին բազում ինչ իրաց յիշատակք, մեք զՅունացն միայն յիշեցաք զպատմագիրս, և անտուտ զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս խոստացաք յանդիման կացուցանել: Քանզի ոչ թագաւորքն Յունաց՝ միայն որպէս աշխարհակալութեամբ, այլ և որ ինչ իմաստութեան են ջանք՝ փոյթ յանձին կալան աւանդել Յունաց, յետ զառտնին իւրեանց յարմարեալ իրս. որպէս և Պաղսմէոսն, որ և Եղբայրասէրն, պէտ արարեալ զամենայն ազգաց զմատեանս և զվէպս 'ի յոյն լեզու փոխարկել:

Բայց մի ոք աստանօր անուսուռմն զմեզ հարմարեալ բամբասիցէ իբր զանվարժս ոմանս և զտգէաս, որպէս թէ եզիպտացոցն լեալ թագաւոր, մեք այժմ զնա Յունաց զրեցաք: Քանզի

նուաճեալ նորա և զՅոյնս ընդ իւրով ձեռամբ, անուանեցաւ Աղէքսանդրի և Յունաց թագաւոր, որպէս և ոչ մի զոք 'ի Պաղոմեանցն կամ յայլոցն աիրելոյ եզիպտացւոցն անուանեցաւ ոք երբէք. որ և վասն առաւել յունասէր բարս ունելոյ՝ 'ի յոյն լեզու զիւր աշխատութիւնն ժողովեաց: Է և այլ բազում այսպիսի ինչ պատճառ վասն ասելոյն մեր զնա Յունաց թագաւոր, այլ վասն համառօտելոյ մեզ զճառս՝ բաւական լիցի ասացեալս վասն նորա:

Այլ և բազում արք անուանիք և իմաստութեան պարապեալք 'ի Յունաց աշխարհէն հոգացան՝ ոչ միայն զգիր զիւանաց այլոց ազգաց թագաւորաց և զմեհենից յեղուլ 'ի յոյն բան, որպէս գտանեմք գայն, որ և զԲիւռիոս ոմն յայս յորդորեաց այր քաղզէացի և վարժ ամենայն իմաստութեամբ, այլ և զմեծամեծս և զգարմանալոյ արժանաւորս յարուեստից, և ուրեք ուրեք գտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ փոխեցին 'ի յոյն լեզու. որպէս գայր առ քէ, և զգայ և զթոյ առ փիւր, և զկենն առ եչ, և զշայ առ սէ: Եւ ժողովեալ զայսոսիկ արանց, զորոց և մեք զանուանս հաւաստի գիտեմք, նուիրեցին 'ի փառս հելլենացւոց աշխարհին: Եւ գովելիք են, որպէս իմաստասիրեցեալքն՝ յազազս ջանին և իմաստութեանն առ 'ի յայլոցն լինելոյ գտակք, առաւել ևս որք ընկալան և պատուեցին զայսպիսի

գիւտս իմաստից: Վասն որոյ և զբոլոր իսկ զՅոյնս ոչ դանդաղիմ մայր կամ դայեակ ասել իմաստից:

Եւ վասն Յունացն զբուցաբանս զակնարկութիւն մերոց պիտոյիցս առնելոյ՝ բաւական է այսչափ:

Գ

Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց:

Կամիմ և ոչ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն մերոց նախնեաց առանց յիշատակի բամբասանաց թողուլ. այլ և աստէն իսկ յիսկզբան մերոյ գործառնութեանս զվասն նոցս կշտամբութեան յարմարել զբանս: Զի թէ արդարեւ գովութեան արժանի այնք 'ի թագաւորաց իցեն, որք զբով և պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կարգեցին զժամանակս և զգործս իմաստութեան, և զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացուցին 'ի վէպս և 'ի պատմութիւնս, ըստ նոցանէ և պարապեալքն այսպիսով ճգնութեանց զիւանագիրք մատենից՝ ներբողականաց 'ի մէնջ արժանի եղեն ասից: Ի ձեռն որոց և մեր ընթեռնուլն զառ 'ի նոցանէ շարածս բանից, ըստ աշխարհօրէն կարգաց իմաստնանալ ասեմք, և քաղաքականս ուսանել կարգս, յորժամ այս-

պիտիս ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճառս
և զըուցատրութիւնս, որք են քաղզէացւոց և
ասորեստանեաց, եգիպտացւոց և ելլենացւոց:
Առ այսոքիւք և փափագիցեմք ևս արդեւք
իմաստութեան արանցն այնոցիկ, որ գայսպիտի
փոյթ յանձին կալան:

Ապա ուրեմն ամենեցուն մեզ յայանի է
թագաւորացն մերոց և այլոցն առաջնոցն առ 'ի
յիմաստն ազամարութիւն, և անկատարութիւն
ոգւոյն բանականի: Զի թէպէտ և եմք ածու
փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ,
և զօրութեամբ տկար և ընդ այլով յոլով ան-
գամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն բա-
զում գործք արութեան գտանին գործեալ և 'ի
մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշատակի,
գորոց և ոչ մի ոք 'ի նոցանէ պէտք յանձին կա-
լաւ մատենագրել: Արդ այսոքիկ, որք և ոչ ան-
ձանց խորհեցան բարի առնել, և անուն յիշա-
տակի յաշխարհի թողուլ, զի՞ արդեւք և մեղա-
գրութիւն մեր այնպիսեացն 'ի ճահ պատահիցէ,
զևս մեծագոյնս 'ի նոցանէ պահանջել և որ ինչ
հնագոյն քան զնոսս:

Այլ ասիցէ ոք արդեւք. վասն ոչ լինելոյ
գիր և զպրութիւն 'ի ժամանակին, կամ վասն
պէս պէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմեանց
զկնի անհետ 'ի վերայ գային:

Այլ ոչ արդարև այսոքիկ կարծեցեալ լինի.

քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն, և զիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ՝ զիւղից և գաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց այժմ՝ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ՝ ի սեփհական ազատութեան պայագատութիւն: Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ՝ և առ հինսն հայաստանեաց լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց բանաւորաց: Վասն որոյ աւելորդ է մեզ և այլ յազագս անբանից արանց թուլամտաց վայրենեաց ճառել:

Բայց ընդ քո յոյժ զարմացեալ եմ ընդ մտացդ ծննդականութիւն, որ յիսկզբանցն մերոց ազգաց մինչև ցայժմուսս միայն գտար զայսպիսւոյ մեծ իրէ բուռն հարկանել, և մեզ խոյզ խնդրոյս առաջի արկանել՝ երկար և շահաւոր գործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւն. ճշդիւ զթագաւորացն և զնախարարականաց ազգաց և տոհմից, թէ՛ սլ յուամէ, և զինչ իւրաքանչիւր ոք՝ ի նոցանէ գործեաց, և սլ ոք՝ ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի և մերագնեայ, և սլք ոմանք եկք ընտանացեալք և մերագնացեալք, և զգործս և զժամանակս իւրաքանչիւր վրով գրոշմել՝ ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչև ցայժմ. գեղեցիկ զայս քեզ հարեալ ի փառս և անջան հեշտութիւն:

Առ որ այսչափ միայն ասացից. միթէ մատեանն մերձ կայցէ ինձ, որպէս ասէ Յոբ, կամ դպրութիւնք քոց հայրենեաց, որովք նմանագոյն արդեւք եբրայեցւոցն պատմագրաց՝ ՚ի վերուստ ՚ի քեզ իջուցանեմ անսխալ, կամ ՚ի քէն և յայլոց սկսեալ՝ անդր ՚ի վեր հանիցեմ ՚ի սկիզբնն: Բայց սակայն սկսայց. թէպէտ և ջանիւ. միայն թէ և շնորհակալ ոք մերոցս գտանիցի լեալ աշխատութեանց: Եւ սկսայց յորոց և այլքն, որք յեկեղեցւոջ և ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս իսկզբանն առասպելս, բայց եթէ զինիսն՝ ժամանակ ինչ արդեւք. և զարսս յայտնիս, որում և աստուածայինքն ՚ի ճան զայցեն պատմութիւնք բանից. մինչև ՚ի հարկէ երթեալ հասանիցեմք ՚ի հեթանոսականն գրուցակարգութիւնս. սակայն և ՚ի նոցանէ, զոր ինչ հաւաստին կարծեմք, առնուլ:

Դ

Յաղագս զի ոչ սակս Ագամայ և այլոց նահապետացն միաբանեցան այլք ՚ի պատմագրաց:

Յաղագս արմատոյն հանուրց մարդկութեանս, կամ թէ հաճոյ ումեք թուեսցի ասել ծայրին, պարտ էր մեզ սակաւ ինչ անցանել բանիւ, թէ ընդէր հակառակ Հոգւոյն խորհել անմիաբանե-

ցան այլքն 'ի պատմագրաց, գիւրուս ասեմ, գրագր-
մավիպէն և զԱրիւղենայ. կամ զնոյն ինքն զնաւա-
կառուցէն և զայլոց նահապետացն. ոչ միայն վասն
անուանց և ժամանակաց, այլ վասն ոչ սկիզբն զառ
'ի մէնջն հաւացն կարգելոյ ազգի մարդկան:

Քանզի ասէ վասն նորա Արիւղենոս հանգոյն
այլոցն այսպէս. Եւ զնա ամենախնամն Աստուած
եցոյց հովիւ և առաջնորդ ժողովրդեանն: Յետ
որոյ ասէ. Թագաւորեաց Ազովրոս շարս տասն.
որ լինին ամք երեսուն և վեց հազար: Նոյնպէս
և յաղագս Նոյի այլով անուամբ վարին և ժա-
մանակօք անբաւիւք. թէպէտ և վասն ջրոյն
սաստիկութեան և ապականութեան երկրի՝ զոյգ
հոգևորացն բարբառին բանից. նոյնգունակ և
զթիւ նահապետաց տասն Քսիսութրեաւ հան-
դերձ թուեն: Որ ոչ միայն ըստ բոլորման առ
'ի յարեզակնէ չորեքժամանակեան ըստ մեզ լի-
նելոյ տարւոյն՝ հեռանայ յամաց մերայնոցն,
մանաւանդ թէ և յաստուածայնոցն, այլ և ոչ
որպէս եգիպտացիքն զլուսնականսն հաշուին ծագ-
մունս. նա և ոչ զառ 'ի դիցն ոմանս ասացեալս,
եթէ տարիս ոք վարկցի, զուգեալ համեմատեն
հուն թուոց առարկութեանցս առ 'ի հաւաստել
ճշմարտութեանն, երբեմն նուազ և երբեմն սաս-
տիկ զհաւաքումն գումարելով: Այդ օրէն է մեզ
աստանօր զկարծիս նոցա յայտնել, թէ զինչ իւ-
րաքանչիւր ոք 'ի նոցանէ խորհեցան այսպէս

զայսոսիկ գրել. այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլու՛մ տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատուցուք աստանօր զբանըս, սկսանելով յաղագս այսորիկ որպէս և հաւատացեալ եմք:

Ազամ նախաստեղծն, սա կեցեալ ամս երկերիւր և երեսուն, ծնանի զՍէթ. Սէթ կեցեալ ամս երկերիւր և հինգ, ծնանի զԵնոպս: Սորա երկուքն յարձանագրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսէպոս. թէպէտ և ուրն անյայտ: Ենոպս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած:

Եւ ընդէ՛ր արդեւք այս, և կամ վասն որո՞յ պատճառանաց նախնիս ասացեալ կոչելոյն զԱստուած, և կամ որպէս կոչելն իմանի: Քանզի է Ազամ ճշմարտապէս աստուածաստեղծ. և սա ՚ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասի պատուէր, այլ և յանցուցեալ և թագստեան եղեալ, զՌւր եսն յԱստուծոյ և ոչ յայլմէ ումեքէ հարցանի. սապէս և զվճիռ վարկին ՚ի նորին բերանոյ լսէ: Իսկ յետոյ և Աբել մերձաւոր և ծանօթ Աստուծոյ լեալ, պատարագ մատուցանէ, և ընկալեալ լինի: Արդ, սոցա այսպէս յընդունելութիւն և ՚ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լինել, է՛ր աղագաւ սա առաջին ասի կոչել զԱստուած, և այս՝ յուսով: Արդ զայն վասն սորա ՚ի տեսութեանց ՚ի

հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի. իսկ որ
'ի ձեռն պատրաստն է՝ ասացուք:

Քանզի 'ի պատուիրանազանցութեան գտեալ
առաջինն 'ի մարդկանէ, 'ի դրախտէն և յԱստու-
ծոյ, չարութեան ազագաւ, որպէս ասացեալ է,
գտան արտասահմանեալ: Ձկնի և ընտանեգոյնն
Աստուծոյ յորդուոցն Ադամայ՝ 'ի հարազատէն
իւրմէ սպանանի յեղբօրէ: Յետ որոյ ոչ բանի
ինչ աստուածայնոյ և ոչ յայտնութեան ինչ իրիք
եղելոյ, 'ի տարակուսանս և յանյուսութիւն ազգ-
մարդկան հատեալ լինի, այլ և ինքնահաճոյ ար-
դարև գործս. յորոց միջի սա քաջայոյս եղեալ
ուղղութեամբ հանդերձ, կոչէ զԱստուած: Իսկ
կոչելդ կրկնակի իմանի. կամ անուանել որպէս
զմոռացեալ, կամ յօգնականութիւն կարգալ: Արդ
անուանելն իբրև զմոռացեալ՝ ոչ է 'ի դէպ. զի
ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ 'ի
մոռացումն նոցա զԱստուածդ ածէր անուն, և
կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, և ոչ դարձեալ
մահու և թաղման դեռ ևս ստեղծեալն յԱստու-
ծոյ հասեալ: Ապա ուրեմն յօգնականութիւն կոչէ
սա զԱստուած:

Սա կեցեալ ամս հարեւր և իննսուն, ծնանի
զկայնան. կայնան կեցեալ ամս հարեւր և եւթա-
նասուն, ծնանի զՄաղաղիէլ. Մաղաղիէլ կեցեալ
ամս հարեւր վաթսուն և հինգ, ծնանի զՅարեդ.
Յարեդ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուն և երկու,

85-8679 / 16738-58
6939

ծնանի զԵնովք. Ենովք կեցեալ ամս հարեւր վաթսուոն և հինգ, ծնանի զՄաթուսաղա: Սա յետ ծնանելոյն զՄաթուսաղա՝ ամս երկերիւր արժանի և հաճոյ վարս ստացեալ, որպէս գիտէ որ հաճեցան, փոխեալ ասի 'ի միջոյ ամբարշտաց. զորոյ զպատճառն յետոյ հատուցուք: Մաթուսաղայ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուոն և եւթն, ծնանի զՂամեք. Ղամեք կեցեալ ամս հարեւր ութսուոն և ութ, ծնանի որդի, և անուանեաց զանուն նորա Նոյ:

Յաղագս Նոյի:

Եւ ընդէր արդեւք զսա միայն որդւոյ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասէ, թէ ծնաւ. զոր ընդդէմ իմն մարգարէանայ հայրն. Սա, ասէ, հանգուցէ զմեզ 'ի գործոյ և 'ի տրտմութենէ ձեռաց, և յերկրէ՝ զոր անէծ տէր Աստուած: Որ եղև ոչ հանգիստ, այլ ջնջումն որ ինչ միանգամ 'ի վերայ երկրի: Ինձ թուի՝ հանգուցանելն զաղարեցուցանելն է. իսկ զաղարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւն և զչարիս, սատակմամբ մարդկան զազրագործաց դարուն երկրորդի: Քանզի գեղեցկաբար ասաց, թէ 'ի գործոց մերոց, որ է յանօրէնութեանց. և 'ի տրտմութենէ ձեռաց, որովք կատարեմք զպղծութիւնս: Բայց և հանգչին արդարեւ ըստ այս մարգարէութեան

ոչ ամենեքին, այլ կատարեալքն յառաքինութեան ոգիք, յորժամ չարիք որպէս հեղեղաւ ջնջեալ մաքրին, իբրև առ Նոյիւ մոլեալքն 'ի չարիս: Իսկ որդւոյ անուամբ մեծարեաց զնա գիր, իբր զյայտնի և զնշանաւոր և զարժանաւոր ժառանգ հայրենականացն առաքինութեանց:

Է

Յաղագս հաւասար գալոյ ազգաբանութեան երից որդւոցն Նոյի ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցԱբամ. և թէ Նինոս ոչ Բէլ և ոչ որդի Բէլայ:

Եւ այս յայտնի է ամենեցուն, զի դժուարահաւաք և տաժանելի է, որպէս զիւտ ժամանակացն իսկզբանէ մինչև առ մեզ, առաւել ևս զիւտ որդէծնութեան նախարարականացն ծննդոց յերից անտի որդւոցն Նոյի, ցորքան կամք իցեն խուզել ումեք ըստ իւրաքանչիւր դարուց: Մանաւանդ զի աստուածայնոյն գրոյ զիւրսն 'ի բաց հատեալ՝ յինքն սեպհական ազգ, ելիք զայլոցն իբր զարհամարհելեացն և իւրոցն անարժան կարգելոց բանից: Զորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւաստին 'ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենեւին անսուտ:

Իսկ դու, ով ուշիմ ընթերցասէրդ, հայեաց աստանօր ընդ հաստատութիւն կարգի երից ազ-

զացդ մինչև ցԱբրամ, ցՆինոս և ցԱրամ, և զարմացիր:

Սեմ կեցեալ ամս հարեւր, յետ երկուց ամաց ջրհեղեղին, ըստ աստուածային բանից, ծնանի զԱրփաքսաթ:

Ս Ե Մ

Սեմ ամս հարեւր, ծնանի զԱրփաքսաթ.

Արփաքսաթ ամս հարեւր երեսուն և հինգ, ծրնանի զԿայնան.

Կայնան ամս հարեւր և քսան, ծնանի զՍաղայ. Սաղայ ամս հարեւր և երեսուն, ծնանի զԵբեր. Եբեր ամս հարեւր երեսուն և չորս, ծնանի զՓաղեկ.

Փաղեկ ամս հարեւր երեսուն և երիս, ծնանի զՌազաւ.

Ռազաւ ամս հարեւր և երեսուն, ծնանի զՍերուք.

Սերուք ամս հարեւր և երեսուն, ծնանի զՆաքովր.

Նաքովր ամս եւթանասուն և ինն, ծնանի զԹարայ.

Թարայ ամս եւթանասուն, ծնանի զԱբրահամ:

Ք Ա Մ

Քամ ծնանի զՔուշ.

Քուշ ծնանի զՄեսարիմ.

Մեստրիմ ծնանի զՆերքովթ.

Ներքովթ ծնանի զԲաբ.

Բաբ ծնանի զԱնեբիս.

Անեբիս ծնանի զԱրբէլ.

Արբէլ ծնանի զՔայաղ.

Քայաղ ծնանի զմեւս Արբէլ.

Արբէլ ծնանի զՆինոս.

Նինոս ծնանի զՆինոււս:

Յ Ա Բ Ե Թ

Յարեթ ծնանի զԳամեր.

Գամեր ծնանի զԹիրաս.

Թիրաս ծնանի զԹորգոմ.

Թորգոմ ծնանի զՀայկ.

Հայկ ծնանի զԱրմենակ.

Արմենակ ծնանի զԱրմայիս.

Արմայիս ծնանի զԱմասիայ.

Ամասիայ ծնանի զԳեղամ.

Գեղամ ծնանի զՀարմայ.

Հարմայ ծնանի զԱրամ.

Արամ ծնանի զԱրայն գեղեցիկ:

Արդ զԿայնան չորրորդ 'ի Նոյէ ամենայնք 'ի ժամանակազրացն զրեն, և 'ի Սեմայ երրորդ: Նոյնպէս և զԹիրաս չորրորդ 'ի Նոյէ, իսկ Յարեթայ երրորդ. թէպէտ ըստ մերում թարգմանութեան ոչ ուրեք 'ի բնագրի գտանի: Իսկ զՄեստրայիմ չորրորդ 'ի Նոյէ և երրորդ 'ի Քա-

մայ՝ ոչ 'ի մերում թարգմանութեանս և ոչ 'ի ժամանակագրաց ուրեք կարգեալ գտանեմք: Այլ այսպէս զսա կարգեալ գտաք 'ի յուշմագունէ ումեմնէ և յընթերցասիրէ Ասորւոյ, և հաւատարիմ թուեցաւ մեզ ասացեալն: Քանզի Մեստրալիմ է Մեծրայիմ, որ իմանի Եգիպտոս, և բազումք 'ի ժամանակագրաց զՆերբրովթ, որ է Բէլ, եթովպացի գոլ ասելով՝ հաւանեցուցին զմեզ այսպէս հաւաստի լինել, յաղագս բնակութեան սահմանացն ընդ Եգիպտոս:

Յետ որոյ ասասցուք և զայս. զի թէպէտ և ամք ժամանակաց ծննդոց Քամայ մինչև ցՆինոս ոչ ուրեք գտանին թուեալ, և կամ թէ առ մեզ ոչ հասեալ, այլ հաւաստեալ և ոչ նորին ինքեան Նինոսի. իսկ մերոյն Յաբեթի ամենևին ոչ: Սակայն ասացեալ ազգաբանութիւնդ հաւաստի է երեցունց ցեղիցն մետասան գոլով ցԱբրաամ և ցՆինոս և ցմերն Արամ. զի Արայն երկոտասաներորդ է յետ Նինոսի, մանուկ տիրովք վախճանեալ: Եւ է ճշմարիտ, և մի ոք յերկուասցիքանզի պատմէ մեզ զայսոսիկ յոլով իրս հաւատարիմն Աբիւղենոս, և ասէ այսպէս. Նինոս Արբէեղայ, Քայաղայ, Արբէեղայ, Անէեբայ, Բաբեայ, Բէլայ: Նոյնպէս և զմերն՝ 'ի Հայկայ մինչև ցԱրայն գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթոռն Շամիրամ, թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամայ, Ամասեայ, Արամա-

յիսեայ, Արամենակայ, որ եղև հակառակ Բէլայ միանգամայն և կենախուզ: Եւ զայս մեզ Աբիւղենոս յիւրում առաջնում արձանականի 'ի մանր ազգաբանութեան ասէ. զոր աստ ուրիմն յետոյ ոմանք բարձին:

Այսոցիկ վկայէ և Կեփաղիոն. քանզի ասէ 'ի միում գլխոյն այսպէս. Մանր զամենայնսն յիսկըզբան մերոյ աշխատութեանս սկսաք գրել զազգաբանութիւնսն 'ի դիւանացն արքունի. այլ առաք հրաման 'ի թագաւորաց՝ թողուլ զաննշանից և զվատաց արանց 'ի հնոցն զյիշատակն, և գրել միայն զքաջս և զիմաստունս և զաշխարհակալս նախնիս, և մի յանպէտս զժամանակս մեր ծախել. և զայսն:

Այլ այս մեզ ամենեին օտար և արտաքոյ ճշմարտութեանն, որք զնինոս Բէլայ ասեն որդի, կամ թէ նոյն ինքն Բէլ. զի ոչ ազգաբանութիւնն և ոչ ամացն ժողովումն այսոցիկ վկայէ: Բայց թէ ըստ նշանաւոր և անուանի լինելոյ՝ ոք պատեն համարեալ այսպէս կարգիցէ զհեռին մօտաւոր: Եւ զտաք զայսոսիկ արգարև Յունաց զըպրութեամբ. զի թէպէտ և Յոյնք ինքեանք 'ի քաղղէացւոցն փոխեցին յիւրեանց լեզուն, և թէպէտ և քաղղէացի ոք ինքնակամ յօժարութեամբ և կամ թէ 'ի հրամանէ թագաւորաց հարկեալ զայս իրագործել, որպէս Առիոս ոմն և այլք բազումք,

սակայն մեք Յունաց համարիմք, որպէս 'ի նոցանէ ուսեալք:

Յազագս թէ է ինչ որ հաւասար, և է որ օտար 'ի Մովսիսէ պատմեն այլքն հնախօսք, և յաղագս Ոլոմպիոդորայ փիլիսոփայի անգիր զրուցացն:

Զհաւասարն որչափ կարացեալ 'ի բազմացն ընտրեալ բանիցն, կարգեցաք զծնունդս երից որդւոցն Նոյի, ցԱբրամ և ցՆինոս և ցԱրայն. որում ոչ զոք ընդգիմանալ կարծեմ 'ի միտս ունողացն, բայց թէ զճշմարտութեանն ոք խորհելով քակել զոճ, յառասպելս զճշմարիտ բանս ախորժելով փոփոխել փութայցէ. և յայսօսիկ իւրաքանչիւր միտք որպէս կամին՝ ուրախացին:

Այլ թէ շնորհակալ և մերոյս տընութեանց և ջանից լինիցիս, ով ուսումնատէր զու և զմեզ այսմ աշխատեցուցող, անցից սակաւ բանիւք յիշատակաց յաղագս . որոյ վերագոյնդ կարգեցաք, թէ որպէս առաջինքն 'ի վիպագրացն յաղագս այսորիկ հաճեցան շարագրել. թէպէտ և ոչ ունիմ այժմ ասել, յամբարանոցս մատենից թագաւորացն անյսպէս արդեւք գտեալ, եթէ ըստ ախորժելոյ որպէս կամեցան իւրաքանչիւրքն փոփոխել զանուանսն և զգրոյցս և զժամանակս, և կամ այլ զինչ և իցէ պատճառ: Բայց որպէս

Իսկզբանն երբեմն 'ի ճշմարտէն, և երբեմն 'ի ստէն. որպէս յաղագս նախաստեղծին, ոչ առաջին մարդ ասելով զնա, այլ թագաւոր. սոյնպէս անուն խժական նմա և աննշանակ կոչելով, և ամս տալով նմա երեսուն և վեց հազար: Իսկ թուով նահապետաց և 'ի ջրհեղեղին յիշատակաւ, զոյգ և հաւասար Մովսիսի. նոյնպէս և յեա ջրհեղեղին երիս կարգելով արս անուանիս յառաջ քան զաշտարակաշինութիւնն, զկնի նաւարկութեանն Քսիսութրեայ 'ի Հայս, ճշմարտեն. իսկ անուանցն փոփոխմամբ և բազմօք այլովք ստեն:

Բայց ես այժմ ուրախացայց հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից 'ի սիրելոյն իմմէ և քան զշատս յարդարախօսողէ, 'ի բիւռոսեանն Սիբիղդեայ: Յառաջ քան զբուրգն, ասէ, և զբազմաբարբառն լինելոյ ձայնի ազգի մարդկան, և զկնի նաւարկութեանն Քսիսութրեայ 'ի Հայս, Զրուանն և Տիտանն և Յապետոթէ լինէին իշխանք երկրի: Որ ինձ թուին Սեմ, Քամ և Յաբեթ:

Եւ 'ի բաժանել սոցա, ասէ, զամենայն տիեզերս ըստ իւրեանց իշխանութեամբ, հարստացեալ աիրէ 'ի վերայ երկոցունցն ևս Զրուանն: Զոր աստ ուրեմն Զբաղաշա մոգ արքայ բակտրիացւոց, որ է Մեդաց, սկիզբն և հայր ասուածոցն ասաց լինել. և բազում այլ ինչ զնմա-

նէ առասպելեաց, զոր անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել:

Արդ 'ի բռնանալն, ասէ, Զրուանայ, ընդդիմացան նմա Տիտանն և Յապետոսթէ, 'ի մարտ պատերազմի ընդ նմա զբզուելով. վասն զի թագաւորեցուցանել զորդիս իւր 'ի վերայ ամենեցուն խորհէր: Եւ յասյալիսում խռան յափշտակեաց, ասէ, Տիտանն զմասն ինչ 'ի ժառանգութեան սահմանացն Զրուանայ: Աստ 'ի մէջ անցեալ քոյր նոցա Աստղիկ, համոզեալ դադարեցուցանէ զաղմուկն. և յանձն առնուն թագաւորել Զրուանայ. բայց դաշինս ուխտից և երզմանց 'ի միջի հաստատեն, սպանանել զամենայն արու՝ որ ծնանիցի Զրուանայ, զի մի ազգաւ 'ի վերայ նոցա թագաւորեսցէ: Ուստի և արս հզօրս 'ի Տիտանացն 'ի վերայ ծննդոց կանանց նորա կարգէին: Եւ սպանեալ զերկուս ոմանս վասն երզման ուխտին հաստատուն կալոյ, խորհի այնուհետև քոյրն նոցա Աստղիկ հանդերձ կանամբք Զրուանայ, հաւանեցուցանել զոմանս 'ի Տիտանացն՝ ապրեցուցանել զայլ մանկունս, և յարևմուտս կոյս յուղարկել 'ի լեառն՝ որ անուանեալ կարդային Դիւցընկէց, իսկ այժմ կոչի Ուրմպոս:

Արդ զայսոսիկ թէպէտ առասպելս ոք, թէպէտ ճշմարտութիւն հաշուել համարեսցի, բայց ես որպէս հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարտա

է: Քանզի և որ 'ի կիսրացւոց Կոստանդեայ ե-
պիսկոպոս Եպիփանոս 'ի հերձուածոցն յանդի-
մանութեան, յորժամ ճշմարիտ և արդարադատ
զԱստուած ձեռնարկէ ցուցանել, և վասն ջնջե-
լոյ որդւոցն Իսրայէլի գեւթն ազգսն, ասէ այս-
պէս, եթէ արդարադատապէս Աստուած գազգսն
զայնոսիկ ջնջեաց յերեսաց որդւոցն Իսրայէլի.
զի 'ի բաժնի որդւոցն Սեմայ հասեալ էր երկիր
կալուածոցս այսոցիկ, բռնութեամբ Քամ 'ի վե-
րայ եկեալ յափշտակեաց: Իսկ Աստուծոյ իրա-
ւունս պահեալ զերզման ուխտին, վրէժ հատու-
ցանէ ազգին Քամայ, 'ի բաց զարձուցանելով
զժառանգութիւնն Սեմայ: Այլ զՏիտանսն և զՌա-
փայիմս յիշեն աստուածային գիրք:

Բայց պարտ է մեզ գոմանց անգիր հին
զրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն 'ի մէջ
իմաստնոցն Յունաց, և հասին մինչև 'ի մեզ այս
զրոյցք 'ի Գորգի և 'ի Բանան անուն կոչեցելոց,
ևս երրորդ ոմն Դաւիթ, թէպէտ և յոյժ սակաւութե-
կերկրորդել: Յորոց մի ոմն 'ի նոցանէ վարժեալ փի-
լիսոփայութեամբ, ասէր այսպէս, թէ Ով ծերք,
յորժամ էի 'ի մէջ Յունաց զիմաստութիւն վար-
ժելով, զէպ եղև 'ի միում աւուրց' զի վասն աշ-
խարհագրութեանց և բաժանմանց ազգաց 'ի մէջ
արանց իմաստնոց և հմտագունից բան ճառիւր-
ոմանք այլազգաբար և ոմանք այլաբանաբար
զրոյցս մատենից տային. իսկ որ կատարելագոյնն

էր 'ի նոսա, Ոլոմալիողորոս անուն, այսպէս ա-
սաց. Պատմեցից ձեզ, ասէ, զըոյցս անգիրս յա-
ւանդութենէ 'ի մեզ հասեալ, զոր և բազումք 'ի
գեղջկաց զըուցեն մինչև ցայժմ: Մատեան լեալ
զՔսիսութրեայ և զորդւոց նորա, որ այժմ ոչ
ուրեք երևի. յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից
այսպիսի:

Յետ նաւելոյ Քսիսութրեայ 'ի Հայս և զի-
պելոյ ցամաքի, գնայ, ասէ, մի յորդւոց նորա
կոչեցեալն Միմ ընդ արևմուտս հիւսիսոյ զիտել
գերկիրն, և զիպեալ դաշտի միում փոքու առ
երկայնանստիւ միով լերամբ, գետոց ընդ մէջ
նորա անցանելով, 'ի կողմանս ասորեստանի,
դադարէ առ գետովն երկլուսնեայ աւուրս, և ա-
նուանէ յանուն իւր զլեառն Միմ. և դառնայ
անդրէն յարևելս հարաւոյ, ուստի եկն: Իսկ 'ի
կրտսերագունից որդւոցն նորա Տարբան անուն,
երեսուն ուստերօք և հնգետասան դստերօք և
նոցին արամբք մեկնեալ 'ի հօրէն, բնակէ անդ-
րէն 'ի նոյն գետեգերբն, յորոյ անուն և զգաւա-
ռն անուանէ Տարօն, և զանուն տեղւոյն ուր
բնակեցաւն՝ կոչէ Յրօնս. զի անդ զառաջինն
սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց նորա 'ի նմանէ:
Նորին դարձեալ և առ եգերբ սահմանացն բա-
կտրիացւոց ասէին բնակել սակաւ աւուրս. մնա-
ցեալ և մի ոմն անդ յորդւոցն նորա: Քանզի
կողմանք արևելից Զրուան զՄեմ կոչեն, և Զա-

ըուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ: Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն արամազնեաց 'ի նուագս բամբուռն և յերգս ցցոց և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք: Եւ այսոքիկ զըրոյցք սուտ և կամ թէ արդարև լեալք, մեզ չէ ինչ փոյթ: Այլ վասն գիտելոյ քեզ զամենայն՝ որ ինչ 'ի լրոյ և որ ինչ 'ի գրոց, անցանեմ ընդ բնաւն 'ի գիրս յայս, զի իմասցիս զառ քեզ պարզամտութիւն իմոց խորհրդոցս:

Է

Յայտարարութիւն սակաւօք, թէ ըստ արտաքնոցն ասացեալ է Բէլդ. ըստ աստուածային բանից ճշմարտութեամբ նաբրութ է:

ԶԲէլայ, առ որով նախնին մեր Հայկ, բագումք բազում ինչ այլ ընդ այլոյ պատմեն. բայց ես ասեմ զԿոռնոսդ անուն և զԲէլ՝ Նեբրովթ լեալ. որպէս եզիպտացիք թուեն հաւասար Մովսիսի, Նփեստոս, արեզակն, Կոռնոս, որ է Քամ, Քուշ, Նեբրովթ, թողեալ զՄեսարայիմ: Զի առաջին ասեն իւրեանց մարդ լեալ զՆփեստոս և գտակ հրոյ:

Եւ ընդէր սա գտակ հրոյ և կամ Պոռմիթէոս գողացեալ զառ 'ի յաստուածոցն հուր և շնորհեալ մարդկան. որ է այլաբանութիւն, և ոչ բերէ ասել կարգ բանիս:

Որում և հարստութեանցն եգիպտացւոց
կարգ, և ամենայն ժողովումն 'ի Հովուացն հա-
րըստութենէ մինչև ցՀեփեստոս, վկայէ հաւա-
սար երբայեցւոցն լեալ, որ է Յովսեփայ ժամա-
նակացն մինչև ցՍեմ, Քամ և ցՅարեթ:

Եւ այսոքիկ բաւական լիցին ասել այսչափ:
Զի եթէ զամենայն եղեալս յաշտարակագործու-
թենէն մինչև առ մեզ՝ 'ի հասողութիւն քեզ 'ի
մէջ ածել ջանայցեմք պատմութիւն, երբ ապա
յրգձալին քո հասանիցեմք զրուցաց պատմու-
թիւնն. մանաւանդ զի առաջիկայս մեր երկար
է գործ, և ժամանակ մահկանացուաց սուղ և ան-
յայտ: Այլ սկսեալ ցուցից քեզ զմերն, թէ ուս-
տի և սրպէս:

X Ը

Թէ ով կամ ուստի զայսպիսի եգիտ զրուցարանու-
թիւնս:

Արշակ մեծ արքայ Պարսից և Պարթևաց,
որ և ազգաւ իսկ Պարթև, ապստամբեալ, ասեն,
'ի մակեդոնացւոցն, և թագաւորեալ 'ի վերայ ա-
մենայն արևելից և ասորեստանեաց, և սպա-
նեալ զԱնտիոքոս թագաւոր 'ի Նինուէ, հնազան-
դեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իւրով ձե-
ռամբ, սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր
զՎաղարշակ 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց, պատեն

ինն համարեալ այսպէս անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն լինել: Եւ քաղաք թագաւորութեան տայ նմա զՄծբին, և սահմանս հատանէ նմա զմասն ինչ յարեմտեայ Ասորւոց և զՊաղեստին և զԱսիայ և զամենայն միջերկրեայս և զԹիտալիայ, 'ի ծովէն Պոնտոսի մինչև 'ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարեմտեանն յանգի ծով, և զԱտրպատական, և այլ որչափ միտք բո և քաջութիւն հատանեն. զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի:

Սորա կարգեալ զիշխանութիւն իւր մեծապէս, և հաստատեալ զթագաւորութիւն իւր, կամ եղև զիտել սորա, թէ ոչք և որպիսի արք տիրեալ են 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչև ցնա. զքաջաց արդեւք եթէ զվատաց անցեալ ունիցի զտեղի: Եւ գտեալ զոմն Ասորի Մար Աբաս կատինայ, այր ուշիմ և վարժ քաղզէացի և յոյն գրով, զոր յղէ առ մեծ եղբայրն իւր Արշակ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զգիւանն արքունի: Եւ զրէ առ նա ձև բանից օրինակ գայս:

✠

Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ մեծն Արշակ արքայ Պարսից:

Արշակ թագաւոր երկրի և ծովու, որոյ անձն և պատկեր որպէս և է իսկ մեր աստուա-

ծոց, իսկ բախտ և պատահումնս 'ի վեր քան զամենայն թագաւորաց, և մտաց լայնութիւն՝ որչափ երկնի 'ի վերայ երկրի. Վաղարշակ կըրտսեր եղբայր քո և նիզակակից, որ 'ի քէն կարգեալ արքայ Հայոց. ողջ լեր ամենայն յաղթութեամբ:

Քանզի պատուէր ընկալայ 'ի քէն քաջութեան և իմաստութեան հոգ տանել, ոչ երբէք անփոյթ արարեալ գքոյովն խրատու, այլ խնամ տարեալ հոգացայ ամենայնի, որչափ միտք և հասողութիւն բաւեցին: Եւ այժմ 'ի քումմէ խնամակալութենէ զետեղեալ թագաւորութիւնս, խորհուրդ 'ի մտի եղի զիտել, թէ ո՞յք ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց, և ուստի նախարարութիւնքս՝ որ աստ կան: Զի ոչ կարգք ինչ լեալ աստ յայտնի, և ոչ մեհենից պաշտամունք. և ոչ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն 'ի խուռն ամենայն և վայրենի:

Վասն որոյ աղաչեմ զքո տէրութիւնդ, հրամայես բանալ զգիւհանդ արքունի ընդդէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հզօր տէրութեանդ. զի գտեալ զըղձալին եղբօր քո և որդւոյ, բերցէ զստոյգն փութապէս. և զմեր հեշտութիւն, որ 'ի կամակատարութենէ լեալ, քաջ զիտեմ խըն-

դուժիւն քեզ լեալ: Ողջ լեր երևելիդ բնակութեամբ 'ի մէջ դից:

Եւ ընկալեալ Արշակայ մեծի զգիրն 'ի ձեռաց Մար Աբայ Կատինայ, մեծաւ լըջմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել նմա զդիւանն արքունի՝ որ 'ի Նինուէ, միանգամայն և ուրախացեալ այսպիսի միտս ունել եղբօր իւրոյ. որում զկէս թագաւորութեան իւրոյ հաւատացեալ էր: Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատեանսն, գտանէ մատեան մի հելլէն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիրն այսպիսի:

Սկիզբն մատենին:

Այս մատեան հրամանաւ Աղէքսանդրի 'ի քաղաքացւոց բարբառոյ փոխեալ 'ի յոյնն, որ ունի զբուն հնոց և զնախնեացն բանս:

Որոյ սկիզբն լեալ ասէ զԶրուանն և զՏիտանն և զՅապետոսթէ, յորում և զիւրաքանչիւր ոք 'ի ծննդոց երիցնախարարականացս այսոցիկ արանցս՝ զարս անուանիս կարգաւ շարադասել յիւրքանչիւր տեղիս մինչև ցբագում ամս:

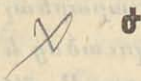
Յայսմ մատենէ Մար Աբաս Կատինայ զմերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի, բերէ առ արքայ Վաղարշակ 'ի Մծբին յոյն և ասորի գրով: Զոր առեալ անձնագեղոյն և քաշաղեղան արին Վաղարշակ, կորովաբանոյն և

հանճարեղի, առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ դնէր յարքունիան 'ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ. և զմասն ինչ 'ի յարձանի հրամայէ գրողմել: Յորմէ մեր հաւաստի 'ի վերայ հասեալ կարգի զրուցացս, երկրորդեմք այժմ քոյ հարցասիրութեանդ, ձգելով զմեր բնիկ նախարարութիւնս մինչև ցքադէտացոց Սարգանապաղղայ, և ևս մօտագոյն. յորում է սկիզբն բանիցս այսպիսի:

Ահեղք և երևելիք առաջինքն ի դիցն, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան: Եւ 'ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայիցն, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով և վիթխարիք, որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, և 'ի նոյն լինէին 'ի գործ անկեալք. յոր հողմ ահագին իմն և աստուածային շնչեցեալ 'ի դիցն ցասմանէ, ցրէ զամբարտակն. և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, աղմուկ շփոթի 'ի մէջ արկանէին: Յորոց մի էր և յապետութեանն Հայկ, անուանի և քաջ նախարարն, կորովաճիզ և հաստաղեղն:

Եւ այս կարգ զրուցաբանութեան դադարումն առցէ. զի հանդէս է մեր, ոչ զպատմութեանն ողջաբանութիւն գրել, այլ ջանալ ցուցանել զառաջինսն մեր և զբուն հին նախնիս: Արդ ի նոյն

մատենէ սկսեալ ասացից. Յապետոսթէ, Մերող,
Սիրաթ, Թակլագ. որ է Յաբեթ, Գոմեր, Թիրաս,
Թորգոմ: Յետ որոյ նոյն ժամանակագիր յառաջ
մատուցեալ ասէ. Հայկ, Արմենակ, և զայլսն 'ի
կարգի, զորոյ յառաջագոյն ասացաք:

Յաղագս աստուածութեանն Հայկայ:

Այս, ասէ, Հայկ գեղապատշաճ և անճնեայ,
քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ. սա
'ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ, ընդդիմա-
կաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն՝ միա-
պետել 'ի վերայ ամենայն սկայիցն և դիւցա-
զանց: Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ
բռնաւորութեանն Բէլայ, 'ի տարածանել ազգի
մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի 'ի մէջ
բազմակոյտ սկայիցն, անհուն խօլաց և ուժաւո-
րաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրաքանչիւր
սուր 'ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով, ջանային տի-
րել 'ի վերայ միմեանց. ուր պատահմունք 'ի դէպ
ելանէին Բէլայ՝ բռնանալ ունել զամենայն եր-
կիր: Որում ոչ կամեցեալ Հայկայ՝ հնազանդ լի-
նել Բէլայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ
'ի Բաբելոնի, չու արարեալ զնայ յերկիրն Արա-
րադայ, որ է 'ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ

որդւովք իւրովք և դատերօք և որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոծնօք, և եկօք յարեցելովք 'ի նա, և բոլոր աղխիւ: Երթեալ բնակէ 'ի լեռնոտին միում 'ի դաշտավայրի, յորում սակաւք 'ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ, շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ 'ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդւոյ Արմենակայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս:

Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղխիւն ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ, գայ բնակէ 'ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտակին Հարք. այս ինքն, աստէն բնակեալքս՝ ազգի տանն Թորգոմայ: Շինէ և գիւղ մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն: Յիշի և աստանօր պատմութիւնս. հարաւոյ կողմանէ դաշտիս այսորիկ առ երկայնանստիւ միով լերամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք՝ ինքնակամ հնազանդել զիւցազինն: Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս:

ՃԱ

Տասին
Յաղագս պատերազմին և մահուանն Բէլայ:

Եւ յառաջ մատուցեալ զբանս իւր ասէ, թէ

’ի հաստատել տիտանեանն Բէլայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեւեան, առաքէ ’ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդուոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, զալ նմա ’ի հնազանդութիւն և կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, ’ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ’ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկիրիս իմում բնակութեան: Եւ ’ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորնն Բէլայ, խստութեամբ պատասխանեաց: Դառնայ առաքեալն անդրէն ’ի Բաբելոն:

Ապա զօրաժողով լինի ’ի վերայ նորա տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետևակ զօրաց, զայ հասանէ ’ի հիւսիսի յերկիրն Արարաղայ մերձ ’ի տունն Կադմեայ: Փախստական լինի Կադմոս առ Հայկ, քաջընթացիկս առաջի իւր առաքէ. Գիտեա, ասէ, ով մեծդ զիւցազանց, զի դիմեալ զայ ’ի վերայ քո Բէլ յաւէրժիւք քաջօք, և երկայնազիզօք հասակօք սկայիւք մըցողօք: Եւ իմացեալ իմ զմերձ լինելն նորա ’ի տուն իմ, փախեայ, և դամ աւասիկ տագնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց ես:

Իսկ Բէլն, յանդուգն և անճոռնի զօրութեամբ ամբոխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառ ’ի վայր հեղեալ՝ փութայր հասանել ’ի

սահմանս բնակութեան Հայկին, 'ի սիրտ և 'ի մարմին վստահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջագանգուրն և խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ զօրդիս իւր և ըզթոռունս, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուագունս, և զայլ ևս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ, որոյ աղի են ջուրքըն, մանունս ունելով ձկունս յինքեան: Եւ կոչեցեալ զգօրս իւր, առէ ցնոսա. Յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բէլայ, դիպեալ ջանասցուք տեղւոյն՝ ուր անցեալ կայ 'ի մէջ խոան քաջացն Բէլ: Զի կամ մեռցուք, և աղիս մեր 'ի ծառայութիւն Բէլայ կացցէ. կամ զաջողութիւն մատանց մերոց 'ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք:

Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ ասպարէզս, հասանեն 'ի միջոց ինչ դաշտաձև լեռանց բարձրագունից. և յաջմէ ջուրցն հոսանաց 'ի բարձրաւանդակումն կուռ կալով 'ի տեղւոյ: Ի վեր գերեսս ամբարձեալ, երևեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հոսակի ամբոխոյն Բէլայ ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրբալով. իսկ Բէլ հեց և հանդարտ ամբոխիւ մեծաւ 'ի ձախմէ ջուրցն 'ի վերայ ոստոյ միոյ իբրև 'ի դիտանոցի: Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ոմամբք. և

երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա և ընդ ամբողջն. և ինքն գլխանոց ազուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. դօտեւորեալ զմէջսն, և յահեկէ զստիննս երկսայրի. և նիզակն արի 'ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և 'ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին գտիտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ընտիրս ընդ նմա աջինս և տհեկինս, կարգէ զԱրմենակ երկու եղբարքք ընդ աջմէ, և զԿագմոս և զայլս երկուս յորդոց իւրոց 'ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն և 'ի սուսեր. և ինքն առաջի, և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանգիւնի իմն կարգեաց ձեռով, հանգարտ յառաջ մատուցանելով:

Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն 'ի միմեանս, ահագին դրդիւն 'ի վերայ երկրի առնէին շահատակելովն, և ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին. և մարան յերկոցունց կողմանց մնայր անսպարտելի: Զայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն տիտանեան զարհուրեցաւ, և 'ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէ. քանզի խորհէր 'ի միջոցի ամրանալ ամբողջին, մինչև հասցէ բո-

վանդակ զօրն, զի միւսանգամ ճակատ յօրինեսցէ: Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ, յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ պինդ զլայնալիճն, զիպուցանէ զերեքթեւեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի սլաքն. և այսպէս ճոխացեալն տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ, և փշէ զոգին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեանն, փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց: Եւ վասն այսորիկ այսչափ բովանդակ լիցի ասել:

Բայց զտեղի ճակատուն շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, վասն յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր: Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիօքն անլաւ Բէլ, անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանք: Բայց զգիտին Բէլայ սլաճուճեալ իմն դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել 'ի Հարք, և թաղել 'ի բարձրաւանդակ տեղւոջ, 'ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց: Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք:

ԺԲ

Յաղագս որ 'ի Հայկայ ազգք և ծնունդք. և թէ զինչ իւրաքանչիւր որ 'ի նոցանէ գործեաց:

Բազում ինչ զկնի այսորիկ պատմի 'ի մատե-

նին. այլ մեք, որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է, շարեացուք:

Զկնի այսորիկ դառնալ ասէ Հայկին 'ի նոյն տեղի բնակութեան, և Կաղմեայ թոռին իւրում բազում ինչ յանկածէ պատերազմին պարգևեաց, և յիւրոց ընդոծնացն արս անուանիս: Հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն, և ինքն երթեալ դադարէ յանուանեալ տեղին Հարք: Սա կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրմենեակ 'ի Բաբելոնի, որպէս վերագոյն ասացաք: Յետ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս ոչ սակաւս՝ մեռանի, յանձն առնելով զբովանդակ ազնն Արմենակայ որդւոյ իւրոյ:

Իսկ նորա թողեալ երկուս յեղբարց իւրոց զԽոռ և զՄանաւազ ամենայն աղխիւն իւրեանց 'ի կոչեցեալն Հարք, և զորդի Մանաւազայ զԲազ. յորոց Մանաւազ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա Բազ՝ յարեմտից հիւսիսոյ զեզր ծովուն աղւոյ, և զգաւառն և զծովն անուանէ իւրով անուամբն: Եւ 'ի սոցանէ ասեն լեալ զնահապետութիւնս մանաւազեան և զբզնունեաց, և որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն յետ սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին 'ի միմեանց պատերազմաւ: Իսկ Խոռն 'ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զշէնս իւր. և 'ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին խոռխոռունեաց,

արք քաջք, և անուանիք, որպէս և որք առ մեւք են այժմ երևելիք:

Իսկ Արամենակայ առեալ զամենայն բազմութիւնն, խաղայ յարևելս հիւսիսոյ, և երթեալ ի ջանէ 'ի խորին դաշտավայրի մի 'ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լեռանց, գետս կարկաջասան 'ի յարևմտից ընդ մէջ անցանելով, և ըզդաշտն արևելից իմն գոգցես իբր որսայսեալ, ձիգ յարեգակն կոյս գերկայնութիւն պարզեալ, և ստորոտովք լեռանցն բազում ականակիտ բըղխեալ աղբեւըք, որ գետոց հաւաքումն եղեալ հեզաբար առ սանմանօք նոցա, ծնիւք լեռամբք և եզերօք դաշտին՝ պատանիք ոմանք իբր երիտասարդուհիք ճեմիցին: Այլ հարաւայինն արեգակնաձեմ լեառն, սպիտակափառ ունելով գագաթն, ուղղորդ 'ի յերկրէ բուսեալ, երեքօրէիւ, որպէս ասաց ոմն 'ի մերոցն, քաջագօտոյ առնն շրջապատեալ ճանապարհաւ, և առ փոքր փոքր 'ի շեշտումն անկեալ, ծեր ոմն արդարեւ լեառն 'ի մէջ երիտասարդացեալ լեռանց: Յայսմ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամենակայ, շինէ զմասն ինչ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, և զոտն լերինն 'ի նոյն կողմանէ, և զլեառն անուանէ յանգագոյն յիւր անուն Արագած, և զկալուածան՝ ոտն Արագածու:

Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմագիրն, թէ 'ի յոլով տեղիս գտան բնակեալ 'ի մարդկանէ

յերկրիս մերում ցան և ցիր սակաւք յառաջ քան
զգալուստ բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ:

Այս Արմենակ կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրմայիս.
և յետոյ կեցեալ ամս շատ, մեռաւ: Իսկ որդի
նորա Արմայիս շինէ իւր տուն բնակութեան 'ի
վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն. և անուա-
նէ զնա յիւր անուն Արմաւիր. և զանուն գե-
տոյն յանուն թոռին իւրոյ Արաստայ՝ Երասխ:
Եւ զորդին իւր զՇարայ, զյոլովածին և զշատա-
կեր, առաքէ ամենայն աղխիւ իւրով 'ի դաշտ մի
մօտաւոր, արգաւանդ և բարի, յորում գնան
Չուրք ոչ սակաւք, 'ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն,
որ անուանեցաւ Արագած. յորոյ անուն և զգա-
ւառն ասեն անուանել Շիրակ: Վասն որոյ ար-
դարանալ թուի առասպելին, որ ասի 'ի մէջ
գեղջկաց. Թէ քո Շարայի որկորն է, ասեն, մեր
Շիրակայ ամբարքն չեն: Այս Արմայիս կեցեալ
ամս, ծնանի զորդի իւր զԱմասիայ. 'ի վերայ
որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս, մեռաւ:

Ամասիայ բնակեալ յԱրմաւիր, յետ ամաց
ծնանի զԳեղամ, և յետ Գեղամայ զՓառոխ արի
և զՅոլակ: Եւ յետ ծնանելոյ զսոսա՝ անցանէ
զգետովն մերձ 'ի լեառնն հարաւոյ, և շինէ անդ
առ խորշիւք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք եր-
կուս տունս. զմին յարևելս կոյս մօտ յակունս
աղբերցն՝ որ առ ստորոտով լերինն ելանեն. իսկ
զմիւսն յարևմուտս կոյս նորին տանն, բացա-

գոյն իբր մեծօր հասարակօրոյ միոյ հետևակազնացի առնն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսա 'ի ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց, արւոյն Փառոխի և կայտառին Յոլակայ. յորս բնակեալ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, 'ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, և 'ի Յոլակայ՝ Յոլակերտ: Բայց զլեառն՝ Ամասիայ անուանէ իւր անուամբ Մասիս. և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր, եկաց ամս սակաւս, և մեռաւ:

Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմաւիր. և թողեալ զՀարմայ յԱրմաւիր՝ հանդերձ որովք բնակէրն, և ինքն զնաց զմեւս լերամբն արևելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Շինէ զեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեառնն անուանէ Գեղ, և զշէնսն՝ Գեղաքունի, որով կոչի և ծովս: Աստ ծնաւ զորդի իւր զՍիսակ, զայր սէգ և անձնեայ, բարեգեղ, կորովաբան և գեղեցկաղեղն: Սմա զմեծ մասն յընչից իւրոց տուեալ, և ծառայս՝ անձինս բազումս, սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան 'ի ծովէն ընդ արևելս մինչև ցղաշտ մի, որ գետն Երասխ հատեալ զքարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խոխոմաձիգս և նեղըս, ահազին զընդընչամբ իջանէ 'ի դաշտն: Աստ բնակեալ Սիսակ, լնու շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ. և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ Պարսք յըստակա-

գոյն իսկ Սիսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշակ, որ առաջին 'ի Պարթևաց արքայ Հայոց, գտեալ արս անուանիս, տեարս աշխարհին կարգէ, որ է սիսականդ ազգ. և զայս առնէ Վաղարշակ 'ի պատմութենէն ստուգեալ: Այլ այս թէ որպէս է, յիւրում ժամու պատմեսցուք:

Բայց ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն 'ի դաշտանդր, և առ ոտամբ նորին լերինն 'ի ձորակի մի ամբողջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանունն նորա Գեղամի, որ յետոյ 'ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի: Ի սորա ծննդոց, աստ ուրեմն առ Արտաշիսիւ թոռամբ Վաղարշակայ, ոմն Վարժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց և այծեմանց և վարագուց, դիպածգութեամբ նետից կորովի, զսա 'ի վերայ որսոց արքունեաց կարգէ, և շէնս պարգևէ նմա առ եզերբ գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրագդան: Եւ 'ի սմանէ ասեն լինել զտունն վարաժնունի: Այս գեղամ, որպէս ասացաք, յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զՀարմայ. յետ որոյ և այլս ևս, և մեռաւ: Եւ հրամայեաց որդւոյ իւրում Հարմայ բնակել յԱրմաւիր:

Այս Հայկ որդի թորգոմայ, որդւոյ թիրասայ, որդւոյ Գամբրայ, որդւոյ Յաբեթի, նախնի հայաստանեայց. և այս ազգք նորա և ծնունդք և աշխարհ բնակութեան. և յայսմ հետէ սկսան, ասէ, բազմանալ և ընդ գերկիրն:

Իսկ Հարմայ կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրամ: Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմին մարտիւք նահատակութեան, և ընդարձակեալ զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. յորոյ անուն և ամենայն ազգք զաշխարհս մեր անուանեն, որպէս Յոյնք՝ Արմէն, և պարսիկք և Ասորիք՝ Արմնիք: Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործս քաջութեան, թէ զիսրդ կամ որով ժամանակաւ, թէ կամիցիս՝ արտաքոյ այսորիկ գրոցս կարգեսցուք, և կամ թողցուք. ապա թէ ոչ՝ ՚ի սմին:

ԺԳ

Յազագս ընդ արևելեայս պատերազմին և յաղթութեանն, և մահուան Նիւքարն Մաղեսայ:

Եւ վասն զի հաճոյ թուեցաւ մեզ զաշխատութիւնն, որ ՚ի վերայ քո հրամանիդ, համարել հեշտութիւն, քան զառ ՚ի յայլոցն՝ որ ՚ի կերակրոց և յըմպելեաց լինին խրախճանութիւնք, հաւանեցաք անցանել սակաւուք և ընդ կարգ բանից պատերազմաց որ ՚ի հայկեանն Արամայ: Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիր, լաւ համարէր զմեռանելն ՚ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կրխելով զսահմանս

հայրենիս, և հարագատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց:

Այս Արամ, սակաւուք ամօք յառաջ քան զտիրելն Նինոսի ասորեստանեաց և Նինուէի, նեղեալ յազգացն՝ որ շուրջ զիւրեաւ, և ժողովէ զբազմութիւն ընդանի արանց քաջաց և աղեղնաւորաց, և որ 'ի տէգ նիզակի կամակարողք, նորատիք և հարուստք յոյժ և յաջողածեռնութիւն իսկ և երեսաւորք, որ 'ի սիրտ և 'ի պատրաստութիւն իբր թէ բերս հինգ: Պատահէ մեղացւոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիւքարոմն ասացեալ Մադէս, այր հպարտ և պատերազմասէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմագիրն, յեզերս սահմանացն Հայոց: Որոց միանգամ քուշանաբար հինիւ սմբակակոխ արարեալ զսահմանս Հայոց, ծառայեցոյց ամս երկուս: Որում յանկարծօրէն 'ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան զծագել արեգականն սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիցն. և զնոյն ինքն զՆիւքարն կոչեցեալ Մադէս ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմաւիր, և անդ ուրեմն 'ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ճակատն, յորմն վարսել հրամայէ, 'ի տեսիլ անցաւորաց և ամենայն եկողոց անդր. և զաշխարհն նորա մինչև ցլեառն անուանեալ Չարասպ՝ 'ի ծառայութիւն հարկի կալաւ մինչև ցլթագաւորութիւնն Նինոսի 'ի վերայ ասորեստանի և Նինուէի:

Իսկ Նինոս թագաւորեալ 'ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնւոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր 'ի մտի, 'ի զրուցաց ուսեալ. և զայս խորհէր հատուցանել յամս ձիգս նկատել որսալ զյաջողութիւն ակուրց, բառնալ ջնջել զամենայն ճետ սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ: Այլ երկեւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեանն՝ զայսպիսիս համարեալ իրագործութիւն, ծածկէ զչարութիւնն. և հրամայէ նմա զայն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել. և համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարտէ, և երկրորդ նորա կոչել: Այլ այս շատասցի ասել այսչափ, քանզի չթողացուցանէ զմեզ որ առաջիկայս է իր՝ յեզերունն յամել այսր պատմութեան:

ԺԴ

Յաղագս ընդ ասորեստանեայս կռուոյն և յաղթութեանն, և Պայապայն Քաղեայն, և Կեսարու, և առաջին և այլոց անուանեալ Հայոց:

Կարգեսցուք դոյզն յիշատակօք բանից և որ ինչ զկնի այսորիկ սորա գործք քաջութեան պատմի յարեմուտս 'ի նոյն մատենի, և որ ընդ ասորեստանեայս կռիւն. զպատճառս և զգորութիւն իրացն միայն յայտնելով, և զերկարութիւն գործոյն համառօտ բանիւ յանդիման կացուցանել:

Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ճակատոյն՝ որ ընդ արևելեայս, խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբք ասորեստանի. գտանէ և անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ՝ չորիւք բիւրովք վառելովք հետևակօք, և հինգ հազար հեծելագօրու, Բարշամ անուն՝ յազգէ սկայիցն. որոյ սաստկագոյն նեղեալ հարկաց խստութեամբ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր: Սմա ճակատու պատերազմի՝ ՚ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ՚ի դաշտն ասորեստանի արկանէ, զբազումս ՚ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջի զինակրացն նորա պատահեալ մեռաւ: Եւ զայս Բարշամ վասն արութեան իւրոյ բազում գործոց՝ աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք ժամանակս յորտես: Իսկ զմեծմասն դաշտացն ասորեստանի կալաւ ՚ի ծառայութեան հարկի Արամ բազում ժամանակս:

Այլ որ ինչ յարեմուտս կոյս ընդ տիտանեանցն է սորա գործ քաջութեան՝ ասել կայ մեզ առաջի: Աստ յարեմուտս շարժեալ ՚ի վերայ առաջնոյն չորիւք բիւրու հետևական գօրու, և երկու հազար հեծելովք հասանէ ՚ի կողմանս կապաղովկացոց, ՚ի տեղի մի՝ որ այժմ ասի Կեսարիա: Եւ քանզի զարևելեայնն և զհարաւայինն նուաճեալ, ՚ի ձեռն յանձնեալ էր երկուց ցեղիցըս այսոցիկ, սիսակեանցն զարևելս, և որք ՚ի կաղմեայ տանէն՝ զասորեստանին, ոչ ինչ այնու-

հետև կասկած չփոթից ուստեք ունէր:

Վասն որոյ յերկարեալ ժամանակս լինել յարևմուտս՝ պատահէ նմա Պայսապիս Քաղեայ տիտանեան՝ պատերազմաւ, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնդուն և զՈվկիանու: Որում 'ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով 'ի կղզի ինչ ասիական ծովուն: Եւ ինքն թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ, և բեւր մի 'ի զօրաց իւրոց 'ի վերայ աշխարին, և ինքն դառնայ 'ի Հայս:

Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական. վասն որոյ մինչև ցայս օր ժամանակի անուանեն զկղիմայն զայն Պոտոին Արմենիան, որ թարգմանի առաջին Հայք: Եւ զդաստակերան, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ՝ փոքրագունիւք պարսպեալ որմովք, անուանէին հինք աշխարհին՝ Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել, մինչև յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա: Ըստ նմին օրինակի 'ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցբուն իւր սահմանսն, զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որք երկրորդ և երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և չորրորդ: Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարևմտեան մեր կողմն առաջին և երկրորդ, այլ և երրորդ և չորրորդ Հայք: Իսկ որ այլ 'ի յոմանց ասի 'ի յունական

կողմանն, մեզ ոչ է հաճոյ. այլոց որչափ կամք իցեն:

Արդ այսպէս հզօր և անուանի եղեալ, յանուն սորա մինչև ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեք ազգ զաշխարհս մեր անուանեն: Բազում և այլ գործ քաջութեան 'ի սմանէ գտանին կատարեալ, այլ մեզ բաւական լիցի ասացեալս:

Բայց թէ ընդէր այսոքիկ 'ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ մեհենիցն ոչ յիշատակեցան, մի ոք ընդ այս երկբայացեալ տարակուսեսցի: Մի, զի յառաջ քան զՆինոսի ժամանակս թագաւորութեանն է, յօրում ոչ ոք այսպիսի իրաց փոյթ յանձին ունէր. երկրորդ, զի ոչ հարկ ինչ և ոչ պէտք կարևորք էին նոցա՝ զազգաց օտարաց և զաշխարհաց 'ի բացեայ, և զհամբաւս հինս և զզրոյցս նախնականս յիւրեանց թագաւորաց կամ մեհենից մատեանս գրել. մանաւանդ զի և ոչ պարծանք ինչ նոցա և ոչ բարգաւաճանք՝ օտար ազգաց քաջութիւն և գործք արութեան: Բայց թէպէտ և ոչ 'ի բուն մատեանսն, սակայն որպէս Մար Աբաս կատինայ պատմէ, 'ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց 'ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ 'ի դիւանի արքունեաց: Ասէ և այլ իմն պատճառս նոյն այր, թէ որպէս ուսայ՝ հպարտ և անձնասէր գոյ Նինոս, կամելով զինքն միայն աշխարհակալութեան և

ամենայն քաջութեան և լաւութեան ցուցանել սկիզբն, հրամայէ զբազում մատեանս և զզրոյցս առաջնոցն՝ ըստ տեղեաց տեղեաց և ոյր ուրուք գործոց քաջութեան՝ այրել. իսկ որ առ իւրովք ժամանակօք՝ դադարեցուցանել, և որ ինչ վասն իւր միայնոյ՝ գրել: Այլ զայս աւելորդ եղև մեզ երկրորդել:

Բայց Արամ յետ ամի կենաց իւրոց ծնաւ զԱրայն. զկնի որոց և այլս բազումս կեցեալ ամաց, մեռաւ:

✂

ԺԵ

Յաղագս Արայի, և մահուան նորա պատերազմաւ 'ի Շամիրամայ:

Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճանելն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ 'ի Նինոսէ՝ որպէս և հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն և բորբորիտն Շամիրամ 'ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա, ցանկայր հասանել. այլ ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել: Իսկ յետ վախճանելոյն կամ փախստական լինելոյ Նինոսի 'ի Կրիտէ՝ որպէս հաւանեալ եմ, համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն, առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ՝ ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստ-

մամբ պարգևաց, գալ առ նա 'ի Նինուէ, կամ առնուլ կնութեան և թագաւորելյ 'ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր և Նինոս, և կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա և դառնալ մեծաւ պարգևօք և խաղաղութեամբ 'ի տեղի իւր:

Եւ բազում անգամ երթևեկութիւն հրեշտակագնացութեանն լինելոյ՝ և ոչ հաւանել Արային, 'ի սաստիկ ցասման լեալ Շամիրամայ, 'ի վախճանի պատգամաւորութեանն առնու զբազմութիւն զօրաց իւրոց, և փութայ երթալ հասանել յերկիրն Հայոց 'ի վերայ Արայի: Բայց որչափ դիմաց էր նշանակել, ոչ այնչափ ինչ 'ի սպանանել զնա և 'ի հալածել փութայր, քան թէ 'ի նուաճել կամ զբռամբ ածել, զի լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ. զի առ 'ի յոյժ ցանկականի մոլեգնութեան, 'ի բանսն՝ որ զնմանէ՝ որպէս 'ի տեսութիւն շամշութեամբ վառեալ էր: Գայ հասանէ տագնապաւ 'ի դաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ: Եւ 'ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայր զօրապետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի, հնարել ապրեցուցանել զԱրայն: Իսկ 'ի լինել մարտին՝ հարկանի զօրն Արայի, մեռանի Արայ, 'ի պատերազմին 'ի մանկանցն Շամիրամայ: Դիակապուտս առաքէ տիկինն յետ յաղթութեանն 'ի տեղի ճակատուն, ինչդրել 'ի մէջ դիականցն անկելոց զըզձալին իւր և զտարփածուն: Գտանեն զԱրայն մեռեալ 'ի մէջ քա-

Չամարտկացն, և հրամայէ դնել զնա 'ի վերնատանն ասպարանից:

Իսկ 'ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց 'ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուանն Արայի, ասէ. Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվէրսնորա, և կենդանասցի: Միանգամայն և ալն ունէր դիւթութեամբ վհկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ 'ի տուփական ցանկութենէն: Իսկ իբրև նեխեցաւ դի նորա, հրամայեաց ընկենուլ 'ի վիհ մեծ և ծածկել. զմի ոմն 'ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով 'ի ծածուկ, համբաւէ զնմանէ այսպէս. Լիզեալ աստուածոցն զԱրայ և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են 'ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք: Կանգնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, և մեծապէս զոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրայ. և այսպէս համբաւեալ զնմանէ 'ի վերայ երկրիս Հայոց, և հաւանեցուցեալ զամենեսեան, զազարեցուցանէ զխաղմն:

Եւ որ ինչ յազագս Արայի՝ կարճառօտիւ և յառաջիկայ յիցի յիշատակել: Սա կեցեալ ամս, ծնաւ զարար:

ԺԶ

Թէ որպէս յետ մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ դքս-
դաքն և զամբարտակ գետոյն և զիւր տունն:

Իսկ զկնի այսպիսի իրաց աջողութեանց դա-
դարեալ Շամիրամայ աւուրս ինչ սակաւս 'ի
դաշտին, որ անուանեալ կոչի յանուն Արայի Այ-
րարատ, ելանէ 'ի լեառնակողմանս երկրի հարա-
ւակողմանն, քանզի ժամանակ ամառնային էր,
զբօնուլ կամելով 'ի հովիտս և 'ի դաշտս ծաղ-
կաւէտս: Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն երկրին և
զօդոցն մաքրութիւն և զաղբերացն յստակագոյն
բղիմունս և զկարկաջասահանութիւն գետոց բա-
րեգնացից, Պարտ է մեզ, ասէ, յայսպիսում բա-
րեխառնութեան օդոց և մաքրութեան ջուրց և
երկրի, քաղաք և արքունիս շինել բնակութեան,
որպէս զի զչորրորդ մասն 'ի բոլորմանէ տար-
ւոյն, որ է ամառնայինն եղանակ, ըստ ամե-
նայն բարեվայելչութեան անցուցանեմք 'ի Հայս.
և զայն ևս երիս որոշմունս օդոցն զովութեան
տաճիցեմք 'ի Նինուէ:

Եւ անցեալ ընդ բազումս 'ի տեղեաց, զայ
հասանէ յարևելից կողմանէ յեզր ծովակին ա-
ղոյ. և տեսեալ առ եզերք ծովուն երկայնաձև
բլուր մի, որոյ նիստ երկայնութեանն 'ի մուտս
կոյս արեգականդ՝ սակաւ ինչ առ 'ի կողեալ 'ի

հիւսիսոյ, իսկ 'ի միջօրէ կողմանէ՝ դէպ ուղիղ առ երկին հայելով, քարանձաւ կանգուն անշեղ. և 'ի սմանէ զհարաւով բացագոյն հովիտ իմն դաշտաձև երկայնաձիգ յարևելից կողմանէ լեւրինն, իջանելով յեզր ծովուն՝ ընդարձակ և գեղեցիկ ձորաձև. որոց ընդ մէջն հոսանք ջուրց բարեհամաց՝ 'ի լեռնէն իջանելով, 'ի ծործորոց և 'ի հովտաց ծորեալք, և 'ի հիմանց փեղկից լեւրանց միաւորեալք՝ 'ի ծաւալումն գետոց պերճանային. և շէնք ոչ սակաւք 'ի հովտաձև ձորակին՝ յաջմէ և յահեկէ ջուրցն յօրինեալք. 'ի յարևելից կողմանէ հաճեցեալ բլրոյն՝ լեառն մի փոքրագոյն:

Աստ իմն ակնակառոյց լեալ այրասիրտն այն և կաթոտն Շամիրամ, հրաման տայ բիւրուց և երկու հազար արանց անարուեստից գործաւորաց յասորեստանեաց և յայլոց իշխեցելոց, և վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուեստաւոր գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ և երկաթոյ, որք ամենեքին կատարեալք իցեն 'ի յարուեստգիտութեան, ածել անխափան 'ի փափագեալ տեղին. և գործն հաւասար հրամանին առնոյր զկատարումն: Եւ վաղվաղակի ածեալ լինէին բազմութիւն խառնիճաղանճ գործաւորացն և բազմարուեստից հանճարեղաց իմաստնոցն: Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք շինել, կրով և աւազով մա-

ծուցեալս, անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ. որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակի: Եւ 'ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն՝ այժմ, որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին 'ի հէն և 'ի գաղթականս փախստեամբ ամբանան, իբր 'ի ծայրս քարանձաւաց լերանց ամրացեալք: Եւ թէ զփորձ առնուլ դէպ ումեք լինիցի, և ոչ իբր պարսատակաց քար մի արժանաւոր 'ի շինուածոյ ամբարտակին խել ոք գօրեսցէ, թէև մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ: Եւ 'ի հեղուածս արուեստին՝ որ գբարամբք՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կարծիս: Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարէզս անցուցեալ զամբարտակն, հասուցանէ 'ի նկատեալ տեղի քաղաքին:

Անդ հրամայէ զամբոխն 'ի բազում դասս որոշել. և 'ի վերայ իւրաքանչիւրոց դասուց զընտիրս 'ի ճարտարացն վարդապետս կարգել. և այնպէս 'ի սաստիկ ճգնութեան պահեալ, յետ սակաւ ամաց կատարէ զհրաշալին ամրագունիւք պարսպօք, հանդերձ զբամբք պղնձակերտիւք: Շինէ և ընտիր ընտիրս և բազումս ի մէջ քաղաքին ասպարանս 'ի պէս պէս քարանց և 'ի գունից զարդարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս. և ըստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակս. և գեղեցիկ գունիւք և ընդարձակ փողոցիւք զկող-

մանս քաղաքին որոշելով: Շինէ զչքնաղս ոմանս
 և զգարմանալոյ արժանաւորս ըստ պիտոյից 'ի
 միջոցաց քաղաքին լուալիս: Եւ զմասն ինչ գե-
 տոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ գնացուցանէ
 'ի պէտս ամենայն պիտոյից, և յարբուցմունս
 բուրաստանաց և ծաղկոցաց. և զայն գեղերբ
 ծովակին յաջմէ և յահեկէ, քաղաքին և բովան-
 դակ շրջակային յարբուցումս: Եւ զամենայն ա-
 բեւեան և զհիւսիսային և զհարաւային կողմունս
 քաղաքին զարդարէ դաստակերտօք, և սաղար-
 թիւք ծառոց վարսաւորաց՝ զանազանեալք 'ի
 պտուղս և 'ի տերևս. և բազումս բազմաբերս և
 գինեբերս 'ի նմա տնկեաց ովիտս: Եւ ամենայ-
 նիւ հոյակապ և հուշակաւոր զպարսպեալն յօրի-
 նէր. և անթիւ բազմութիւն մարդկան 'ի ներքս
 բնակեցուցանէ:

Իսկ զծայր քաղաքին և որ ինչ 'ի նմանէ գոր-
 ծոյ հրաշակերտութիւնք, բազմաց 'ի մարդկանէ
 ոչ հասու լեալ, և ոչ պատմել է կարողութիւն:
 Զորոյ զպարսպեալ զգագաթն՝ դժուարամուտս
 ոմանս և դժոխելանելիս 'ի նմա՝ յօրինէ շին-
 ուածս արքայանիտս, և ծածուկ իմն ահագին: Ո-
 րոյ որպիսութիւն դրութեանն յօրինուածոյ ոչ
 'ի լսելիս մեր հասեալ ճշմարտութեամբ յումեքէ,
 և ոչ մեք 'ի պատմութիւնս հիւսել հաւանիմք.
 այլ ասեմք միայն, թէ ամենայն թագաւորակա-

նաց գործոց, որպէս լուաք, առաջին և վեհագոյն համարեալ:

Իսկ զընդդէմ արեգական կողմն անձաւին, որ և ոչ գիծ մի երկաթոյ այժմ վերագրել ոք կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ՝ պէս պէս տաճարս և սենեակս օթից և տունս գանձուց և վիհս երկարս, ոչ գիտէ ոք՝ թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց: Իսկ զամենայն երեսս քարին իբր գրչաւ զմոմ հարթել, բազում գիրս 'ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք 'ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ և 'ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ գրել. և 'ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր:

Արդ, որ ինչ յազապս Շամիրամայ գործոց՝ որ 'ի Հայս, ասացեալ է:

ՃԷ

Յազապս Շամիրամայ, թէ էր ազագաւ կոտորեաց զորդիս իւր. և թէ որպէս փախստական լինի 'ի Զրազաշտէ մոզէ 'ի Հայս, և մեռանի 'ի Նինուլասայ որդւոյ իւրոյ:

Սա հանապազ յամառնայինսն 'ի խաղալն իւր 'ի կողմանս հիւսիսոյ 'ի քաղաքն ամարաստանի, զոր շինեաց 'ի Հայս, կողմնապետ ասո-

ըեստանի և Նինուէի թողու զԶրադաշտ մոգ և նահապետ Մարաց: Եւ 'ի բազում ժամանակս զայս այսպէս կարգեալ Շամիրամայ ամենևինք հաւատայ նմա արդարև զիւր իշխանութիւնն:

Եւ բազում անգամ յանդիմանեալ յորդոց իւրոց վասն սաստիկ և վաւաշ պոռնկական բարուց իւրոց, կոտորէ զամենեսեան, և ապրի կըրսերագոյնն միայն, որ է Նինուաս: Բարեկամացաւ հոմանեաց իւրոց՝ պարգևելով զամենայն իշխանութիւնս և զգանձս, ոչ ինչ վասն որդոց իւրոց ունելով փոյթ յանձին: Քանզի և այրն նորա Նինոս՝ ոչ որպէս ասի մեռեալ թաղեցաւ 'ի նմանէ 'ի Նինուէ յարքունիս, այլ իմացեալ զախտասէր բարս նորս և զչարասէր, թողեալ զթագաւորութիւնն՝ փախստական անկանէր 'ի Կրիտէ: Իսկ 'ի հասակ և 'ի տիս հասեալ որդոց նորա, յիշեցուցանեն նմա զայս ամենայն, կարծելով ցածուցանել զնա 'ի գիւական մրցական տուփանացն, և աւանդել զիշխանութիւն և զգանձս որդոց իւրոց: Ընդ որ առաւել զայրագնեալ, սատակէ զամենեսեան. և մնաց Նինուաս միայն, որպէս վերագոյն ասացաք:

Իսկ 'ի լինել ինչ սխալանաց Զրադաշտի առ տիկինն, և հակառակութեան 'ի ներքս անկանելոյ, պատերազմի 'ի վերայ նորա Շամիրամ. քանզի բռնանալ 'ի վերայ ամենայնի խորհէր այրն: Եւ 'ի սաստկանալ պատերազմին փախստական

լինի Շամիրամ յերեսաց Ջրադաշտի 'ի Հայս: Աստ
 ժամանակ վրէժխնդրութեան պատեհի գտեալ
 Նինուաս, սպանանէ զմայրն. և ինքն թագաւորէ
 ի վերայ ասորեստանի և Նինուէի: Ահա ասա-
 ցաք յաղագս մահուանն Շամիրամայ՝ թէ ուս-
 տի և որպէս:

ԺԸ

Յաղագս թէ հաւաստի նախ լիալ պատերազմն Շամիրա-
 մայ 'ի հնդիկս, և զկնի մահուան նորա որ 'ի Հայս:

Ունիմ 'ի մտի և զկեփաղիոնին, վասն ոչ
 տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ 'ի բանից
 այլոց նախ յաղագս ծննդեանն Շամիրամայ, և
 ապա ուրեմն զպատերազմն հնդկաց: Այլ հաւաս-
 տի մեզ թուեցաւ որ 'ի Մար Աբայն կատինայէ
 քննութիւն քաղղէական մատենից քան զայսո-
 սիկ. քանզի ոճով իմն ասէ, և զպատճառս պա-
 տերազմին յայտնէ: Իսկ առ այսոքիւք՝ և աշ-
 խարհիս մերոյ առասպելք զբազմահմուտ Ասորին
 արդարացուցանեն. աստ ուրեմն զմահն ասել
 Շամիրամայ, և զհետեակ փախուստն, և զպատ-
 քումն և զիղձս ջրոյն և զարբումն, այլ և 'ի մծա-
 հասանել սուսերաւորաց, և զյոռութան 'ի ծով,
 և բան 'ի նմանէ՝ Ուրուք Շամիրամայ 'ի ծով:
 Այլ թէ ախորժես առասպել, և Շամիրամ քար
 առաջին քան զՆիորէ: Արդ այս շատ է. բայց
 մեք որ ինչ զկնի այսորիկ:

ԺԹ

Որ ինչ զկնի մահուանն Շամիրամայ:

Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ 'ի գիրս յայտոսիկ զագգիս մերոյ զաւագագոյն զարս և զնախնիս, և որ ինչ վասն սոցա զրոյցք և իրակութիւնք իւրաքանչիւր, ոչ ինչ կամամտածական և ոչ ինչ անպատշաճ 'ի սմա յարմարելով բան, այլ որ ինչ 'ի գրոց. իսկ ըստ նմանեաց ապա և որ ինչ 'ի բանից արանց իմաստնոց և յայտոսիկ քաջախոհակաց, յորոց մեք արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս: Եւ ասեմք լինել արդարաբան 'ի պատմութեանս յայսմիկ ըստ մերոյ յօժարութեան և ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքուին, Աստուծոյ լինել յայանիս, և մարդկան գովելիս կամ բասրելիս, և մեք այնոցիկ օտար և բացակացեալ: Բայց զուզութիւն բարբառոյ և հաւասարութիւն թուոյ կարգի պատանեաց՝ զճշմարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ ակնարկէ: Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, կամ հաւաստի կամ դոյզն ինչ կասեալ յարդարոյն, սկսայց քեզ և որ ինչ զկնի այսոցիկ 'ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից:

Արդ յետ մահուանն Շամիրամայ 'ի Զամասեայ որդւոյ իւրմէ, որ է Նինուաս, որ եղև յետ

սպանանելոյն զԱրայն, այսպէս հաւատտեալ զի-
տասցուք զկարգ բանից: Թագաւորէ Նինուաս
սպանեալ զմայրն հեշտասէր, և խաղաղական կե-
ցեալ. և առ սովաւ Աբրահամու աւուրք բա-
ւեալք:

Համեմատութիւն ծննդաբանութեան ազգիս
մերոյ ընդ եբրայեցւոցն և ընդ քաղղէացւոցն
մինչև ցՍարգանսպաղոս, որ կոչէր Թօնոս Կոն-
կողեոս:

Եբրայեցւոց	Քաղղէացւոց	Հայոց
Իսահակ.	Արիոս.	Արայ(*)
Յակոբ.	Առալիոս.	

(*) Իսկ մերոյն Արայի որդի՝ Արայ ՚ի Շա-
միրամայ կոչեցեալ, և զգործ վերակացութեան
աշխարհիս նմա հաւատացեալ:

Ղեւի.	Սուսառիս.	Անուշաւան.
Կահաթ.	Քսէսքսեր.	Պարէտ.
Ամրամ.	Գաղէոս.	Արբակ.
Մովսէս.	Առմամիթոէոս.	Զաւան.
Յեսու (*).	Բելոբոս.	Փառնաս.

(*) Ի սմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ
յառաջադիմութեան արանց. զի և ամենեքեան

յԱբրահամէ: Ի սատակել սորա զքանանացիս՝ անցին 'ի սմանէ փախտականք յԱզոաս նաւելով 'ի Թարսիս. և յայտնի գրոշմամբն, որ յարձանսն սփրիկեցւոց աշխարհին, գրեալ կան մինչև ցայսօր ժամանակի արդարապէս այսպէս.

Ի Յեսուայ գողոյ փախուցեալ մեք նախարար Բանանացոց եկաք բնակել աս:

Յորոց մի և Քանանիդաս պատուականագոյն մեր՝ 'ի Հայս: Եւ ստուգեալ հաւաստի գտաք զսերունդս ազգին գնթունեաց 'ի սմանէ առանց հակառակութեան լեալ. զայս և բարք արանց ազգի յայտնեն՝ քանանացի գոլ:

Եբրայեցոց	Քաղղէացոց	Հայոց
Գոթոնիէլ.	Ադտագոս.	Սուր.
Աւովդ.	Մամիթոս.	Հաւանակ.
Բարակ.	Մասքադէոս.	Վաշտակ.
Գեզէոն.	Զփառոս.	Հայկակ(*).
	Մամիդոս.	
	Սպարեթոս.	
	Սկատադէս.	
	Ամինաէս.	
	Բելոքոս.	

(*) ԶՀայկակ ասեն լինել առ Բելոքոսիւ, և ամբոխս իմն արարեալ անխորհուրդս, և մեռանել 'ի նմին:

Աբխազերէք.	Բաղոտուէս.	Ամպակ.
Թովղայ.	Ղամպառիտէս,	Առնակ.
Յայիր.	Սուսառիս.	Շաւարշ.
Եփթայի.	Ղամբառիս.	Նորայր.
Եսեբոփն.	Պանիաս.	Վատասկար.
Եղոփն.	Սոսառմոս.	Գոռակ.
Ղաբղոն.	Միթուէոս.	Հրանտ.

Եբրայեցոց Քաղղէացոց Հայոց

Սամիսոն.	Տեւտամոս.	Ընծաք.
Հեղի.		Գղակ.
Սամուէլ.		Հօրոյ.
Սաւուղ.		Զարմայր (*).
Դաւիթ, և որ 'ի կարգին:		

(*) Սա օգնական Պռիամուլ 'ի Տեւտամայ առաքեալ ընդ եթովպացի զօրուն, մեռանի 'ի քաջացն ելլենացոց:

Քաղղէացոց

Հայոց

Տեւաէոս.

Պերճ.

Թինեւս.

Սրբուն.

Դեռկիւղոս.

Բաղուկ.

Եւպաղմոս.

Հոյ.

Ղաւոսթենիս.

Յուսակ.

Պոլիդիածիս.

Կայսրակ.

Սփռատէս.

Սկայորգի:

Փռատինիս.

Ակռագանիս.

Սարդանապարոս:

Ի

Վասն արայեան Արայի, և թէ սորա որդի Անուշա-
ւանն, որ Սօս անուանիւր:

Այլ անդրէն իսկ 'ի կենդանութեան իւրում
Շամիրամ՝ գծնեալն 'ի Նուարդայ սիրելւոյ կնո-
ջէն Արայի, որ էր երկոտասան ամաց մնացեալ
'ի մահուանն Արայի, վասն առաջին իւրոց խան-
դադատանացն՝ որ առ Արայն գեղեցիկ, կոչէ գա-
նուն նորա Արայ. և կարգէ գնա 'ի վերահացութիւն
աշխարհիս, մտերմութեամբ հաւատացեալ
'ի նա. զորմէ ի մեռեալ ասեն գնա ընդ Շամիրա-
մայ 'ի պատերազմին:

Բայց յարէ զկարգ բանիցս զկնի այսորիկ
օրինակ գայս: Արայեանն Արայ մեռանի ընդ
Շամիրամայ 'ի պատերազմի, թողլով արու գա-
ւակ ամենահարուստ և շատահանձար յիր և ի
բան զԱնուշաւանն, որ Սօս անուանիւր. քանզի
ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց 'ի սօսիսն Արամա-
նեկայ, որ յԱրմաւիր. զորոց զսաղարթուցն սօ-
սաւիւն, ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ

օգոյն և եթուստ շարժումն, սովորեցան 'ի հմայս աշխարհիս հայկազանց, և այս բազում ժամանակս:

Այս անուշաւան բաւական ժամանակս արհամարհութիւն կրեալ 'ի Զամեսեայ, տուայտի 'ի դրան արքունի, իսկ օգնեալ 'ի բարեկամաց, շահի զմտն ինչ աշխարհիս՝ հարկահանութեամբ խնամել. զկնի ապա և զբոլորս: Այլ կարի շատ լինի, թէ զամենայն՝ որ ինչ արժան է՝ ասիցեմք 'ի ճառիս զնախակարգելոց արանց զբանս և զգործս:

ԻԱ

Որ 'ի Սկայորդոյն Պարոյր՝ առաջին 'ի Հայս թագաւորէ. օգնական լինի Վարբակայ Մարի՝ բառնալով զթագաւորութիւնն 'ի Սարգանապալայ:

Թողլով զոչ կարևորագոյնսն 'ի բանից, ասացուք որ ինչ հարկաւորն է: Վերջին սոցա՝ որք առ ասորեստանեաց թագաւորութեամբն, և որք 'ի Շամիրամայ կամ թէ 'ի Նինոսէ, զմերն ասեմ Պարոյր առ Սարգանապալու: Սա ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն զտեալ 'ի Վարբակայ Մարի, բառնալով զթագաւորութիւնն 'ի Սարգանապալայ:

Եւ այժմ անա զուարճացայց ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով 'ի տեղիս մե-

բում իսկ բնկի նախնւոյն. յորում սերունդք թագաւորութեան հասանեն յաստիճան: Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, և բազումս ասել առարկութիւնս ճառից. զորոց մեզէն իսկ հիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք 'ի չորս հազներգութիւնս զարգասաւորին 'ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և զմէջ իմաստնոցն իմաստագունի:

Քանզի Վարբակէս գաւառաւ մեղացի, 'ի փոքուէ կողմանց ծագաց գաւառին ամբագունի, խորամանկագոյն 'ի կենցաղավարութեան և 'ի մարտն երեսաւոր, ծանուցեալ զանմարդի բարս և զհեշտասէր թուլամտութիւն յուլութեան թուլոյն կոնկողիոոյ, խտացուցանէ բարուցն և ձեռացն առատութեամբ 'ի քաջացն և 'ի պիտանեաց արանց բարեկամս. որով և աշխարհակալութիւնն ասորեստանի առ այնու ժամանակաւ վարիւր յայտնապէս մեծաւ հաստատութեամբ: Յինքն և զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան ձև և շուք խոստանալով նմա. և բազմամբոխս յարի արանց, և որ 'ի աէգ նիզակի և յաղեզն և 'ի սուսեր աջողածեռք: Եւ այսպէս զթագաւորութիւնն ի Մարգանապալլայ յինքն առեալ, տիրէ ասորեստանի և Նինուէի: Բայց այլ վերակացուս կարգեալ ասորեստանի, փոխէ զթագաւորութիւնն ի Մարս: Այլ այս եթէ առ այլս այլազգաբար պատ-

մի, մի ինչ սքանչանար: Ձի որպէս վերագոյն ուրեմն յառաջին ճառան ամբաստանեցաք զառաջին նախնեացն մերոց անիմաստասէր բարուց ախորժակս, այս հանդիպի և աստանօր: Քանզի և որք ՚ի հօրէն Նարուզոգոնոսորայ զործք, զբեցան յիւրեանցն յիշողութեանցն վերակացուաց իսկ մերոցն ոչ այսպիսի ինչ խորհեցելոցն, մնացին նշանակեալ ՚ի վերջինսն: Ապա եթէ ասիցեն, ուստի՞ մեզ և զնախնեացն մերոց բազմաց այսպէս գտանել զանուանս և զգործս, ասեմ. ի հնոցն դիւանաց քաղդէացւոց, ասորեստանեաց և Պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս արքունի, իբր գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ՚ի նոցանէ կացելոց, և մեծաց կողմնակալաց:

ԻԲ

Կարգ թագաւորաց մերոց և համար նոցունց որդի ՚ի հօրէ առնլով:

Արդ այժմ անցից ՚ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թագաւորաց, մինչև ցտէրութիւնն Պարթևաց: Քանզի ինձ այսոքիկ արք ի մերոյ թագաւորէն սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ արեան առուք, և հաւաստի հարազատք: Եւ սիրելի էր ինձ յայնժամ գալ Փրկչին և զիս զնել, և առ

նորօք յաշխարհ գմուսն իմ լինել, և նոցա տեսութեամբն խրախճանալ, և յարդեսացս վստանդից ապրիլ: Այլ վաղ ուրեմն փախեալ ՚ի մէջ պատահումն այն, թէ արդեւք և վիճակ: Բայց արդէն առ Մարաց թագաւորութեամբն կեցեալ բնիկք պսակաւոր արք այնոքիկ, զորոց և զանուանան ի ներքոյ զըսմեմք:

Եւ զի արդարև զայնու ժամանակաւ էր ազգիս մերոյ թագաւորութիւն, վկայէ և Երեմիա մարգարէ ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ Բաբելոնի ի պատերազմ. Հրաման տուր, ասէ, այրարատեան թագաւորութեանն և ասքանագեան գնդին: Եւ այս հաւաստի գոլոյ մերոյ թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ: Այլ մեք զկարգն կանոնելով, աւրնթեր և զՄարաց թագաւորսն:

Մարաց առաջին

Իսկ մեր առաջին ՚ի

Վարբակիս.

Վարբակայ պսակեալ

Մօզակիս.

Պարոյր, որդի Սկայ-

որդոյ.

Առաիկիս.

Հրաշեայ.

Դէովկիս.

Փառնուա.

Փաւորաիս.

Պաճոյճ.

Կւարս.

Կոռնակ.

Աժդահակ:

Փառոս.

Մեւս Հայկակ.

Երուանդ սակաւակեաց-
Տիգրան:

Քանզի և վերջին Երուանդս և Տիգրան 'ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեւք. ոչ կարի հեռագոյն գոլով ժամանակին, յիշեսցուք զանուանս զայսոսիկ:

Հրաչեայ սա կոչի վասն առաւել պայծառե-
րես և բոցակնագոյն իմն լինելոյ: Առ սովաւ ա-
սեն կեցեալ զՆաբուգոդոնոսոր արքայ բաբելաց-
ւոց, որ գերեաց զՀրեայս: Եւ սորա ասեն զմի
'ի գլխաւորաց երբայեցւոցն գերելոց խնդրեալ
'ի Նաբուգոդոնոսորայ՝ Շամբաթ անուն, ածեալ
բնակեցոյց մեծաւ պատուով. և 'ի սմանէ ասէ
պատմագիրն լինել զազգն բագրատունի և հա-
ւաստի է: Բայց թէ որպիսի ջան եղեալ թագա-
ւորացն մերոց՝ գնոսա 'ի պաշտօն կոռցն խո-
նարհեցուցանել, և կամ թէ քանիք և ոչք ոմանք
'ի սոցանէ՝ որք աստուածպաշտութեամբ վճա-
րեցին զկեանս, յետոյ պատմեսցուք ոճով: Քան-
զի ասելն ոմանց անհաւաստի մարդոց, ըստ յօ-
ժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, 'ի Հայ-
կայ զթագադիր ազգդ լինել բագրատունեաց:
Վասն որոյ ասեմ. մի այսպիսեաց յիմար բանից
հաւանիր. զի և ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն գոյ
նմանութեան յասացեալսդ՝ որ զարդարութիւն
ակնարկէ. զի 'ի բայ բանից և անոճ իմն յա-
զագս Հայկայ և նմանեացն կալազէ: Բայց ծա-

նիր զՍմբատդ անուն, զոր յաճախ բազրատունիք
'ի վերայ պատանեաց կոչեն, ճշմարիտ Շամբաթ
է՛ ըստ նախնի իւրեանց խօսիցն, որ է եբրայեցի:

ԻԳ

Յաղագս որդւոցն Սենեքարիմայ, և թէ արծրունիք և
գնունիք և բղեշխն անուանեալ Աղձնեաց՝ 'ի նոցանէ
սերեալք. և 'ի նոյն ճառի՝ եթէ Անգեղ տունն 'ի Պաս-
քամայ:

Արդ յառաջ քան զձեռնարկելն մեր 'ի բա-
նըս՝ որ յաղագս մեծին Տիգրանայ, որ իններորդ
'ի նախնեաց մերոց պսակաւորաց էր, հուժկու,
անուանի և յաղթողս ընդ այլ աշխարհակալս,
ճառեսցուք որ ինչ կարևորագոյնն է ոճոյ բա-
նիս: Եւ 'ի մոռացումն եկն արդեւք յաղագս Սե-
նեքերիմայ. քանզի ութսուն ամօք, աւելի կամ
պակաս, յառաջ քան զթագաւորութիւնն Նա-
բուզոդոնոսորայ էր և Սենեքերիմս կացեալ ար-
քայ ասորեստանի. որ զԵրուսաղէմ պաշարեաց
առ Եգեկիայիւ Հրէից առաջնորդաւ. զոր սպա-
նեալ որդւոց նորա Ադրամելայ և Սանասարայ,
եկին փախստական առ մեզ:

Յորոց զմինն յարևմտից հարաւոյ աշխարհիս
մերոյ, մերձ 'ի սահմանս նորին ասորեստանի,
բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին,
այս ինքն զՍանասարն. և 'ի սմանէ սերեալ լցին

զՍիրմն ասացեալ լեառն: Իսկ պերճքն և գլխա-
ւորքն 'ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն
վաստակոց առ թագաւորսն մեր ցուցեալ, բզեշ-
խութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ:
Իսկ Արգամոզանն յարևելից հարաւոյ նորին կող-
մանն բնակեալ, 'ի սմանէ ասէ պատմագիրն լի-
նել զարծրունիս և զգնունիս: Արդ յիշելոյն մեր
զԱնեքերիմ այս էր պատճառն:

Բայց զԱնգեղ տունն ասէ նոյն պատմագիրը
'ի Պասքամայ ումեմնէ 'ի Հայկակայ թոռնէ լի-
նել:

ԻԴ

Յաղագս Տիգրանայ, թէ որպիսի ամենայնիւ:

Բայց անցցուք այսուհետև և որ ինչ յաղա-
գլս Տիգրանայ, և որ 'ի նմանէ գործք: Քանզի
սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստա-
գոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ա-
մենեցուն քաջ: Որ և Կիւրոսի աջակցեալ, զՄա-
րացն 'ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն. և զՅոյ-
նրս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրև նուաճեալ
հնազանդէր: Եւ զսահման մերոյ բնակութեանս
ընդարձակեալ 'ի հինսն մեր հասուցանէ յեզերս
ծայրից բնակութեանց, և ամենեցունց՝ որ առ
իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի. և յետ-
նոցս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր:

Ձի ո՞րք 'ի ճշմարիտ արանց, և որոց 'ի բարս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կացցէ, սորա յիշատակօքն ոչ զուարճասցի, և յորդորիցի այսպիսի այր լինել: Արանց կացեալ գլուխ, և արութիւն ցուցեալ, զազգս մեր բարձրացոյց. և զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունոց և անգուածոց՝ արանց հասակաց և կանանց միանգամայն բազմացոյց. որով տգեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք: Հետևականամարտքն 'ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն 'ի սուսեր և 'ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք: Որոց 'ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսին միայն, և որ 'ի նոցայցն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք, զթշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու գհասակս ամենեցուն պարարեալ:

Չայս, և որ այլ այսպիսիք բազումք, եբեր մերոյ աշխարհիս խարտեաշս այս և աղէբեկ ծայրիւ հերաց երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան և մեղուակն, անձնեայն և թիկնաւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն 'ի կե-

րակուրս և յըմպելիս, և 'ի խրախճանութիւնս օրինաւոր. գորմէ ասէին 'ի հինսն մեր, որք բամբուսներն երգէին, լինել սմա և 'ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր. մեծիմաստն և պերճարան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեան պիտանի: Եւ զի՞նչ ինձ 'ի զիրս յայտարեւաք իցէ բան սիրելի, քան թէ որ յաղագս սորա էին գովեստք և պատմութիւնք յերկարել: Արդարադատ և հաւասարասէր կշիռս ունելով յամենայնի, զամենայն ուրուք կենցաղ մտացն լծակաւ կշռէր: Ոչ ընդ լաւագոյնսն խանդայր, և ոչ գնուաստան արհամարհէր, այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր զինամոցն իւրոց 'ի վերայ տարածել զգեստս:

Սա նախ յառաջագոյն դաշնաւոր եղեալ Աշդահակայ, որ 'ի Մարաց էր, տայ նմա զքոյր իւր Տիգրանուհի կնութեան, ըղձիւք խնդրելով զնա Աշդահակայ: Քանզի ասէր, կամ 'ի ձեռն այսպիսւոյ մերձաւորութեան սէր հաստատուն առ Տիգրան ունել, կամ դիւրաւ այսպէս դաւաճանել զնա 'ի սպանումն: Զի էր նմա խէթ կամաց իւրոց, մարդարէութիւն իմն յոչ կամաց լեալ նմա առաջիկայ դիպուածն իւր:

ԻԵ

Վասն երկիւղի կասկածանացն Աշդահակայ 'ի միարանութենէ սիրոյ կիւրոսի և Տիգրանայ:

Բայց էր նիւթ այսպիսւոյ խոհականութեան:

դաշնաւորութիւն մտերմութեանն՝ որ 'ի Կիւրոսէ առ Տիգրան. յորմէ բազում անգամ և ակտքնոյ 'ի բաց փախուցեալ լինէր յԱշդահակայ յիշատակաւս այսուիկ. և խորհրդակցաց իւրոց անդուլ առնէր զհարցուածս, վասն այսպիսւոյ պատճառի. Որպիսի՞ հնարիւք լուծանել կարասցուք, ասէ, զկապ սիրոյ պարսկայնոյն և հայկազինն բազմաբիւրաւորի: Եւ յայսպիսի շփոթման խորհրդոց հասանէ նմա առաջիկայիցն յայտնութիւն 'ի ձեռն անըջականաց իմն նախատեսութեանց, օրինակաւս այսուիկ որ պատմէն:

ԻԶ

Թէ որպէս 'ի խիթի լինելով Աշդահակայ, զառաջակայ իւր զիպուածն տեսանէ սքանչելի երազով:

Էր, ասէ, յաւուրսն յայնս ոչ սակաւ ինչ վտանգ՝ որ 'ի Մարացն Աշդահակայ, ի միաբանութենէ Կիւրոսի և Տիգրանայ: Վասն որոյ և 'ի սաստկութենէ ծփանաց խորհրդոցն լինել նմա 'ի տեսլենէ երազոյն երևութանալ 'ի քուն գիշերոյ, զոր ոչ երբէք յարթնութեան ետես աչօք, և ոչ 'ի լուր ականջաց լուաւ: Ուստի և ընդոստ 'ի քնոյն լինելով, ոչ յամէ ըստ սովորութեան կարգին 'ի ժամ խորհրդականութեանն: այլ այն ինչ գիշերոյն ժամս ունելով ոչ սակաւս, ձայնէ զխորհրդակիցսն. և տրտում երեսօք յերկիր հա-

յերով 'ի խորոց սրտին մոռնչէ յողոցհանութեամբ: Եւ 'ի զվասն էրն 'ի խորհրդակցացն հարցանիլ՝ յերկարէ ժամս ինչ զպատասխանիսն, և ուր ուրեմն հեծութեամբ սկիզբն արարեալ յայտնէ զամենայն, որ 'ի ծածուկ սրտին խորհուրդ և կասկած, ընդ նմին և զիրս ահագին տեսլեանն:

էր ինձ, ասէ, ով սիրելիք, լինել այսօր յերկրի անծանօթում, մերձ 'ի լեառն մի երկար յերկրէ բարձրութեամբ, որոյ զագաթն սաստկութեամբ սառնամանեաց թուէր պատեալ. և ասէին զոզցես յերկրին հայկազանց զայս լինել: Եւ 'ի նայել ինձ յերկարագոյն 'ի լեառնն, կին ոմն ծիրանագգեստ՝ երկնագոյն ունելով զիւրեալ տեռ, նստեալ երևեցաւ 'ի ծայրի այսպիսւոյ բարձրութեան, աչեղ, բարձրահասակ և կարմրայտ, երկանց ըմբռնեալ ցաւով: Եւ յերկարագոյն նայելն իմ յայսպիսի երևումն և 'ի հիացման լինել, ծնաւ կինն յանկարծ երիս կատարեալս 'ի դիւցազանց հասակաւ և բնութեամբ: Առաջինն զերանսն ածեալ 'ի վերայ առիւծու՝ սլանայր յարեմուտս, և երկրորդն 'ի վերայ ընծու 'ի հիւսիսի հայելով. իսկ երրորդն զվիշապն անարի սանձեալ, 'ի մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տէրութեանս:

Եւ 'ի մէջ այսպիսեաց խառն երագոց, թուէր ինձ կալ 'ի վերայ տանեաց իմոց արքունեացս, և զնոյն ինքն վերին երեսս յարկացս տեսանել

գեղեցիկ և բազմագոյն շատրոսանօք դարդարեալ,
 և գպսակողոսն գմեզ գգիսն մեր հրաշատեսիկ
 տեսլեամբ 'ի վերայ կացեալ. և զիս ձեւք հան-
 դերձ գնոսա պատուեալ գոհիւք և խնկովք: Եւ
 յանկարծ 'ի վեր նայեցեալ, գայն որ 'ի վերայ
 վիշապին հեծեալ կայր, արծուանման սլացեալ
 թևօք տեսի յարձակեալ. որ մօտ հասեալ՝ խորհէր
 կործանել գգիսն: Իսկ ես Աշդահակ խորոց ընդ
 մէջ անկեալ, և յիս գայնալիսի եղեալ յարձա-
 կուսն ընկալայ, մարտ ընդ սքանչելոյն առնե-
 լով դիւցազանն: Եւ նախ 'ի տէգ նիզակաց
 գմարմինս երկաքանչիւրոցս յօշելով, վտակս ա-
 բեան 'ի վայր հոսեցուցաք, և զարեգակնատես
 երեսս ապարանիցս՝ արեան հոսեալ ցուցաք ծով:
 Այսպէս և զկնի ալլովք զինուք ժամս ոչ սակաւս:
 Բայց զի՞նչ օգուտ ինձ և խօսից երկարու-
 թիւն. զի վախճան գործոյն՝ իմն էր կործանու-
 մըն. ուստի և 'ի քրտան սաստիկ վտանգի եղեալ,
 փախեաւ յինէն քունն. և այսուհետև ոչ թուիմ
 կենդանի: Զի ոչ այլ ինչ նշանակէ երևութիցս
 շարժումն, եթէ ոչ որ 'ի հայկագնեանն Տիգրա-
 նայ հասանելոց է մեզ բռնութեան յարձակումն:
 Բայց ո՞վ արդեւք, յետ աստուածոցն օգնակա-
 նութեան, բանիւ և գործով մեզ յօգուտ խորհե-
 լով, ոչ զինքն կարծիցէ թագաւորակից մեր լի-
 նել:

Նւ բազում ինչ 'ի խորհրդակցացն լուեալ
օգտութեան մտածութիւն, շնորհակալութեամբ
պատուէ զնոսա:

ԻԷ

Յաղագս որ 'ի խորհրդակցացն բան. զկնի ապա և իւր
որ ինչ մտածութիւն, և 'ի նոյն հետայն գործն:

Բազում ինչ հանձարով և իմաստութեամբ
'ի ձէնջ լուեալ, ասէ, ով սիրելիք, ասացից և որ
ինչ իմ յետ աստուածոցն օգնականութեան յայ-
տասիկ օգտակար բան և մտածութիւն: Քանզի
ոչ ինչ առ թշնամեացն զգուշութիւն՝ վեհագոյն
բերէ օգնականութիւն, և ծանօթութիւն նոցայցն
առաջի արկելոցն գործոց, քան թէ որ 'ի ձեռն
սիրոյն զղաւելն ոք խորհիցի: Նւ զայս դարձեալ
ոչ 'ի ձեռն պանծուց, և ոչ 'ի ձեռն բանից պա-
տրողաց այժմ առ մեզ հնարաւորութիւն է կա-
տարել, եթէ ոչ որպէս կամք են ինձ այժմ
գործել: Նւ այն է նիւթ կատարման խորհրդոյս
և հնարք որոգայթից, գեղեցիկն 'ի կանայս և
խոհեմ, քոյր նորա Տիգրանուհի: Ձի այսպիսի
խիկ արտաքուստ և եկամուտ հարազատութիւնք
համարձակ զղաւելն 'ի ձեռն երթեկութեան ան-
յայտաբար ընդարձակ մարթացուցանեն վարժել.
կամ յանկարծօրէն իւրոց մտերմաց, ընչիւք և
խոստմամբ պատուոց, տալ հրաման սրով խող-

խողել և կամ դեղոց հնարիւք, և կամ զմտերիմս նորա և զկուսակալս զանձիւք ի նմանէ 'ի բաց մերկանալ. և այսպէս իբրև զանգօր տղայ 'ի բունն առցուք:

Եւ ազդող համարեալ բարեկամացն զայսպիսի խորհուրդ, նիւթեն և զգործն. 'ի ձեռն միոյ որունն 'ի խորհրդակցացն տուեալ բազմութիւն զանձուց, և 'ի ձեռն թղթոյ օրինակաւս այսուիկ յուղարկէ:

ԻԸ

Թուղթ Աշդահակայ. յետ որոյ և յօժարութիւն Տիգրանայ, և յուղարկումն Տիգրանուհեայ 'ի Մարս:

Գիտէ սիրելի եղբայրութիւնդ քո, ոչ ինչ օգտակարագոյն 'ի կեանս աշխարհիս 'ի դիցն մեզ պարգևեալ քան զսիրելեաց բազմութիւն, և այս՝ իմաստնոց արդեւք և հզօրագունից. զի այսպէս և արտաքուստ ոչ 'ի վերայ համարձակին խռովութիւնք, և եկեալքն վաղվաղակի հերքին. իսկ 'ի ներքս ոչ զմուտն յումեքէ գտեալ այսպիսւոյ չարութեան, հալածեալ լինին: Արդ զայսպիսի շահ օգտութեան, որ 'ի բարեկամութենէ լինի, տեսանելով, խորհեցայ ևս հաստատուն և խորագոյն զսէրն՝ որ է 'ի մէջ մեր՝ հաստատել. զի երկոքեանս յամենայն կողմանց ամրացեալք ողջ և անշարժ գտէրութիւն մեր կալցուք: Եւ այս լինի 'ի տալն քում գօրիորդն Հայոց մեծաց՝

զքոյր քո Տիգրանուհի՛ ինձ կնութեան. թէ արդեւք և բարի համարեսցիս դմա, զի թագուհեաց թագուհի լիցի: Ողջ լեր թագակից մեր և սիրելի եղբայր:

Եւ առանց յերկարելոյ զբանս ասացից: Գայ առաքեալն և կատարէ յաղագս օրիորդին գեղեցկի. զի յանձն առեալ Տիգրանայ, տայ զքոյր իւր Տիգրանուհի Աշդահակայ կնութեան: Ոչ ևս գիտելով զառ ՚ի նմանէ դաւաճանութիւն, յուղարկէ զքոյր իւր որպէս օրէն է թագաւորաց: Զոր առեալ Աշդահակայ, ոչ միայն վասն նենգին՝ որ ՚ի սրտին իւրում, այլ վասն գեղեցկութեանն, առաջին կարգէ կանանց իւրոց, և զշարութիւնն ի ներքոյ ոստայն հինու:

ԻԹ

Եթէ որպէս յայտնեցաւ նենգութիւնն, և զրգոնցաւ մարտն. յորում և մահն Աշդահակայ:

Զկնի այսորիկ ասէ, թէ ՚ի հաստատել Աշդահակայ զՏիգրանուհի ՚ի տիկնութիւն, ոչ ինչ առանց կամաց նորա ՚ի թագաւորութեանն իւրում գործէր. այլ բերանով նորա կարգէր զամենայն, և հրամանի նորա ամենեցուն հնազանդ լինել հրամայէր: Եւ յօրինեալ զայս այսպէս, սկսանի մեղմով մատուցանել նմա պատրանս. Ոչ գիտես, ասէ, եթէ եղբայր քո Տիգրան խան-

դացաւ զտիկնութիւնդ քո՝ ՚ի վերայ Արեաց, ՚ի կնոջէ իւրմէ՝ ՚ի Չարուհեայ գրգռեալ: Եւ զի՞նչ լինիցի այն, եթէ ոչ նախ ինձ մեռանել, և ապա լինել զՉարուհի ՚ի վերայ Արեաց, և զպտուածուհեաց ունել զտեղի: Բայց արդ ընտրելի է քեզ այժմ զմի յայսցանէ. կամ լինել եղբայրասէր և կործանումն խայտառակելի յանդիման Արեաց յանձն առնուլ, և կամ զանձին իմանալով զբարի՝ խորհուրդ օգտակար ՚ի մէջ բերել և յողագս առաջիկայիցն հոգալ:

Բայց էր ՚ի մէջ այսպիսւոյ խորամանկութեան թագուցեալ և զմեռանելն Տիգրանուհեայ, եթէ ոչ ինչ ըստ կամաց խորհեսցի մարապարսացւոյն: Այլ իմացեալ խորագիտոյ գեղեցկին զայսպիսի դաւաճանութիւն, պատասխանի առնէ սիրոյ բանս Աշդահակայ. և արագագոյն ՚ի ձեռն մտերմաց պատմէ եղբօրն գնենգութիւնն:

Եւ ձեռնարկէ այնուհետև ՚ի գործն ՚ի ձեռն պատգամաւորութեան, զալ նոցա ՚ի միաբանութիւն տեսութեան, ՚ի տեղի միջոց սահմանաց երկոցունց թագաւորութեանց. իբր բան ինչ և գործ հարկաւոր հասեալ, որ ՚ի ձեռն զրոյ և հրեշտակութեան կատարել ոչ է կարողութիւն, եթէ ոչ և դէմք երկոցունցն հանդէպ լինիցին: Այլ գիտելով Տիգրանայ զառաքելոյ իրին կատարումն, ոչ ինչ յորոց խորհէրն Սժգահակ՝ ծածկէր. այլ ՚ի ձեռն զրոյ յայտնէ որ ինչ ՚ի նո-

րայն խորութեան սրտին: Եւ 'ի յայտնել այս պիտւոյ չարութեանն՝ ոչ ինչ այնուհետեւ էր բան և խորամանկութիւն, որ զայսպիսիս առագաստէր զչարութիւնս, այլ յայտնի այնուհետեւ գըրգռէր խաղփն:

Եւ ժողովէ արքայն Հայոց 'ի սահմանացն կապաղովկացւոց, և որչափ ընտիրք Վրաց և Աղուանից աշխարհին, և զամենայն ընտիրս Հայոց մեծաց և փոքունց: Եւ խաղայ ամենայն զօրութեամբ իւրով զկողմամբք մեղացւոց: Վրտանգ հասանէ այնուհետեւ Աշդահակայ պատահել պատերազմաւ հայկազինն՝ ոչ փոքր ինչ ամբօխիւ: Եւ երկայնէր հակառակութիւնն մինչև ցամիսս հինգ. քանզի հիւանդանայր գործն արագ և առողջ, յորժամ գմտաւ ածէր Տիգրան յաղագրս քեռն իւրոյ սիրելւոյ: Եւ այսպէս զելս իրացըն հնարէր յարդարել, զի ապրելոյ ճար լիցի Տիգրանուհեայ: Ի պատահման այսորիկ և ժամ մարտին մերձենայ:

Բայց գովեմ զքաջահասակն զիմ և զնիգակաւորն և զամենեկն բոլոր անդամովք համեմատն և 'ի գեղեցկութիւն աւարտեալ հասակի. քանզի առոյգ ամենայնիւ ըստ իրեարս պատշաճեալ, և ուժով ոչ զոք իւր ունելով զոյգ: Եւ զի երկայնեմ զբանս. քանզի 'ի լինել պատերազմին, նիգակաւ որպէս զՂուր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձն, շամփրէ զԱշդահակ յընդարձակ աէգ

նիզակին, և յամփոփել միւսանգամ զձեռն՝ արտաքս զկէս մասն թոքիցն հանդերձ զինաւն 'ի դուրս բերէ: Բայց մարտն էր սքանչելի. զի քաջք դիպեալ քաջաց, ոչ վաղվաղակի թիկունս 'ի միմեանց դարձուցանէին. վասն որոյ յերկարեալ քարշէր գործ պատերազմին ժամս ձիգս: Իսկ վախճան գործոյն առնէր մահն Աշդահակայ. և այսպիսի դիպուածս 'ի բարեբախտութիւն յաւելեալ, յաճախէր փառս Տիգրանայ:

L

Յազագս թէ էր ազագաւ յղարկեաց զքոյր իւր Տիգրանունի 'ի Տիգրանակերտ. և վասն Անուշայ, առաջին կնոջն Աշդահակայ, և բնակութեան գերւոյն:

Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանունի մեծ ամբոխիւ 'ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց իւրով անուամբ Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ; և զգաւառան զայնոսիկ 'ի ծառայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զոստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն՝ 'ի զարմից սորա ասէ լեալս իբր թագաւորական զարմս:

Իսկ զԱնոյշ զառաջին կինն Աշդահակայ, և զբազումս 'ի սերմանէ Աշդահակայ աղջկունս՝ հանդերձ պատանեկօք, և այլ բազում գերեօք, որչափ թէ աւելի քան զբեր մի, բնակեցուցանէ

յարևելեայ ուսոց մեծի լերինն՝ մինչև 'ի սահմանս Գողթանն, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առ եզերք գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամրոցին Նախջաւանու. և գերիս աւանան զԽրամ և զՋուղայ և զԽոշակունիս: Իսկ 'ի մեւս կողմանէ գետոյն զբոլոր դաշան, որոյ գլուխն Աժգանական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանոյ: Բայց զնախասացեալ կինն Անոյշ բնակեցուցանէ որդւովքն իւրովք յանդորրութեան սպառուածի փլածի մեծի լերինն, զորմէ լեալ ասեն յահագին իմն շարժմանէ. զոր պատմեն՝ որք բազմաշրջութեամբ հրամանաւ Պտղոմեայ ասպարիսօք զբնակութիւն մարդկան չափեցին, այլ մասն ինչ և զծով և զանբնակ 'ի յայրեցածէն մինչև ց'իմիւռոն: Իսկ պաշտօնեայս տայ Անուշայ 'ի նոյն Մարաց, որ առ ոտամբ լերինն բնակեցան:

Յայտնեն զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն զինաւէտ գաւառին Գողթան. յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ և զորդւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զզարմիցն Աշգահակայ՝ վիշապագունս զնոսա կոչելով. զի Աժգահակդ 'ի մեր լեզուս է վիշապ: Այլ և ճաշ ասեն զործել Արգաւանայ 'ի պատիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նմին 'ի տաճարին վիշա-

պաց: Այլ և Արտաւագղայ ոչ գտեալ սսեն, քա-
ջի որդւոյն Արտաշիսի, տեղի ապարանից՝ ՚ի
հիմնանայն Արտաշատու. նա անց, ասէ, գնաց
և շինեաց ՚ի մէջ Մարաց զՄարակերտ, որ է ՚ի
գաշտին՝ որ անուանեալ կոչի Շարուբայ: Այլ և
տենչայ, սսեն, Սաթենիկ տիկին տենչանս՝
զարտախուր խաւարտ և գտից խաւարծի ՚ի
բարձիցն Արգաւանայ:

Եւ արդ սչ առաւել աստանօր զարմասցիս
՚ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեանս, թէ որ-
պէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց, որք
են յազատն ՚ի վեր ՚ի Մասիս.

X
LU

Թէ որք ոմանք սորա զարմք, և որք ՚ի սմանէ որոշեալ
ցեղք:

Հաւաստի պատմել զբուն և զառաջին Տիգ-
րանն, և որ ինչ ՚ի նմանէ գործք, սիրելի՛ որ-
պէս ինձ պատմողիս ՚ի մէջ իմոց բանիցս, որ
ինչ յաղագս երուանգեանս Տիգրանայ բանք, ե-
ղիցի և քեզ ընթերցողիդ. որպէս այրն և գործք,
այսպէս և զնմանէ բանք: Վասն որոյ սիրեմ կո-
չել այսպէս ըստ քաջութեան, Հայկ, Արամ, Տիգ-
րան. քանզի ըստ իմ՝ քաջաց ազգք քաջքն. իսկ
միջոցքն՝ որպէս գէպ ումեք թուիցի կոչել: Բայց
ըստ զիւցազնութեանն կարծեաց՝ ճշմարիտ է և

ասելս մեր. ոչ Արամազդ դք, այլ 'ի կամեցողսն լինել Արամազդ, չորից ևս այլոց անուանեցելոց Արամազդ. յորոց մի է և Կունդ ոմն Արամազդ: Այսպէս և բազումք անուանեալ Տիգրանք, մի է և միայնակ 'ի հայկազանցս, որ զԱշդահակ սպան, և գտուն նորա 'ի գերութիւն վարեաց, և զԱնոյշ մայրն վիշապաց. օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունելով, զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց:

Սորա որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, գորմէ ասեն առասպելք. Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով. երկն 'ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն. ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր. և 'ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր, նա հուր հեր ունէր. ապա թէ բոց ունէր մորուս, և աչկունքն էին արեգակունք: Զայս երգելով ոմանց բամբուամբ, լուաք իսկ անանջօք մերովք: Յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգն կռուել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութեանցն նմա երգէին: Այլ ասէին զսա և աստուածացեալ. և անդ յաշխարհին Վրաց գտորա չափ հասակի կանգնեալ պատուէին զոհիւք: Եւ սորա են զարմք Վահնունիք. 'ի սորա կըրտսեր որդւոյն Առաւանայ առաւենեանք: Սորա Առաւան, սորա Ներսեհ, սորա Զարեհ. 'ի սորա զարմից և զարեհնաւանիցն որ կարգան ազգք:

Իսկ առաջին սորա Արմոգ, սորա Բագամ, սորա Վան, սորա Վահէ. սա ընդվզեալ, մեռանի յԱղեքսանդրեայ մակեդոնացւոյ:

Յայսմ հետէ մինչև ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ 'ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ պատմել քեզ. քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ, այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. և վասն այսորիկ գիւրամուտ 'ի Հայս լեալ Արշակ մեծ, թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց:

ԼԲ

Թէ եղիական պատերազմ առ Տեւտամեաւ. և մեր Չարմայր ընդ եթովպացի զօրուն լինել սակաւութ, և 'ի նոյն մահ:

Երկուք այսոքիկ են, որք աշխատութիւն տագնապաւ մեզ 'ի վերայ 'ի քումմէդ հասանեն հարցասիրութենէ. համառօտասիրութիւն, արագաբանութիւն: Եւ այսոքիկ՝ պերճ և պայծառ, պղատոնականք իբր եղանիլ բանք. հեռի ի ստութենէ, և լի որ ինչ ընդդէմ ստութեան: Եւ զայսոսիկ յառաջին մարդոյն մինչև ցքեզ առ ժամայն պատմել. և այսոցիկ 'ի միասին պատահել անհնարին է: Քանզի որ զամենայն ստեղծ, կարող գոլով ակնարկութեամբ 'ի քթթել ական զամենայն կացուցանել, ոչ այսպէս հաստատէ,

այլ աւուրս որոշէ և կարգս 'ի ստեղծուածս. քանզի են ոմանք առաջնոյ և ոմանք երկրորդի և երրորդի և այլոց աւուրց ստեղծուածք: Եւ այսու մեզ այսպիսի իմն ակնարկէ վարդապետութիւն Հոգւոյն կարգս: Իսկ զքո փափաք արտաքոյ այսպիսի իմն տեսանեմք սահմանի, զի արդար և բնան և առ ժամայն ամենայնքն քեզ եղիցին ասացեալքն: Այլ առ 'ի մէնջ այսոքիկ կամ յերկար, և քեզ ըստ կամաց. կամ փոյթ, և քեզ ոչ հաճելիք: Զի այսպէս 'ի քո հապ ճեպելոյ անա ոչ ինչ յաղագս մակեղոնացւոյն, և ոչ վասն իղիականին 'ի կարգին նշանակեցաք, այլ զօրեմք աւասիկ: Ոչ ունիմք ասել, իմաստուն կամ անհանճար աստանօր լինել մեզ հեւան պատկանաւոր. կամ ոչ զայնոսիկ այժմ ուրեմն զկնի հեղուսելով բանս, զկարևորսն և մերոյս արժանի շարագրութեանս:

Եւ ս'յք արդեւք այսպիսեաց ճառից առաջինք, եթէ ոչ որք 'ի Հոմերոնէ պատմին. թէ այն արդեւք, որ վասն եղիականի պատերազմին պատմի առ Տևտամաւ ասորեստանեաց, և մեր Զարմայր 'ի ծառայութեան ասորեստանեայց սակաւուք ընդ եթովպիացի զօրուն օգնական Պոլիամու: Եւ անդ 'ի քաջացն հելլենացւոց վիրաւորեալ մեռանի. այլ կամիմ յԱքիլեայ, և մի յայլ ումեքէ 'ի քաջացն:

ԿԱՏԱՐԵՑԱՆ ԳԻՐԳ ԱՌԱՋԻՆ ԾՆՆԴԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ
ՄԵՇԱՑ

Ի ՂԱՐՍԻՅ ԱՌԱՍՊԵԼԵԱՅ

Յաղագս Բիւրասպի Աժդահակայ:

Բայց զի՞նչ արդեւք տարւանք քեզ՝ և Բիւրասպի Աժդահակայ փծուն և անճոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնես աշխատ, և անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեան, և դիւաց նմա սպասաւորութեան, և ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն և դսուտն. և ունոցն համբուրումն, և անդուստ զվիրշապացն ծնունդս. և յայնմ հետէ չարութեան յաճախութիւն, ծախել զմարդիկ ՚ի պէտս որովայնի: Իսկ ապա և Հրուդենայ ումեմն կապեալ զնա սարեօք պղընձիւք, և ՚ի լեառն տանել՝ որ կոչի Իրմբաւընդ: Այլ և ՚ի ճանապարհի զննջելն Հրուդենայ, և Բիւրասպեայ քարշելն ՚ի բլուրն, և զարթչելն Հրուդենայ, և տանել զնա յայրս ինչ լերինն և կապել, և զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատել. յորմէ պակուցեալ, հնազանդեալ կայ շղթայիցն, և ոչ զօրէ ելանել և ապականել զերկիր:

Զի՞նչ քեզ առ այսոքիկ կարօտութիւն առասպելք սուտք, կամ զի՞նչ պէտք անմիտ և

անհանձար բանից յարմարանք: Մի՛ արդեւք յունական պերճ և ողորկ առասպելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք զճշմարտութիւն իրացն ալլաբանաբար յինքեանս ունին թագուցեալ: Այլ ասես, մեզ պատճառս տալ անբանութեան նոցա, և զարդարել զանզարդսն: Այլ տացուք զայսոսիկ մանկականի քոյոց տիոց և անհասութեան խակութեանդ լեալ տարփանք: Վասն որոյ եղիցի և աստանօր լնուլ մեզ զփափագ կամաց քոց: Ստորագրութիւն, որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստին:

Զպղատոնականն համարձակագոյն այժմ բարբառիմ. իսկ արդ արդեւք իցէ՞ սիրելւոյ այլ ոք ես. քանզի և չէ իսկ ոք: Զի՛ ՚ի վերայ այլոց անհնարիցն՝ հնարաւոր վասն քո արարելոց մեր, կատարեմք և զայս. զի զորոց ատեմք զբանս և զգործս, և այնոցիկ մանաւանդ թէ լուրն զլսելիս մեր տաղտկացուցանէր, այսօր ձեռամբ իմով շարագրեմ զայնոսիկ, միտս անմտութեան նոցա տալով, և զկարի վաղուց նոցա իրս և նոցա անհասանելիս աւասիկ յայտնեմ. միայն թէ և քեզ յայտոսիկ ուրախութիւն և կամ շահ օգտութեան: Այլ ծանիր զատելութիւն մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս, և ոչ ՚ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ զատ և որիչ: Եւ սկսայց այսպէս:

Ասացեալն ՚ի նոցանէ Բիւրասպի Աժդահա-

կայ՝ առ Նեբբութաւ նախնի նոցա: Քանզի 'ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ խառն 'ի խուռն և ոչ անառաջնորդ կամ անգըլխաւոր այս լինէր. այլ աստուածայնով իմն ակնարկութեամբ գլխաւորք և ցեղապետք որոշեալք զիւրաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին կարգաւ և զօրութեամբ: Եւ զայս Բիւրասպեայ հաւաստի անուն ճանաչեմ ես, Կենտորոս Պիւռիդայ 'ի քաղղէականի գտեալ մատենի: Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ և ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր հնազանդեալ Նեբբութայ. և հասարակաց զկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն, և ասէր՝ ոչ ինչ իւր առանձին ուրուք պարտ լինել, այլ հասարակաց. և ամենայն ինչ յայտնի և բան և գործ. և 'ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ զամենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուով զծածուկս սրտին: Եւ զել և զմուտ բարեկամացն որպէս 'ի տուրնջեան նոյնպէս և գիշերի սահմանէր: Եւ այս է առաջին նորա ասացեալն և անբարի բարբարութիւնն:

Այլ քանզի աստեղաբանութեամբ հզօր եղեալ, յօժարեցաւ ուսանել զկատարեալ չարութիւնն, և այսք անկարելիք նմա. որպէս վերագոյնն ասացաք, սովորութիւն ունէր պատրանաց աղագաւ առ բազումս ոչ ինչ 'ի ծածուկ գործել. և այնպիսի վերջին և կատարեալ չարու-

Թիւն յայտնի ուսանել կարողութիւն ոչ էր, հընարի աշտպիսում ուսման դառնութեան, և հընարս և ցաւս ինչ յորովայնի ունել, և բաղբաղել չարաչարս, որ ոչ այլով իւրք, քան թէ բանիւ իմն և անուամբ սոսկալեաւ բժշկիցի, զոր ումեք վայրապար լսել ոչ է կարողութիւն: Եւ այս, որ զսովորեալ չարութիւն նիւթէր, ուսուցանէր նմա 'ի տան և 'ի հրապարակս, անկասկած զգլուխ 'ի վերայ ուսոց Բիւրասպեայ դնելով, և խօսելով յականջն՝ ուսուցանէր զանբարի արուեստն. զոր յառասպելին՝ մանուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով լինէր կամակատար. և ապա վասն որոյ պարզև 'ի նմանէ խնդրեալ, համբուրէր զուսն:

Իսկ վիշապացն բուսումն, կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրասպեայ, որ ասի, է այս: Քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել զիւաց, մինչև տաղտկանալ 'ի նմանէ բազմութեանն և հալածել, և փախչել նմա 'ի նախասացեալ վերին կողմանն. և 'ի սաստիկ վարելոյն զնա՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա 'ի նմանէ: Յայս վստահացեալ վարողացն զնա, հանգեան աւուրս ինչ ըգտեղեօքն: Իսկ Բիւրասպեայ ժողովեալ զցրուեալսն, յանկարծօրէն հասանէ 'ի վերայ՝ վնաս սաստիկ առնելով. այլ յաղթէ բազմութիւնն, և փախստական լինի Բիւրասպ. և հասեալ սպանանեն զնա մերձ 'ի լեռունն, և ընկենուն 'ի վիհ մեծ ծծմբոյ:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Բ Ա Ն

Մ Ի Զ Ա Կ Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Մ Ե Ր Ո Յ Ն Ն Ա Խ Ն Ե Ա Յ

Ա

Գրեմ քեզ այժմ և որ ինչ առանձին մերոյ աշխարհիս գործք, երկրորդ առնելով զիրս, սկըսեալ 'ի թագաւորութենէն Աղեքսանդրի, մինչև ցթագաւորութիւնն սրբոյ և քաջի առնն մեծին Տրդատայ, կարգաւ, որ ինչ եղեալ աստ գործքաշուժեան և արութեան, իմաստից և կարգաց միոյ միոյ ուրուք 'ի նոցանէ, որք յարքայէն Պարսից Արշակայ և Վաղարշակայ եղբօրէ նորա, զոր մերոյ ազգիս թագաւորեցոյց. և ինչ որ յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհիս մերոյ 'ի նորին սերմանէ, որդի ի հօրէ առնլով զտէրութիւնն՝ անուանեցան արշակունիք յԱրշակայ. աւելորդքն յազգ և ի բազմութիւն աճեցեալք, և միակն ըստ կարգի հետեանայ 'ի թագաւորու-

Թիւն: Բայց գրեմ կարճ 'ի կարճոյ որ ինչ մեզ
անկ է, և զաւելորդն թողում: Քանզի բաւական
է յաղագս այլոց ազգաց որ ինչ 'ի բազմաց ա-
սացեալ եղև:

Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Ադեք-
սանդրի մակեդոնացւոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ և
Ոլոմպիադայ, որ էր քսան և չորրորդ յԱքիլղայ,
բազմաց տալով զտէրութիւնն կտակաւ, զի ա-
մենեցուն իշխանութիւն՝ մակեդոնացւոցն ա-
նուանեսցի, ինքն մեռանի: Զկնի որոյ թագա-
ւորեալ Բաբելոնի Սելևկիոս, գյուովից կորզելով
զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթևս հնազանդեաց
մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ Նիկանովր
այնորիկ աղագաւ: Սորա տիրեալ ամս երեսուն
և մի, թողու զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում
Անտիոքայ անուանեցելոյն Սաւտէր ամս իննև
տասն: Զսա յաջորդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թե-
ւոս, ամս տասն. և 'ի մետասաներորդին ապրս-
տամբն Պարթևք 'ի ծառայութենէ մակեդո-
նացւոցն: Ուստի և թագաւորեաց Արշակ քաջ,
որ է 'ի զաւակէ Աբրահամու, ի քետուրական
ծննդոց, առ ի հաստատել բանին Տեառն առ
Աբրահամ, թէ թագաւորք ազգաց ի քեն ելցեն:

Բ

Թագաւորեալ Արշակայ և ուրւոցն, պատերազմ ընդ
մակեդոնացիս, և սէր ընդ հովմայեցիս:

Որպէս ասացաք, յետ վաթսուն ամի մա-

հոռանն Աղեքսանդրի՝ թագաւորէ 'ի վերայ Պարթևաց Արշակ քաջ 'ի քաղաքին, որ կոչի Բահդ Առաւատին, յերկրին Քուշանաց: Եւ տայ պատերազմ սաստիկ յոյժ, թափելով յինքն զամենայն արեւելեայս: Հալածէ և 'ի Բաբելոնէ զմակեդոնացւոց իշխանութիւնն: Լսէ զգորանալն հռովմայեցւոց 'ի վերայ արևմտից և ծովու, և թէ 'ի սպանիացւոցն թափեցին զբովսն, ուստի ոսկի և արծաթն հատանի. և զգաղատացիս հարեալ ընդ հարկիւ կացոյց, և զթագաւորութիւնն ասիացւոց: Հրեշտակս առաքեալ, խնդրէր զգաշնաւորութիւն, զի մի օգնեսցէ մակեդոնացւոցն. ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ:

Այսպէս տիրեալ ամս երեսուն և մի, և յետ նորա Արտաշէս որդի նորա ամս քսան և վեց, զսա պայազատէ նորին որդի Արշակ, որ կոչեցաւ մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետր և որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ. քանզի 'ի վերայ նորա եկն 'ի Բաբելոնի մակեդոնական զօրու, և պատերազմեալ 'ի գերութիւն ըմբռնեցաւ. զոր կալեալ Արշակայ՝ տարաւ ի Պարթևս երկաթեղէն կապանօք, ուստի և Սիրիպինդէսն կոչեցաւ: Այլ իմացեալ եղբօր նորին սիդիացւոյ Անտիոքայ զգնալն Արշակայ, գայ ունի զՍսորիս: Իսկ Արշակ երկոտասան բիւրեաւ անդրէն դարձեալ, և Անտիոքոս 'ի սաստիկ ձմերայնոյ հերքեալ,

պատահի նմա պատերազմաւ յանժուկ տեղիս, և կորնչի հանդերձ զօրօքն. և Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որպէս յիրականացն պատմութեանց Հերոդոտեայ է ուսանել 'ի չորրորդէ, որ յաղագս բաժանելոյ զբոլոր երկիրս յերիս մասունս, և կոչեալ զոմն Եւրոպիէ, և զոմն Ասի-բիէ, և զոմն Ասիայ, որում և տիրեաց Արշակ:

Գ

Թագաւորեցուցանել զՎաղարշակ Հայոց աշխարհիս:

Ի ժամանակին յայնմիկ Թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ մերոյ աշխարհիս, ըզհիւսիսի և զարեմուտս տալով նմա սահմանս: Սա, որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ և խոհեմ՝ ընդարձակեաց 'ի վերայ սահմանաց իւրոց. և կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս. և նախարարութիւնս, և նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որ 'ի գաւազաց նախնւոյն մեր Հայկայ և յայլոց:

Քանզի յետ սանձահարելոյ զմակեդոնացիս և դադարելոյ պատերազմացն, սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթևն քաջ. նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի և իմաստնոյ, որ 'ի Հրէիցն՝ Շամբայ Բագարատ. տալ նմա իշխանութիւն ազգաւ Թագա-

դիր լինել արշակունեաց. և որ 'ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել յանուն նորա կոչմամբ բազրատունի, որ և այժմ մեծ նախարարութիւն 'ի մէջ աշխարհիս: Քանզի այս Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմն Արշակայ ընդ մակեդոնացիսն, և սա 'ի դրան արքունի: Իսկ 'ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ իշխան բիւրուց և հագարաց յարեմտից կուսէ:

Բայց դարձցուք անդրէն 'ի վեր պատմելով յաղագս պատերազմին Վաղարշակայ ընդ պոնդացիս, և որ 'ի Փոխլգիայ, և վասն յաղթութեանն:

Դ

Եթէ որպէս միաբանեալ Վաղարշակայ զքաջս Հայոց 'ի կարգ զօրու, խաղայ 'ի վերայ մակեդոնացւոց մտերմաց:

Յետ պատերազմին Արշակայ ընդ մակեդոնացիս և ունելոյ զԲաբելոն և զարեւելս և զարեւմուտս ասորեստանի, միաբանէ և Վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ և 'ի Հայոց, որ 'ի միջոցի աշխարհիս, արս անուանիս և քաջս, և զկոչեցեալն Բագարատ, և որ ընդ նովաւ քաջք, և զծովեզերեայն մանկունս, որք 'ի Գեղամայ և 'ի քանանացւոց, և Շարայի ծնունդք և

Գուշարայ, և առ թեր սիսակեանսն, և զկազմեանսն և զնոցա մերձաւորսն, որպէս թէ զկէս մասն աշխարհիս: Հասանէ 'ի միջոց աշխարհիս վերագոյն քան զակունս մօրին մեծի յափն Երասխայ, մօտ յԱրմաւիրն որ ասի բլուր. աւուրս շատս առնելով անդ, որպէս պարտ է ասել. զի ոչ զիտէին զկարգս ինչ:

Եւ աստի միաբանեալ զըողոր կողմ աշխարհիս, հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեաց: Քանզի Ղազիկայ, Պոնդոս, Փռիւզիայ, Մաժաք և այլք, ոչ զիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ոմն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զասացեալ կողմանս զայսոսիկ, և զրգոի 'ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ: Բայց պատահեն միմեանց առ բարձրաւանդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ ասի Կողոնիայ. և մօտեալք 'ի միմեանս ձիգ ասպարիսօք միջոցացն. ամրանան երկոքին կողմանքն բովանդակ աւուրս:

Ե

Պատերազմ Մորփիւղիկեայ և մկնդահար մահ:

Զկնի անցանելոյ բազում աւուրց ամրանալոյ կողմանցն երկոցունց, զրգոի պատերազմ 'ի մերմէ կողմանէս զիմեալ. վասն որոյ յարգարէ

կամաւ կամ ահամայ և Մորփիւղիկեան զիւրոյ կողման ճակատն, հասանէ յանդուզն յարձակմամբ: Քանզի այր սրտեայ էր, և անդամովք երկար և ընդ իրեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն և ոյժ սաստիկ ունելով: Ամրացեալ պղնձով և երկաթով, և այլովք ընաիր վառելովք, ոչ սաստիկ ինչ թուով, տապաստ յերկիր արկանէր արս ընտիրս և քաջս 'ի մանկանցն Վաղարշակայ. և ջանայր անցանել հասանել յարքայն Հայոց 'ի մէջ խմբի մեծի և զինու ամրացելոց: Եւ մօտ անցեալ աջողեցաւ ձգել զսուինն. քանզի էր կորովի և երկայնաձիգ, հեռի զաշտէսն արձակեալ՝ որպէս 'ի թռիչս սրաթև հաւուց: Այլ ոչ ինչ կարի յամեցին ընդ մէջ անցանել արք քաջք և անուանիք 'ի զարմից Հայկայ և ասորեստանուոյն Սենեքերիմայ. և աշտէիւ հարեալ սատակեն զքաջն, և զզօրսն առաջի արկեալ՝ 'ի փախուստ դարձուցանէին. բազում վտակս արեան հեղեալ, զերկիրն ոռոգանէին իբրև հեղեղք անձրևաց: Եւ յայնմ հետէ դադարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, և մակեդոնացւոցն դադարեալ գոռն:

2

Եթէ որպէս կարգեաց Վաղարշակ դարևմուտս և զհիւսիսի մերոյ աշխարհիս:

Եւ այս այսպէս կատարեալ, կարգէ զկող-

մանս Մաժաքայ և զպոնդացիս և զեզերացիս. դառնայ առ ստորոտովն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց 'ի գիջին և 'ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն և 'ի լոռաւէտս. գեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահոտն 'ի բարեխառն և 'ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեանն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսով երթիցէ: Գոմս զերկուս տափարակն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով, և որսոց տեղիս. և զջերմութիւնն Կողայ 'ի մարմանդս այգեաց և բուրաստանեաց: Այլ խտրեմ աստ վասն սիրելի առնն յայտնի գրել զամենայն և մանրապատում. զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով, զհաւաստին և զոճն 'ի բաց թողեալ, վասն զկապ սիրոյ զհրաշալւոյն անխզելի պահելոյ:

Եւ աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգըն, որ 'ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն Կաւկասոյ, և որ 'ի հովիտս կամ 'ի ձորս երկայնագոգս խորացեալս, 'ի լեռնէն՝ որ զհարաւով՝ իջեալ մինչ 'ի դաշտաբերանն մեծ. պատուէր տալով զաւագակութիւն և զմարդագաւութիւն 'ի բաց քեցել յինքեանց, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել, որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսա, առաջնորդս և իշխանս հանդերձ գեղեցիկ կարգօք հաստատեսցէ: Եւ արձակէ զնոսա հանդերձ արամբք իմաստնովք և վե-

բակացուօք յիւրմէ: Եւ ինքն արձակեալ զարեմտեայ բազմութիւնն, իջանել 'ի տեղիս խոտաւէտ մերձ 'ի սահմանն Շարայի, զոր հինքն Սնփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածին Վղընդուր Բուղկարայ վնդայ բնակելոյ 'ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ. և անուանք շինիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև ցայժմ:

Իսկ 'ի ցրտանալ հիւսիսոյ 'ի դառնահոտ փշելոյ, խաղայ իջանէ 'ի դաշտն մեծ. և անդ զափամբ մօրին մեծի բանակի 'ի տեղւոջ, ուր գեան մեծ 'ի ծովակէն հիւսիսոյ սկիզբն առեալ՝ իջանէ և խառնի 'ի մօրն մեծ: Եւ անդ կարգեալ զգօրս աշխարհիս, և թողեալ յինքենէ վերակացուս, և իւր առեալ զամենայն գլխաւորսն՝ չուէ 'ի Մծբին:

Է

Յօրինուած թագաւորութեանն, և թէ ուստի զնախարարութիւնսն բազմացոյց. որպէս և զիւրդ կենցաղավարել հրամայեաց:

Այս դրուակ մեծ, և հաւաստի պատմութեամբ լի, և արժանի բանից ողորկագունից և յոլովից: Քանզի բազում ինչ աստ կարգաց և յօրինուածոց, տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, և համայն ասել օրէն թագաւո-

րութեան, և որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն. զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կողմնակալաց, և որ նման այսոցիկ:

Արդ նախ և առաջին օրինազրէ թագաւորն զինքն և զառն իւր, սկիզբն առնելով 'ի գլխոյն իւրմէ և 'ի թագէ: Եւ զկոչեցեալն Բագարաս, որ 'ի Հրէիցն, շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնատուութեան առ թագաւորն և միամտութեանն և քաջութեանն, զյառաջասացեալ տանուաւորական սլատիւն ազգին սլարգեւելով. և իշխել նմա թագ 'ի գլուխ դնել թագաւորին, և կոչել թագազիր և ասպետ. և առանց ոսկւոյ և ականց զկրտսեր մարգարիտն երեքտակէն վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս և 'ի տան թագաւորին շրջիցի:

Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռէս 'ի զաւակաց քանանացւոց. անուն կոչէ ազգին գնթունիս: Եւ թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, 'ի զաւակացն Սոռայ հայկազնոյ՝ արս ընտիրս և քաջս, նիգակաւորս և սուսերաւորս. և գլուխ նահապետ նոցա զՄաղխազ ոմն: Բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ: Իսկ գԴատ 'ի զաւակէ Գառնկայ, որ 'ի Գեղամայ, 'ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ: Որոյ որդի եղեալ Վարժ, յանուն նորա անուանի ազգն. բայց այս զկնի, յաւուրս Արտաշիսի: Եւ զԳաբաղ ոմն 'ի վերայ կուտից, և զԱբէլ սպասարար և գահաւոր. և շէնս պար-

գնէ նոցա, յորոց և անուն կոչին. սապէս և նախարարութիւնքն՝ արեղէն և գարեղէն:

Եւ գարծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ արծրունիս, այլ արծիւ ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կրէին: Թողում գառասպելեացն բաջաղանս, որ 'ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թըռչնոյ պատանուոյն թալկացելոյ: Գիտեմ զգնունիսդ գինի ունիս, որ առաջի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն. որ սքանչելի իմն դիպեալ եղև ըստ գործոյն և անունն. քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և համեղ զինեաց, ունէր և կոչումն անուանն Գին. ընդ որ կարի գուարձացեալ, ասեն, Վաղարշակ, կարգէ 'ի թիւ նախարարութեան ազգաց մեծապէս: Եւ են այս երկու տունքս 'ի գաւակէ Սենեքերիմայ, արծրունիս և գնունիս:

Ասեմ և զսպանդունիսդ 'ի վերայ գենարանաց, և զհաւենունիսդ՝ բազէակիրս և բազէակալս յաղագս 'ի մայրիս բնակելոյ: Եւ եթէ առ ցոփս ոչ ունիցիս, զձիւնականդ՝ ամարայնոցաց պահակս և ձիւնակիրս, և յառաջադիմութենէ ազատացեալս, որպէս ընտանիք թագաւորաց:

Եւ գունդս և պահապանս դրան արքունի պատրաստէ զչորսս, զմի մի իւրաքանչիւր վառելովք 'ի նոյն հին գարմից թագաւորացն՝ որ 'ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժա-

աւանգութեան 'ի հարանց ստացեալ գեւղս և դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ գունդս և ոստան անուանել. ոչ գիտեմ թէ վասըն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն ընդդիմութեան իրիք լինելոյ շկապեալ և 'ի բաց ընկեցեալ զազգն, զայլս 'ի տեղիս նոցա յարուցին գունդս անուամբ արքունի: Այլ առաջինն հաստատ 'ի զարմից թագաւորացն առաջնոց. որպէս և այժմ 'ի Վրաց աշխարհին, որ Սեփծուղն կոչի: Նա և ներքինիս հրամայէ 'ի նոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայր իշխանն մասին յԱտրպատականէ մինչև ցձուաշ և Նախճաւան: Բայց թէ որպէս է և ո՛ւր սորա իրք անցին անյիշատակելի, ես ոչ գիտեմ:

Ը

Երկրորդ թագաւորութեան լինել 'ի զաւակէ Աշդահակայ Մարաց թագաւորին:

Բայց յետ կարգելոյ գտուն թագաւորին, երկրորդ թագաւորութեանն լինէր 'ի զաւակէ Աշդահակայ՝ Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացանդ կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետի ազգին՝ Մուրացան տէր, այլ մարացւոցն տէր: Եւ թողու 'ի վերայ նորա զամենայն շէնս, որ 'ի գերութենէն Մարաց: Եւ յարեւից կողմանէ գե-

գերբ հայկական լսօսից կողմնակալս, գերկու ցեղից նահապետութեանցն՝ սիսակեան և կաղմեայն, գորոց զանուանան յառաջնում ճառին կարգեցար:

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբեր գարեելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան. առ մեծ գետոյն, որ հատանէ զղաշան մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի՝ մոռացումն եղև մեզ յառաջին մատենին յիշատակել, զգունդս սիսական՝ որ ժառանգեաց զղաշան Աղուանից, և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ՚ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն՝ որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա կոչեցան Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա: Եւ ՚ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ ՚ի պարթևէն Վաղարշակայ կողմնակայ բիւրաւոր: Ի սորա զաւակէ ասեն սերեալ զազգ ուտէացւոց և զարդամնացւոց և ծովդէացւոց և զարգարացւոց իշխանութիւնն:

Իսկ Գուշարայ, որ յորդւոցն Շարայի, ժառանգեաց զլեռն մթին, որ է Կանգարք, և զկէս մասինն Զուախաց, զԿողբ, զԾորբ, զԶոր՝ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ, և զսեպհականութիւնն Տաշրայ՝ կարգէ Վա-

ղարշակ 'ի զաւակացն Գուշարայ հայկազնոյ: Իսկ ընդդէմ լերինն կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զհզօր ազգն. և նահապետութեանն անուն կարդայ՝ բղեշխ գուգարացւոց. որ էր լեալ 'ի զաւակէ Միհրդատայ Գարեհի նախարարի, զոր սծեալ Աղեքսանդրի, թողեալ իշխան 'ի վերայ գերութեան 'ի վերիացւոց ազգացն, զորս էած նաբուգողոնոսոր որպէս Աբիւգենոս պատմէ այսպէս ասելով. Մեծագօրն նաբուգողոնոսոր բըռնագոյն էր քան գերակլէս լիբիացւոց. զորաժողով լեալ, հասանէր 'ի վերիացւոց աշխարհն, և վանեալ խորտակեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր. և զմասն մի 'ի նոցանէ յաջակողմն Պոնդոս ծովու յարևմուտս տարեալ բնակեցուցանէր: Իսկ 'ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զորդունին անուանեալ, որ 'ի զաւակացն Հայկայ:

Իսկ զայր խոժոռագեղ և բարձր և կոպտարանձն և տափաքիթ, խորակն և դժնահայեաց, 'ի զաւակէ Պասքամայ, 'ի Հայկակայ թոռնէ, Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահագիմութեանն ձայնէին անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ և ուժով, հաստատէ կուսակալ արևմտից. և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն: Բայց եթէ կամիս, ստեմ և ես յաղագս նորա անյաջ և փցուն, որպէս պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սազճկի հարեւր և քսան փղոց ոյժ ասեն ունել: Քանզի կարի իմն անյարմար

Թուէին նմա երգ բանիցն վասն ուժեղութեանն
 և սրտեայ լինելոյն. որում ոչ Սամսոնի և ոչ
 Երակլեայ և ոչ Սագճկին յարմարեն այս գրոյց-
 քրս: Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել գոր-
 ճաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեղութիւն,
 և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր, և քերել
 ըղընգամբք և կազմել որպէս տախտակ, և գրել
 նոյնպէս ըղընգամբք իւրովք արծուիս և այլս այս-
 սիսիս: Եւ յեզերս ծովուն Պոնդոսի դիպեալ նա-
 ւաց թշնամեաց, դիմէ 'ի վերայ. և 'ի խաղալն
 նոցա 'ի խորն իբրև ասպարէզս ութ, և սա ոչ
 ժամանեաց նոցա. առնու, ասեն, վէմս բլրաձևս,
 և ձգէ զկնի. և 'ի սաստիկ պատառմանէ ջուրցն
 ընկղմին նաւք ոչ սակաւք, և ամբարձումն ալեաց, որ
 ի պատառմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ նաւն
 բազում մղոնս: Ոհ, կարի է առասպելս, այլ և առաս-
 պելաց առասպել: Բայց քեզ զի՞ է. քանզի էր արդա-
 րև սաստիկ հզօր, և այսպիսեաց զբուցաց արժանի:

Բայց զկնի դորա հաստատէ զմեծ նահապե-
 տութիւնն Ծովաց 'ի չորրորդն կոչեցեալ Հայս:
 Այլ և զնախարարութիւնն ապահունեաց և ըզ-
 մանաւազեանն և զբզնունեանն 'ի նոյն գաւա-
 կացն Հայկայ. 'ի բնակչաց գտեալ պերճագոյն,
 տեարս կարգէ յանուն շինից և գաւառաց կոչելով:

Այլ մոռացաք և զգժնեայ Սլաքն անուանեալ
 այր. գոր ոչ կարեմ հաւաստեալ ասել, 'ի Հայ-
 կայ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշ-

խարհին, զոր հին զրոյցքն պատմեն լինել. բայց էր այր քաջ: Զսա կարգէ սակաւ արամբք պահել զլեառնն, որսալ զքօշսն. որք անուանեցան Սղկունիք: Այսպէս և 'ի նոյն իրս և զՄիանգակն անդառնալի. և 'ի սմանէ մանդակունիք:

Բայց յորդուոցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ խնդրեցին զմեհենիցն պաշտամունս, պատուէ մեծապէս, 'ի ձեռն տալով նոցա զքրքումութիւնն. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, և անուն կոչէ վահնունիս: Սապէս և զառաւենեանն և զարեհաւանեանն գտեալ 'ի դարմից առաջին թագաւորացն, կարգէ 'ի նոյնանուանս ականս:

Եւ զՇարաշան 'ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բղեշխ մեծ և կուսակալ յարեմտից հարաւոյ, յեզեր սահմանացն ասորեստանի, առ ավին Տիզբիս գետոյ, գաւառս պարզեկելով զԱրձն, որ շուրջ գնովաւ, և զլեառն Տաւրոս, ուր և Սիմ, և զԿղեսուրն ամենայն:

Իսկ զմոկացին 'ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բազում, նախարարութիւնս հաստատէ: Նոյնպէս և զկորդուացիս, զանձեացիս, զակէացիս 'ի նոյն գաւառաց: Իսկ զուրշտունիս և զգողթնեցիս գտի պատմեալ 'ի սիսականէն արդարեւ հատուած. ոչ գիտեմ, թէ յանուն արանցն զգաւառն անուանեն, և թէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ:

Իսկ յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ յԱրմաւիր, անդրիս հաստատէ արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեաց: Եւ աղերսեալ որ 'ի Հրէիցն Շամբայ Բագարատ, որ և թագադիր և ասպետ, հանդերձ հարկեցուցանող բանիւք, թողուլ գօրէնս հրէութեան, և պաշտել զմեհեանս. զոր չառեալ յանձն, ըստ կամաց թողու զնա արքայն Վաղարշակ:

Հրաման տայ և զքաղաքն Շամիրամայ նորոգել, և յայլ բազում տեղիս շինել քաղաքս բազմաբնակս, և շէնս գլխաւորս և մարդախիտս:

Եւ օրէնս իմն հաստատէ 'ի տան թագաւորութեան իւրոյ, և ժամս որոշէ ելեմտից և խորհրդոց և խրախճանութեանց և զբօսանաց: Եւ կարգս զինուորութեանց, և նոցունց առաջինս և երկրորդս և երրորդս, և որ 'ի կարգին: Եւ յիշեցուցանողս երկուս 'ի ձեռն գրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնն առնելով, և այլ ոմն զվրէժինդրութեանցն: Եւ բարւոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ՝ 'ի բարկութեան արքայի և յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրաւն և զմարդասիրելն: Իրաւարարս 'ի տան արքունի, իրաւարարս 'ի քաղաքս և յաւանս: Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան արգոյ և պատիւ լինել քան զգեղջկաց, և գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս. և քաղաքացեաց մի կարի առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վա-

րիլ, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք. և որ ինչ նման այսոցիկ:

Եւ քանզի բազում ունէր ուստերս, պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ 'ի Մծբին, վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել 'ի գաւառս Հաշտենից, և 'ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարօնոյ. 'ի նոսա թողլով զշէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ոռճկաց կարգելոց յարքունուստ: Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր 'ի համար թագաւորութեան, և զնորին ուստը՝ զոր անուանեաց Արտաշէս, և յոյժ սիրեցեալ. քանզի էր արդարեւ տղայն կայտառ և հզօր մարմնով, որպէս զի կարծիս հայեցողայն սալ՝ որ 'ի նմայն աճելոց էին արութիւնք: Եւ եղև այս յայնմ հետէ և առ յապայ օրէնք 'ի մէջ արշակունեաց, միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թագաւորութեանն, և այլ ուստերաց և դստերաց գնալ 'ի կողմանս Հաշտենից՝ յազգին ժառանգութիւն:

Բայց վաղարշակ յետ այսպիսեաց արութեանց և բարեկարգութեանց մեռանի 'ի Մծբին, թագաւորեալ ամս քսան և երկուս:

Թ

Յաղագս մերոյ Արշակայ առաջնոյ, և նորին գործոց:

Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ 'ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան. նախանձաւոր և հետևող հայրենի առաքինութեանցն լեալ, բազում կարգս ուղղութեանց գործեաց, պատերազմելով ընդ պոնդացիս, և նշանակ եթող յեզեր ծովուն մեծի. գնիզակն իւր զբոլորատէգ, որ էր արեամբ գեռնոց մխեալ, ձգեալ 'ի հետեւակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին, զոր կանգնեաց 'ի ծովեզերն: Զայս արձան բազում ժամանակս պատուեցին պոնդացիք որպէս գառ 'ի յաստուածոց գործ: Իսկ 'ի գոռալն Արտաշիսի միւսանգամ ընդ պոնդացիս, ընկեցեալ ասեն զարձանն 'ի ծով:

Ի սորա աւուրս աղմուկ մեծ լեալ 'ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բուլղարայ, և բազումք 'ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ներքոյ Կողայ՝ յարգաւանդ և 'ի հացաւէտ տեղիս բազում ժամանակս:

Ի սմանէ նեղեալ որդիք Բագարատայ վասն զկուռս նաշտելոյ, երկու 'ի նոցանէ սրով կատարեցան արիաբար 'ի վերայ հայրենի օրինացն. զորս ոչ պատկառեմ ասել հետևող լինել անանխանցն և եղիագարանց: Բայց այլքն յանձն

առնուն այսչափ միայն, 'ի շաբաթու հեծանել յորս և 'ի պատերազմունս, և զմանկունս թողուլ անթլփատս, յորժամ լինիցին. քանզի անկին էին: Եւ հրամայեցաւ յԱրշակայ մի տալ նոցա կանայս յամենայն նախարարութեանցն, եթէ ոչ ուխտ պայմանի հաստատեսցեն՝ թողուլ զթլփատութիւնն: Զորս յանձն առնուն զերկուսս զայս միայն, այլ ոչ զերկրպագութիւն կոոցն:

Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Աբաս Կատինայ:

Ճ

Եթէ ուստի՝ եզիտ զպատմութիւնն զկնի մատենիցն Մար Աբաս Կատինայ:

Սկիզբն արասցուք պատմել քեզ 'ի հինգերորդ գրոցն Ափրիկանոսի ժամանակագրի, որում վկայէ Յովսէպոս և Հիւպոդիտայ և այլք բազումք Յունաց: Քանզի նա բովանդակ փոխադրեաց և որ ինչ 'ի քարտէսս դիւանին Նդեսիայ՝ որ է Ուռհայ, որ յաղագս թագաւորացն մերոց թատմէր, որ մատեանքն 'ի Մծբնայ էին փոխեալ անդր. և 'ի Սինոպայ Պոնդոսէ 'ի մեհենական պատմութեանցն: Մի ոք անհաւատասցի, քանզի մեզէն իսկ ահանատես եղաք այն դիւանին: Եւ վկայ քեզ 'ի մօտոյ երաշխաւորեսցէ Եկլէսիաստէ զիրք Եւսերի կեսարացւոյ,

գորս ետ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց 'ի հայ լեզու: Խնդիր արասցես 'ի Գեղաքունի 'ի գաւառին Սիւնեաց, և գտցես յառաջին հագներգութեանն յերեքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յեղեսիայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին թագաւորացն մերոց մինչև ցԱբգար, և զկնի Աբգարու մինչև ցԵրուանդ: Որ այժմ կարծեմ գտանի պահեալ 'ի նոյն քաղաքի:

ԺԱ

Յաղագս մերոյ առաջնոյ Արտաշիսի, և յափշտակելոյ զնախագահութիւնն:

Արտաշէս թագաւորէ Հայոց փոխանակ Արշակայ հօր իւրոյ 'ի քսան և 'ի չորրորդ ամի Արշականայ Պարսից արքայի. և յառաջադէմ եղեալ, ոչ զերկրորդականն ունի գահ, այլ գաւազութեան թեկն ածէ. որում հաւանեալ, յանձրն առնու Արշական տալ նմա զնախագահութիւնն: Քանզի էր այր հսկարտ և պատերազմասէր. որ և արքունիս իւր 'ի Պարսից աշխարհին շինեաց, և դրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր. և զԱրշական ընդ իւրով ձեռամբ կացուցանէր թագաւոր Պարսից, որպէս զՏիգրան որդի իւր՝ Հայոց:

Բայց տայ զՏիգրան որդի իւր ցպատանի

ոմն Վարաժ անուն, որդի Դատայ, որ 'ի գաւա-
կէ Գառնկայ՝ որ 'ի Գեղամայ, քանզի էր պա-
տանին նշաւակ 'ի նետաձգութիւն կորովութեան,
ուսուցանել զՏիգրան: Զնա իշխան արքունակա-
նացն արարեալ որսոց, և շէնս պարգևեալ նմա
առ Հրազդան գետով, յանուն նորա կոչի ազգն
վարաժնունի: Բայց զդուստր իւր զԱրտաշամայ
տայ կին Միհրդատայ ումեմն Վրաց բղեշխի
մեծի, որ էր 'ի գաւակէ Միհրդատայ՝ Դարեհի
նախարարի, զոր կացուցեալ էր Աղէքսանդր 'ի
վերայ գերութեանն վերիացոց, որպէս յառա-
ջագոյն պատմեցաք. և հաւատայ սմա զկողմնա-
կալութիւն հիւսիսային լերանցն և Պոնդոս ծովու:

ԺԲ

Խաղալն Արտաշիսի յարևմուտս, և ձերբակալ առնել
զԿրիւսոս, և աւարել ընձեռել Հայոց զպատկերս կոոց:

Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս զօր յա-
րուցանել յարևելից և 'ի հիւսիսոյ բազում յոյժ,
մինչև ոչ գիտիլ նմա զհամարն, այլ յանցս և
յիջևանս քար ըստ մարդաթուի կարկառ՝ նշան
բազմութեանն թողուլ: Խաղայ յարևմուտս, և
ձերբակալ արարեալ զԿրիւսոս թագաւոր լիւ-
ղացոց:

Եւ գտեալ յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկէզօծ
պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱ-

պողոնի, տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեսցեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէ վահուռեաց, զԱպողոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլայն զառնապատկերն, զոր արարեալ էր 'ի Սկիւղեայ և 'ի Դիպինոսէ կրետացւոյ, զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի, կանգնեցին 'ի Տարօն յիւրեանց սեփական գեւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի:

Բայց Արտաշիսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց, լնու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արեւմուտս: Քանզի մեծ յոյզք խռովութեան եղեալ 'ի Հոռովմէ, ոչ ոք ընդդիմանայ նմա հօրապէս: Այլ ոչ գիտեմ ասել յորպիսի ազգմանէ, անազին իմն աղմուկ լեալ շփոթից, բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն, յիւրոց զօրաց. թագաւորեալ ամս քսան և հինգ:

Բայց և յԵլլագայ առեալ պատկերս գրիոսի, զԱրտեմիդայ, զԱթենայ, զԵփեսաոու, զԱփրոզիտեայ, տայ բերել 'ի Հայս. որ ոչ ժամանեալ միջամուտ լինել յաշխարհս, լսեն զբօթ մահուանն Արտաշիսի. և փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք զնոցին զհետ լինելով, զազարեն առ նոսա:

ԺԳ

Վկայութիւնք տիեզերակալութեանն Արտաշիսի և կապելոյն զԿրիւսոս, յայլոց պատմագրաց:

Զայս ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միոյ կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք: Քանզի լսէաք 'ի պատմութեանց ոմանց՝ Կիւրոսի սպանեալ զԿրիւսոս, և բարձեալ զթագաւորութիւնն լիւղէացուց: Եւ դարձեալ պատմի առարկութիւնն Կրիւսեայ և Նեքտանեբայ. և Նեքտանեբոսս այս վերջին թագաւոր է եգիպտացուց 'ի Մանեթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր Աղեքսանդրի ասացին: Եւ գտանեմք զժամանակս Կրիւսոսի երկերիւր ամաւ յառաջ քան զՆեքտանեբայ, իսկ զՆեքտանեբայ ժամանակս աւելի ևս երկերիւր ամաւ յառաջ եղեալ քան զառաջին Արտաշիսի թագաւորի Հայոց:

Բայց քանզի բազումք են, որ ասեն զԿիրոս մերոյ Արտաշիսի կալեալ, և ոճով իմն պատմեն, ես հաւանիմ: Քանզի ասէ Պոլիկրատէս այսպէս. Վեհ ինձ Արտաշէս պարթև քան զմակեդոնացին Աղեքսանդր, զի կալով յիւրում աշխարհին, իշխեաց Թեբայ և Բաբելոնի. և չև ընդ Ալիւսս գետ անցեալ, զլիւղականն սատակեաց զգօրս, և կալաւ զԿրիւսոս. և յառաջ քան յԱսիայ

հասանելն՝ յՅտտիկէ դղեկին քարոզեցաւ: Աւանդ բախտին. միայն թէ 'ի տէրութեանն և ոչ ի փախստեան էր վախճանեալ:

Հանգոյն դմին ասէ Եւագարոս. Փոքր Աղեքսանդրի և Դարեհի պատերազմ առ Արտաշիսին բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ փոշւոյն մաքուր երևէր լոյս տուրնջեանն, այլ սա ծածկեաց նետաձգութեամբն և ստուերացոյց զարեգակն, ձեռագործ գիշեր զմիջօրէիւ արարեալ: Ոչ փախըստեայ համբաւաբեր լիւզացւոցն թողեալ. այլ և զթագաւորն նոցին զԿրիւսոս 'ի տապակի հրամայեաց կացուցանել: Վասն սորա և ոչ ուխք զգետն ստուարացուցին, արբամբն 'ի ձմեռնային նուագութիւն իջուցանելով. վասն զի և զթուոցն եցոյց տկար՝ բազմութեամբ զօրացն, մինչ զի չափոյ պէտք եղեն առաւել քան զհամարոյ: Ընդ այս ոչ հպարտացեալ, այլ արտասուեաց ասելով. Աւանդ փառացս անցաւորի:

Գրէ և Կամադրոս այսպէս. Խաբկանք լինէին հպարտացելոցն լիւզացւոց, Կրիւսեայ Պիւթիայ հարցուկն պատասխանելով. Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիւսս գետ քակեսցէ զիշխանութիւնս: Զոր նորա զօտարաց կարծեցեալ, զինքն քակէ. քանզի կալեալ զնա պարթևին Արտաշիսի, հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ: Իսկ Կրիւսոսի յիշեալ զբան Սողոնի աթենացոյ, ասէ յիւր լեզուն. Ով Սողոն Սողոն, գեղեցիկ բարբառեցար,

ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ցվախճան: Եւ լուեալ որ մերձն կային, պատմեցին Արտաշիսի, եթէ զնոր ոմն աստուած կարդայ Կրիւսոս: Եւ գթացեալ Արտաշիսի, հրամայեաց ածել. և հարցեալ և ուսեալ, թէ զինչ է որ աղաղակեացն, հրամայեաց ներել գտանջանսն:

Գրէ և Փղեդոնիոս. Ամենայն թագաւորաց հուժկու եղեալ պարթևն Արտաշէս, և ոչ միայն զլիւղացիս վանեալ և զԿրիւսոս կապեալ, այլ յելէսպոնտոս և 'ի Թրակէ գտարբերացն փոխեաց զբնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հետևակելով. թետեղացւոցն սպառնալով, և համբաւն հիացուցանէր զհելլենականն: Կործանեաց զլակեդեմոնացիս, փախոյց զփոկէացիս, զովկրացիք անձնատուրք եղեն, բիւտացիք մասն են 'ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ նմա Ելլադայ մատուցանէր զահն: Յետ փոքու ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք, ոչ այնքան թշուառացաւ Կիւրոս ընդ Մասքութս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեն 'ի սկիւթացւոցն պահուստ, և ոչ Կամբիւսէս յեթովպացիս. փոքր և Քսերքսին յելլադայ զօրու երթալն, թողլով նոցա զգանձս և զխորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մազապուր: Այլ սա մեծամեծ յաղթականօք պանծացեալ, 'ի յիւրոց զօրացն խողխողի:

Արդ ես հաւատարմութեան արժանի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս. և զայն կրիւսոս, որ առ կիւրոսիւ և կամ Նեքտանեբաւն սլատմին, կամ սուտ լեալ և կամ միով անուամբ բազում թագաւորաց վարեալ, որպէս յոլովից է սովորութիւն:

ԺԴ

Յաղագս թագաւորութեանն Տիգրանայ միջնոյ և ընդդէմ կալոյ զօրացն Յունաց, և զմեհեանն շինելոյ, և արշաւանս առնելոյ 'ի Պաղեստինէ:

Յետ Արտաշիսի առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա յինն և տասներորդ ամի Արշանակայ թագաւորի Պարսից: Եւ ժողովեալ զգօրս Հայոց, ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց. որք յետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ և ցրուելոյ զօրացն՝ հետամուտ լեալ դիմեալ գային յաշխարհս մեր: Որոյ ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ, արգելեալ 'ի վերջ նահանջէ: Եւ 'ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաժաք և զհոգս մէջերկրայցն, և զօրբազում թողեալ նմա, դառնայ յաշխարհս մեր:

Առաջին գործ զմեհեանսն շինել կամեցաւ: Իսկ քրմացն, որ եկեալ էին 'ի Յունաց, զմտաւածեալ՝ զի մի 'ի խորագոյն Հայս վարիցին, պատճառեցան ըղձութիւնս, իբր թէ դիքն ան-

դէն կամին զբնակիրն: Որում հաւանեալ Տիգրան, կանգնեաց զօլոմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն յԱնի, և զԱթենաս 'ի Թիլ, և զԱրտեմիդայ զմեւս պատկերն յԵրիզայ, և զԵփեսոնն 'ի Բագայառինջ: Բայց զԱփրոդիտայ զպատկերն իբրև Երակղեայ տարփաւորի՝ առ նորին պատկերին Երակղեայ հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղիսն: Եւ ցասուցեալ ընդ վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնեցին զպատկերն Երակլի առաքեալ 'ի նորին հօրէ, ընկենու զնոսա 'ի քրմութենէն, և զգեւղն յարքունիս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան:

Եւ այսպէս մեհեանս շինեալ, և առաջի մեհենիցն բազինս կանգնեալ, զոհս ամենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել հանդերձ երկրպագութեամբ. զոր չառեալ յանձն ազգին բազրատունեաց, զմիոյ զլեզուն հատեալ, որում անուն էր Ասուդ, վասն պատկերացն անարգութեան, և ոչ այլ իւրք խոշտանդէ. քանզի յանձն առին ուտել 'ի զոհիցն և զմիս խոզի, թէպէտ և ոչ ինքեանք զոհեցին երկրպագութեամբ: Վասն որոյ առնու 'ի նոցանէ 'ի բաց զիշխանութիւն զօրուն. բայց միայն զթագաւապ ասպետութիւնն ոչ հանէ: Ինքն իջանէ 'ի Միջագետս, և գտեալ անդ գԲարշամինայ զպատկերն, զոր 'ի փղոսկրոյ և 'ի բիւրեղէ կազ-

մեալ էր արծաթով, հրամայէ տանել կանգնել յաւանին թորգան:

Աւ նոյնհետայն դիմէ յաշխարհն պաղեստինացւոց վրէժ պահանջել 'ի Պտղոմայիդ հղէպատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ գերի բազում և 'ի Հրէիցն, նստի շուրջ զՊտղոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խոովէ գերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ. որ և այժմ յանուն յեղուզակին կոչին վայկունիք:

ԺԵ

Դիմումն ի մեզ Պոմպիոսի Հռոմայեցւոց զօրավարի, և առնուլն զՄաթաք, և մահն Միհրդատայ:

Յայնմ ժամանակի Պոմպիոս Հռովմայեցւոց զօրավար զօրօք բազմօք եկեալ հասեալ 'ի մէջերկրայս, զՍկաւրոս սպարապետ իւր յԱսորիս առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ: Որոյ եկեալ, և ոչ պատահեալ Տիգրանայ, քանզի էր դարձեալ յիւր աշխարհն վասն խուճապանաց

յեղուզակին, անցեալ Սկաւրոս 'ի Դամասկոս, և տեսեալ զքաղաքն առեալ 'ի Մետեղայ և 'ի Ղուղայ, զնոսա հալածեալ անտի, ինքն 'ի հըրէաստան փութայր հասանել 'ի վերայ Արիստարուղի օգնականութեամբ եղբօր նորա երիցո՛ւ՝ Հիւրկանու քահանայապետի, որդւոյ Աղեքսանդրի:

Իսկ Պոմպիոս պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ, տեսանէ սաստիկ ընդդիմակացութիւնս և ահագին մարտս, և վտանգի յոյժ. սակայն բազմութեանն յաղթեալ, փախստական լինի Միհրդատ 'ի կողմանս Պոնդոսի: Յորմէ իբր թէ գերծեալ Պոմպիոս, որում ակն ոչ ունէր, և առեալ զՄաթաք, և կալեալ զորդի նորա զՄիհրդատ, նստուցանէ զօր 'ի քաղաքին. և ինքն ոչ հետամուտ լինի նմա, այլ ընդ Ասորիս 'ի հրէաստան փութայ հասանել: Եւ 'ի ձեռն հօրն պոնդացւոյ Պիղատոսի զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք: Վկայէ այսմ բանիս և Յովսէպոս 'ի ճառին, որ վասն Ապրսամին պատմէ, այսպէս ասելով. Պոմպէի հուպ յերիքով հասանեն աւետիք մահուանն Միհրդատայ:

ԺԶ

Յաղագս յարձակմանն Տիգրանայ 'ի վերայ զօրացն հռոմայեցւոց, և խոյս տալ Գաբխանոսի, և արձակելոյ զմանուկն Միհրդատ:

Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւն Հրէիցն նստուցեալ 'ի յԱրմաւիր և 'ի յաւանին Վարդգէսի, որ 'ի վերայ Քասաղ գետոյ, և զյեզուզակսն բնաջինջ արարեալ 'ի լեռնէն, և ըզսուգն Միհրդատայ կատարեալ, խաղայ գնայ յԱսորիս 'ի վերայ զօրացն հռոմայեցւոց՝ առ 'ի վրէժս պահանջել: Ընդդէմ նորա գայ Գաբխանոս սպարապետն հռովմայեցւոց, զոր թողեալ էր Պոմպիոս 'ի գառնալն իւրում 'ի Հռոմ. և Գաբխանոս ոչ իշխեաց 'ի դիմի հարկանել Տիգրանայ, գառնայ յեփրատայ յեգիպտոս, զՊտղոմէոս ունելով պատճառս: Եւ գաղտնի հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ, տայ զքեռորդին Միհրդատ զորդին Միհրդատայ, զոր կալեալ էր Պոմպէի 'ի Մաժաք, ասելով՝ թէ՛ գաղտ գնաց:

 ԺԷ

Պատերազմ Կրասոսի, և սատակումն նորին 'ի Տիգրանայ:

Զկասկած առեալ հռոմայեցւոցն, զԳաբխանոս փոխեն, և զԿրասոս փոխանակ առաքեն.

որոյ եկեալ և առեալ զամենայն գանձս գտեալս
'ի տաճարին Աստուծոյ յԵրուսաղէմ, խաղայ 'ի
վերայ Տիգրանայ: Եւ անցեալ ընդ Եփրատ, սա-
տակի ամենայն զօրօքն հանդերձ 'ի պատերազ-
մելն ընդ Տիգրանայ: Զորոյ ժողովեալ Տիգրա-
նայ զգանձսն, դառնայ 'ի Հայս:

ԺԸ

Թէ որպէս Կասսիոս ընդդիմակաց եղև Տիգրանայ և
ասպատամբելն Միհրդատայ, և շինելն զԿեսարիա:

Զչարեալ հռոմայեցւոց, առաքեն զԿասսիոս
անթիւ զօրօք: Սա եկեալ և ընդդէմ կացեալ,
չտայ թոյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ
և ասպատակել յԱսորիս:

Զայսու ժամանակաւ թերահաւատութիւն
լեալ Տիգրանայ 'ի պատանին Միհրդատ, չկար-
ծելով ինքեան քուեր որդի, չտայ նմա մասն
ինչ իշխանութեան, այլ և ոչ զիւր աշխարհն Վը-
րաց: Եւ Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ
'ի քեռւոյն իւրմէ Տիգրանայ, ասպատամբութեամբ
անկանի առ Կեսար. իշխանութիւն գտեալ 'ի
նմանէ զՊերգեայ քաղաքի, զօրավիգ օգնակա-
նութեան լինի Անդիպատրոսի հօր Հերովդի, Կե-
սարու հրամանաւ: Սա շինէ զՄաթաք ընդարձա-
կազոյն և պայծառ շինուածովք, և անուանէ Կե-

սարիայ 'ի պատիւ Կեսարու: Եւ յայնմ հետէ քարձեալ լինի իշխանութիւն Հայոց 'ի քաղաքէն յայնմանէ:

ԺԹ

Յաղագս միաբանութեան Տիգրանայ և Արտաշիղի, և առաքեալ ասպատակ 'ի Պաղեստինէ. և գերութիւն Հիւրկանու քահանայապետի և այլ բազմութեան Հրէից:

Յետ այսր ամենայնի 'ի հիւանդութիւն եղեալ Տիգրան, աղերսէ 'ի սէր զԱրտաշէզ արքայ Պարսից, յաղագս հպարտութեան հօրն՝ հանելով 'ի նոցանէ զնախագահութիւնն: Իսկ սա իւրովք կամօք գերկրորդականն ունելով ըստ իրաւանց, դարձուցանէ 'ի նա զնախագահութիւնն. և 'ի հաշտութիւն ածեալ զԱրտաշէզ, առնու 'ի նմանէ զօր յօգնականութիւն ինքեան: Յայնմ ժամանակի առեալ Տիգրանայ զԲարզափրան նահապետ ըռըշտունեաց նախարարութեանն, սպարապետ կացուցանէ Հայոց և Պարսից զօրաց, և առաքէ 'ի վերայ զօրացն հռովմայեցւոց, հրաման տուեալ զբնակիչս Զաշխարհին Ասորւոց և պաղեստինացւոց 'ի հաշտութիւն հաւանութեան խօսել: Նմա ընդ առաջ լինի ոմն Պակարոս անուն, որոյ հայրն թագաւոր լեալ Ասորւոց, և ինքն խնամի Անտիգոնեայ արիստաբուղեանց: Եւ եկեալ առ Բարզափրան նահապետ ըռըշտունեաց և սպարա-

պետ Հայոց և Պարսից, և խոստանայ հինգ հարիւր կին գեղեցիկ և հազար քանքար ոսկւոյ, զի օգնեսցէ նոցա՝ ընկենլով 'ի թագաւորութենէ Հրէից զՀիւրկանոս, և թագաւորեցուցանէ զԱնտիգոնոս:

Իբրև ետես Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետ և թագաւոր, և Փասայեղոս եղբայր Հերովդէի, եթէ զգօրս հռոմայեցւոց փախստական արարեալ, զոմանս 'ի ծով, զոմանս 'ի քաղաքս, խաղաղութեամբ ընդ երկիրն անցանէր Բարգափրան, խօսին և ինքեանք զխաղաղութիւն առ Բարգափրան: Եւ նորա զԳնէլ ոմն տակառապետ արքային Հայոց, որ էր յազգէն զնունեաց, առաքէ յԵրուսաղէմ հանդերձ հեծելագօրու. իբր թէ 'ի պատճառս խաղաղութեան. բայց 'ի գաղտնիս՝ օգնել Անտիգոնեայ: Եւ Հիւրկանոս զտակառապետն ամենայն զօրօքն ոչ ընդունէր յԵրուսաղէմ, այլ միայն հինգ հարիւր հեծելով: Եւ տակառապետին դաւով խրատ տւեալ Հիւրկանու՝ զի առ Բարգափրան երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին. և ինքն խոստանայր լինել բարեխօս: Եւ Հիւրկանու երզումն խնդրեալ 'ի Բարգափրանայ, երզնու նմա յարեգակն և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս և երկրայինս, և յարև Արտաշէզի և Տիգրանայ: Ընդ որ վստահացեալ Հիւրկանոս, թողու զՀերովդէս 'ի վերայ Երուսաղէմի, և զՓասայելոս երէց եղբայր Հերովդէի

առեալ ընդ իւր, գայ առ Բարգափրան 'ի ծովեզրն՝ 'ի գեօղն որ կոչի Նքտիպոն:

Եւ Բարգափրան խորամանկութեամբ պատուէր զնոսա. և ինքն յանկարծակի գնացեալ անտի, մնացելոց զօրացն հրաման տայր՝ 'ի բուռն առնուլ զնոսա, և ի ձեռն Անտիգոնի մատնել: Եւ Անտիգոնոս 'ի վերայ Հիւրկանու անկեալ, գականջն ատամամբքն 'ի բաց կտրէր. զի թէ և այլ ժամանակ փոխեսցի, անհնար լիցի նմա զքահանայապետութիւնն ունել. քանզի օրէնքն զողջանդամն հրամայեն կացուցանել քահանայս: Եւ Փասայել եղբայր Հերովդի իւրովի զարկեալ զգլուխ իւր զքարի, առաքեցաւ բժիշկ յԱնտիգոնէ, իբր թէ բժշկել զնա. ելից զվէրն թուհաւոր դեղովք և վախճանեցոյց:

Եւ Բարգափրանայ հրաման տուեալ տակառապետին Հայոց յԵրուսաղէմ զՀերովդէս որսալ. իսկ տակառապետն ելեալ արտաքս քան. զպարիսպն, զՀերովդէս պատրել. զոր չառեալ յանձն Հերովդի, այլ և ոչ կալ 'ի քաղաքին, երկուցեալ ի պատառմանէ անտիգոնեանցն, ի գիշերի 'ի ծածուկ ընդանեօքն հանդերձ առ եղոմայեցիս փախչէր. 'ի Մասանդան յամուր թողեալ զընտանիսն, ինքն ի Հոռոմ փութայր հասանել: Բայց զօրքն Հայոց ձեռնտուութեամբ անտիգոնեանցն յԵրուսաղէմ մտանեն՝ ոչ ինչ ումեք վասեալ, բայց միայն զՀիւրկանու զինչսն առնուին

աւելի քան զերեքհարիւր քանքար: Եւ ընդ գաւառն ասպատակեալ, զհիւրկանեանսն առեալ աւերէին. և զմարիսացւոց քաղաքն զերի առեալ, թագաւոր կացուցանելով զԱնտիզոնոս: Եւ զհիւրկանոս կապեալ ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն. և Տիգրան հրաման տայ Բարզափրանայ նստուցանել զգերինն Հրէից՝ որ 'ի մարիսացւոց, 'ի քաղաքն Շամիրամայ: Եւ Տիգրանայ ոչ աւելի բաւեալ քան զերեամ յետ այնորիկ՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսուն և երիս:

Ի

Այլ պատերազմ Հայոց ընդ զօրս հռոմայեցւոց, և պարտումն Սիզոնի և Բենդիգեայ:

Հերովդէս անցեալ 'ի Հոովմէ առաջի Անտոնի և Կեսարու և սինկղիստոսին, զինքեան միամտութիւն առ հռոմայեցիսն պատմէ, և թագաւոր եղեալ հրէաստանի յԱնտոնինէ, առնու իւր զօրավիզ օգնականութեան զԲենդիգիոս սպարապետ հռոմայեցւոց զօրօք, 'ի պատերազմել ընդ զօրս Հայոց և քակել զԱնտիզոնոս: Որոյ հասեալ յԱսորիս, փախստական առնէ զզօրս Հայոց, և և զՍիզոն թողեալ ընդդիմակաց Հայոց մերձ 'ի յեփրատ, և զՊակարոս սպանեալ, դառնայ յերուսաղէմ 'ի վերայ Անտիզոնի: Իսկ հայոց միւսանգամ օգնականութիւն գտեալ 'ի Պարսից, զիմեալ

ի վերայ Սիղոնի, և փախստական ՚ի Բենզիդիոս արկանեն, հեղումն արեանց առնելով անբաւ:

ԻԱ

Եթէ զիւրդ Անտոնինոս իւրովի զիմեալ ՚ի վերայ զօրացն Հայոց, առնու զՇամշատ:

Զչարեալ Անտոնինոս, իւրովի հասանէ ամենայն զօրօք հռոմայեցւոց. և հասեալ ՚ի Շամշատ, լսէ զմահն Տիգրանայ. և առեալ զքաղաքն, և թողեալ զՍովսիոս զօրավիգն Հերովղի՝ մարտ դնել ընդ Երուսաղէմի ՚ի վերայ Անտիզոնի, և ինքն ՚ի ձմերոց գնայ յԵգիպտոս: Փութայր հասանել ըստ շամշութեան առնն կնամուրոյ, ցանկութեամբ վառեալ ՚ի Կղէոպատրեայ դշխոյն եգիպտացւոց: Այս Կղէոպատրեայ դուստր էր Պտղոմէոս Դիոնիսի, թոռն Պտղոմայիդ Կղէոպատրայ, և Հերովղի յոյժ սիրելի. վասն որոյ առաւել ևս յանձնէ Անտոնինոս զՀերովղէս Սովսիայ: Որ և մարտուցեալ իսկ քաջապէս, առնու զԵրուսաղէմ. և սպանեալ զԱնտիզոնոս, թագաւորեցուցանէ զՀերովղէս ամենայն հրէաստանի և Գալիլեայ:

ԻԲ

Յաղագս թագաւորելոյն Արտաւազդայ, և պատերազմել ընդ Հոռմայեցիս:

Հայոց թագաւորէ Արտաւազդ որդի Տիգրանայ: Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս 'ի գաւառս Աղիւտի և Արբերանոյ, թողլով 'ի նոսա զմասն արքունի որ 'ի շէնս այնմ գաւառաց, հանդերձ առանձին մաից և ոռճկաց, ըստ օրինակի ազգականացն՝ որ 'ի կողմանս Հաշտենից. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն և առաւել թագաւորացնն քան զայնս արշակունիս. միայն օրինադրէ ոչ կեալ յԱյրարատ 'ի բնակութիւնս արքայի:

Բայց այլ ոչ ինչ գործ արութեան և քաջութեան եցոյց. այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարապեալ, մօրից և եղեգնապուրակաց թափառեալ շրջէր և առապարաց, զիշավայրիս և զխոզս արածելով. զիմաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ և ստրուկ արդարեւ որովայնի լինելով, զաղբիսս մեծացուցանէր: Սա բասրելով յիւրոց զօրացն վասն առաւել պղերգութեանն և սաստիկ որկորամոլութեանն, մանաւանդ զի և զՄիջագետս Անտոնի հանեալ էր 'ի նմանէ, զայրացեալ՝ հրաման տայր զօր յարուցանել զբիւրաւորս Ատրպատական նահանգին և

զբնակիչս լերինն Կաւկասու հանդերձ Աղուանիւք
և Վրօք. խաղայ իջանէ 'ի Միջագետս, և հալա-
ծական առնէ զգօրս հռոմայեցւոց:

ԻԳ

Չերբակալ արարեալ Անտոնինոս զԱրտաւազդ:

Մռնչեալ առիւծաբար գազանութեամբ Ան-
տոնինոս, առաւել ևս թունեալ 'ի Կղէոպատրայ,
քանզի քէն պահէր վասն լլկանաց իւրոյ հանոյն,
որ 'ի Տիգրանայ. և ոչ միայն Հայոց, այլ բա-
զում թագաւորաց լինէր մահաբեր, զի նոցայոցն
տիրեսցէ իշխանութեանց: Սակս որոյ բազում
թագաւորս սպանեալ Անտոնի, 'ի Կղէոպատրայ
հաւատայ գնոցա իշխանութիւնն, բայց 'ի Տիւրո-
սէ և 'ի Սիդոնիէ, և որ միանգամ ընդ Ազատ
գետոփն էին: Եւ առեալ զբազմութիւն զօրացն,
դիմէ 'ի վերայ Արտաւազդայ. և անցեալ ընդ
Միջագետս, կոտորէ անհնարին զգօրս Հայոց, և
ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա: Եւ դառնայ
յԵգիպտոս պարգևել Կղէոպատրի զԱրտաւազդ
որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում ընչիւք յան-
կածէ պատերազմին:

ԻԳ.

Յաղագս թագաւորելոյն Արշամայ. և զառաջինն մասնաւոր հարկիլ Հայոց հռոմայեցւոց, և արձակումն Հիւրկանոսի և վասն նորին վտանգ ազգին բազրատունեաց:

Ի քսաներորդի ամի 'ի կատարումն աւուրց թագաւորութեանն Արշէզի, ժողովեալ զօրք Հայոց՝ հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին 'ի վերայ ինքեանց զԱրշամ, որ և Արշամ, որդի Արտաշիսի եղբօր Տիգրանայ, հայր Աբգարու: Զսա ոմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանուկայ, ըստ հոլովից սովորութեան կրկին ունելով անուանս. որպէս Հերովդէս Ագրիպաս, և որպէս Տիտոս Անտոնինոս և կամ Տիտոս Յոստոս: Բայց քանզի 'ի նմին ամի վախճանեցաւ Արշէզ, թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Արշաւրի, որ էր փոքրիկ մանուկ և տղայ, ոչ ոք էր որ օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ հռոմայեցւոց. խօսի ընդ նոսա 'ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով հարկս 'ի Միջագետեաց և 'ի կողմանց Կեսարու ի ձեռն Հերովդի: Այս եղև սկիզբն Հայոց մասնաւոր մտանել ընդ հարկաւ հռոմայեցւոց:

Զայսու ժամանակաւ եղև մեծ ցասումն Արշամայ ի վերայ Ննանոսի ասպետի որումն թագակապի. քանզի նա արձակեաց զՀիւրկանոս Հրէից

քահանայապետ, զոր գերեալ էր Բարգափրանայ ըորշտունուոյ յաւուրս Տիգրանայ: Իսկ Ենանոս պատճառի արքայի, ասելով՝ եթէ փրկանս խոստացաւ հարեւր քանքար. ակն ունելով առնուլ 'ի նմանէ. և յանձն էառ տալ: Վասն որոյ ժամագրութիւն 'ի վերայ նորա սահմանէ Արշամ: Եւ նորա առաքեալ զմի յեղբարց իւրոց 'ի հրէաստան առ Հիւրկանոս, որում անուն էր Սենեքիայ, զի տացէ ինչս վասն փրկութեան իւրոյ: Եւ երթեալ առաքեալն յԵնանոսէ, պատահէ ըսպանեալ Հերովդէս զՀիւրկանոս, զի մի ինչ դաւլիցի թագաւորութեան նորա: Արդ իբրև եհաս ժամագրութիւնն և չտայ զանձս փրկանացն Հիւրկանու Ենանոս, բարկանայ 'ի վերայ նորա Արշամ, և ընկեցեալ 'ի պատուոյն՝ հրամայէ դնել 'ի բանախ:

Յայնմ ժամանակի քսութիւն զնմանէ մատուցանէ արքայի Զօրայ նահապետ ազգին զընթունեաց, ասելով. Գիտեա, արքայ, զի ասլըստամբել 'ի քէն կամեցաւ Ենանոս, խորհուրդ ընդ իս բերելով, զի երդումն խնդրեսցուք 'ի Հերովդէէ թագաւորէ հրէաստանի, իբր ընդունել զմեզ և տալ ժառանգութիւն 'ի բնակ երկրի մերում. քանզի նորակտուտ ծանակեցաք յաշխարհիս յայսմ: Եւ իմ ոչ առնլով յանձն, ասեմ ցնա. Ընդէր պատրիմք զրուցօք վաղընջուց և պառաւեալ առասպելօք, պաղեստինացիս զմեզ

վարկանելով: Եւ նորա անյուսացեալ յինէն, նմին իրի առաքեաց զքահանայապետն Հիւրկանոս, և առաւել ևս ՚ի Հերովդէէ անյուսացաւ. այլ ոչ մեկնի ՚ի դրժողութեան բարուցն, եթէ ոչ արքայդ աճապարեսցես նմա: Այս քսութեանցս հաւատայ Արշամ. հրամայեաց տանջանս պէս պէս ՚ի վերայ Ենանոսի կուտել. և վախճան գործոյն, կամ թողուլ ՚ի սպառ զօրէնս հրէութեան, և երկիր պագանել արեգական, և պաշտել զկուռս արքայի, ընդ որով հարկեալ արքայ տացէ նմա զնոյն իշխանութիւնն, կամ կախել զփայտէ և բնաջինջ լինել ազգի դորա: Եւ սպանեալ մի յազգականացն առաջի նորա, որում անուն էր Սարիայ, և առ ընթեր զորդիսն մատուցեալ ՚ի տեղի սպանմանն, որոց անուանքն Սափատիայ, և Ազարիայ, յերկիւղէ մահուան որդւոցն և ՚ի թախանձելոյ կանանցն կատարէ զկամս արքայի՝ հանդերձ ամենայն ազգատոհմիւն, և յառաջին պատիւն իւր հաստատի: Սակայն ոչ ամենևին վստահացաւ ՚ի նա արքայ. այլ առաքէ ՚ի Հայս, հաւատալով նմա զաշխարհն, զի ՚ի Միջագետաց միայն հեռացուցէ:

ԻԵ

Գժտութիւն ընդ Հերովդի Արշամայ, և ահամայ հնազանդութիւն:

Յետ այսր եղև խռովութիւն ՚ի մէջ Հերովդի արքայի հրէաստանի և մերոյն արքայի Ար-

շամայ: Քանզի Հերովդէս, յետ բազում գործոց արութեանց, ձեռնամուխ լինի 'ի բարեգործութիւնս, շինուածս բազումս աննելով յովով քաղաքաց, սկսեալ 'ի Հռովմէ մինչև ց'Դամասկոս: Խնդրեալ 'ի Սըշամայ բազմութիւն արանց անարուեստից գործաւորաց, որովք զԱսորւոց զԱնտիոքայ զանանց և զանկոխ հրապարակսն 'ի խոհերացն և 'ի տղմոցն՝ լցցէ: Զոր չառեալ յանձն Սըշամայ, զօրս ժողովէ ընդդիմանալ Հերովդի. և 'ի ձեռն հրեշտակաց յղէ առ կայսրն 'ի Հռոմ, զի մի՛ գնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ: Իսկ կայսրն ոչ միայն զՍըշամ չազատէ յիշխանութենէ Հերովդի, այլ և զամենայն միջերկրայս նմա հաւատայ:

Յայնմ ժամանակի Հերովդէս զաներ Աղեքսանդրի որդւոյ իւրոյ, որ էր 'ի հօրէ Տիմոնէ և 'ի մօրէ Թագաւորութենէ Մարաց՝ 'ի գաւակէ Դարեհի վշտասպեանց, ընդ իւրով ձեռամբ Թագաւոր միջերկրեացն կացուցանէր, առեալ իւր 'ի սպասաւորութիւն տասն գունդ 'ի գաղատացւոց և 'ի պոնդացւոց: Տեսեալ զայն Սըշամայ, երկրպագէ Հերովդի իբրև տեառն ամենայնի, տալով զոր խնդրէրն գործաւորս. որովք լցեալ զհրապարակս անտիոքացւոց քսան վտաւանաւ երկայնութեամբ, յատակեաց սպիտակ կրճասալ յատակօք, զի ուխաւորք յատակացն

դիւրագոյնս կարգեսցեն առ ոչ ինչ փասս առնել քաղաքին: Բայց Արշամայ վարեալ զԹագաւորութիւնն ամս քսան, վախճանեցաւ:

ԻԶ

Թագաւորութիւն Աբգարու, և մտանել բոլորովիմբ Հայոց ընդ հարկաւ հռոմայեցւոց, և պատերազմ ընդ զօրս Հերովդի, և սպանանել զեղբօրորդի նորա զՅուսիփ:

Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ 'ի քսաներորդ ամի Արշաւրի արքայի Պարսից: Այս Աբգարէս կոչիւր աւագ այր՝ վասն առաւել հեղութեանն և իմաստութեանն. որում յետոյ և տիքն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց և Ասորւոց, կոչեցին Աբգարիոս: Ի սորա երկրորդ ամի Թագաւորութեանն հարկին հռոմայեցւոց բոլորովիմբ ամենայն կողմանքն Հայոց: Քանզի հրամայեալ յԱւգոստոս կայսերէ, որպէս ասի 'ի Ղուկայ աւետարանին, աշխարհագիր լինել ընդ ամենայն տիեզերս. վասն որոյ և 'ի Հայս առաքեալ զորձակալք հռոմայեցւոց բերելով զպատկերն Աւգոստոսի կայսեր, կանգնեցին յամենայն մեհեանս: Չայսու ժամանակաւ լինի ծնեալ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ:

Զամին ^{որ ել} աւուրբք լինի խռովութիւն 'ի մէջ Աբգարու և Հերովդի: Քանզի Հերովդի հրամա-

յեալ զիւր պատկերն հուպ 'ի կայսերական պատկերն կանգնել 'ի մեհեանս Հայոց, զոր չառեալ յանձն Աբգարու, պատճառս 'ի վերայ նորա յուզէր Հերովդէս: Առաքէ զգօրս թրակացւոց և գերմանացւոց ասպատակաւ հինից յերկիրն Պարսից, հրաման տուեալ ընդ ^{յայլ} աշխարհն Աբգարու անցանել: Իսկ Աբգարու ոչ հաւանեալ, ընդգիմանայ ասելով, եթէ ընդ անապատ է հրաման կայսեր անցանել ^{այլ} զօրացդ 'ի յերկիրն Պարսից: Ընդ որ դառնացեալ Հերովդէս, անձամբ ինչ ոչ կարէր վճարել, պէս պէս ցաւոց գնա ըմբռնեալ՝ վասն որոյ 'ի Քրիստոս համարձակեցաւ, որպէս պատմէ Յովսէպոս. առաքէ զեղբօրորդին իւր, որում տուեալ էր զդուստր իւր որ էր յառաջ կին Փերուրի եղբօր իւրոյ: Եւ նորա առեալ զբազմութիւն զօրացն, զայ հասանէ յաշխարհն Միջագետաց, պատահէ Աբգարու 'ի զօրանխառ գաւառին Բուզնան. և մարտուցեալ մեռանի, և զօրքն փախստական լինին: Նոյն հետայն վախճանի և Հերովդէս, և Հրէից ազգապետ զԱրքեղայոս նորին որդի Աւգոստոս կացուցանէ:

ԻԷ

Շինուած Եղեսիայ քաղաքի, և յիշատակումն սակաւուք ազգի մերոյ Լուսաւորչին:

Զկնի ոչ բազում աւուրց վախճանի Աւգոստոս, և փոխանակ նորա թագաւորէ հռոմայեցւոց

Տիրեր. և Գերմանիկոս կեսար եղեալ, ձաղէ գա-
ռաքեալսն 'ի Հռովմ գիշխանս Արշաւրի և Աբգա-
րու, յաղագս պատերազմին նոցա՝ յորում սպա-
նին զեղբօրորդին Հորովդի: Ընդ որ խստացեալ
Աբգարու, խորհի ապստամբութիւն և պատրաս-
տութիւն պատերազմի: Յայնժամ շինէ քաղաք
գտեղի պահպանութեան զնդին Հայոց, ուր յա-
ռաջագոյն զգուշանային Եփրատու 'ի Կասսիոսէ,
որ կռչի Եղեսիայ. և փոխէ 'ի նա զարքունիս
իւր՝ որ 'ի Մծբին, և զամենայն կուռսս իւր, զՆա-
բոգ և զԲէլ և զԲաթնիքաղ և զԹարաթայ, և
զմատեանս մեհենիցն վարժարանին, և միանգա-
մայն զղիւանս թագաւորացն:

Յետ այսր մեռեալ Արշաւիր, թագաւորէ 'ի
վերայ Պարսից Արտաշէս որդի նորա: Արդ թէ-
պէտ և ոչ է կարգ պատմութեանս 'ի ժամա-
նակի, և ոչ ըստ կարգի՝ զոր ասելս ձեռնարկե-
ցաք, այլ քանզի սերունդք Արշաւրի թագաւո-
րին են, և արիւն և հարազատութիւն Արտաշիսի
որդւոյ նորա, սկիզբն արասցուք յաղագս պատ-
մականութեան մարդկանն, նախակարգեալ 'ի
գիրս առ ընթեր Արտաշիսի. զի իմասցին որք
ընթեռնունն, եթէ համագգիք քաջին են: Իսկ
զկնի ապա նշանակեսցուք և զժամանակ գալըս-
տեան հարցն նոցա 'ի Հայս, որք են կարենանք
և սուրենանք, յորմէ սուրբն Գրիգոր, և յորմէ
կամսարականք, յորժամ 'ի շարի կարգին հասա-

նիցեմք 'ի ժամանակս թագաւորին, որ գնոսա ընկալաւ:

Բայց Աբգարու ոչ յաջողեցաւ խորհուրդն ապստամբութեան. զի խռովութիւն անկեալ 'ի մէջ ազգականաց իւրոց՝ թագաւորութեանն Պարսից, զօր ժողովեալ անդր չուէր 'ի համոզել և 'ի դադարեցուցանել գնոսա:

ԻԸ

Յաղագս երթալոյն Աբգարու յարևելս և թագաւորեցուցանելոյ Պարսից զԱրտաշէս. և թէ զիարդ կարգեաց զեղբարս իւր, յորոց մեր Լուսաւորիչն և նորին ազգակիցքն:

Երթեալ Աբգարու յարևելս, գտանէ թագաւորեալ Պարսից զԱրտաշէս որդի Արշաւրի, և ընդդիմացեալ նմա զեղբարս իւր. քանզի նա խորհէր ազգաւ 'ի վերայ նոցա թագաւորել, և նոքա ոչ առնուին յանձն: Վասն որոյ պաշարեալ գնոսա Արտաշիսի և երկիւղ մահու եղեալ 'ի վերայ նոցա, բազում պատառմունք և անմիաբանութիւնք 'ի մէջ զօրացն և այլ ազգականացն լինէին: Քանզի էին Արշաւրի թագաւորի որդիք երեք և դուստր մի. առաջին՝ նոյն ինքն արքայն Արտաշէս, երկրորդն Կարէն, երրորդն Սուրէն, և քոյր սոցին՝ որ անուանեալ կոչի Կոշմ, կին զօրավարին ամենայն Արեաց 'ի հօրէն կարգեցեալ:

Իսկ Աբգարու համոզեալ զնոսա խաղաղա-
նալ, 'ի մէջ ամենեցունց հաստատէ զայս ինչ
սահմանելով. Թագաւորել Արտաշիսի հանդերձ
ծննդովք իւրովք՝ որպէս և խորհեցաւն, և զեղ-
բարսն անուանեալ Պահլաւս՝ յանուն քաղա-
քին իւրեանց և աշխարհին մեծի և քաջաբե-
րոյ. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն
և առաջին քան զամենայն նախարարութիւնս
Պարսից՝ որպէս արգարեւ զարմս Թագաւորաց:
Եւ դաշինս և երգմունս 'ի միջի հաստատեալ, զի
թէ լիցի սպառել զարմից Արտաշիսի 'ի պատա-
նեաց, նոքա մատիցեն 'ի Թագաւորութիւնն: Եւ
արտաքոյ ցեղի նորա Թագաւորեցելոյ՝ ցեղս ո-
րոշել զնոսա երիս, կոչմամբ այսպիսեաւ. Կա-
րենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, և զքոյրն՝ աս-
պահապետի Պահլաւ, յառնն տանուտէրութենէ
զանունն՝ որոշեալ:

Եւ ասեն զսուրբն Գրիգոր 'ի սուրենեանն
Պահլաւէ, և զկամսարաւկանս 'ի կարենեանն Պահ-
լաւէ: Այլ զայսր զալոյն գորպիսութիւն 'ի կար-
գին պատմեսցուք. միայն նշանակելով այժմ առ
ընթեր Արտաշիսի, զի ծանիցես զազգս զայս
մեծ, թէ հաւաստի արիւն Վաղարշակայ են. այս
ինքն զարմ Արշակայ մեծի, եղբօր Վաղարշակայ:

Եւ այսոցիկ այսպէս կարգեցելոց, և զգիր
ուխտին ընդ իւր առեալ Աբգարու՝ դառնայ ոչ

առողջ մարմնով, այլ չարաչար ցաւովք ախտացեալ:

ԻԹ

Դարձ Արգարու յարեւից և տալ օգնականութիւն Արեւտայ 'ի մարտ ընդ Հերովդէի չորրորդապետի:

Իբրև դարձաւ Արգարիոս յարեւից, լուաւ նա զճողմայեցւոց, թէ 'ի կասկածանս անկեալ են վասն նորա, որպէս թէ զկնի զօրու գնաց յարեւլս Արգար: Վասն որոյ յղէ առ գործակալս հռովմայեցւոց զպատճառս երթալոյն իւրոյ 'ի Պարսս, միանգամայն և զգիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս և ընդ եղբարս նորա՝ տայ տանել: Եւ նոքա ոչ հաւատացին նմա. վասն զի և թշնամիք չարախօսէին զնմանէ, Պիղատոս և Հերովդէս չորրորդապետ և Լիւսանիա և Փիլիպպոս: Իսկ Արգարու եկեալ 'ի քաղաքն իւր յԵղեսիայ, միաբանեաց ընդ Արեւտայ արքայի պատրիացւոց, սատարս տալով նմա 'ի ձեռն Սոսրանայ որունն արժրունւոյ՝ մարտնչել ընդ Հերովդէի: Քանզի նախ զգուստրն Արեւտայ կին առեալ Հերովդէի, և անարգեալ 'ի բաց եթող. և զՀերովդիազայ մեկնեալ յառնէ իւրմէ եհան կենդանւոյն, յաղագս որոյ սպանեալ զՅովհաննէս Մկրտիչ: Եւ եղև պատերազմ ընդ նա և ընդ Արեւտ վասն անարգանաց դատերն. յորում սաստկապէս հարեալ սա-

տակեցան զօրքն Հերովդի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց. որպէս յաստուածային գոգցես տեսչութենէ, վրէժս հատուցանել ընդ մահուան Մըկրաշին:

L

Առաքումն իշխանացն Աբգարու առ Մառինոս, յորում տեսին զՓրկիչն մեր Քրիստոս, ուստի եղև սկիզբն հաւատոցն Աբգարու:

Ընդ այն ժամանակս եկաց 'ի գործ հազարապետութեան կայսեր 'ի վերայ փիւնիկեցւոց և պաղեստինացւոց, Ասորւոց և Միջագետաց Մառինոս որդի Ստորգեայ. առ որ առաքեաց Աբգարիոս երկուս 'ի գլխաւորաց իւրոց, զՄար Իհաբ բղեշին Աղձնեաց, և զՇամշագրամ նահապետ ապահունեաց տոհմին, և զԱնան հաւատարիմ իւր՝ 'ի քաղաքն Բեթքուբին, զգացուցանել նմա զպատճառս երթալոյն իւրոյ յարեւելս, ցուցանելով և զգիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս և ընդ եղբարս իւր, և առնել զնա թիկունս օգնականութեան: Որոց եկեալ գտին զնա յելթերոյպօլիս: Եւ նորա ընկալեալ զնոսա խաղաղութեամբ և մեծարանօք, առնէ պատասխանի Աբգարու. Մի կասկածեր 'ի կայսերէ սակս այնր, միայն զի զհարկեալն լիով փութասցիս:

Եւ նոցա դարձեալ անտի, ելին յերուսաղէմ

տեսանել զՓրկիչն մեր Քրիստոս վասն լրոյ համբաւուց սքանչելագործութեանցն. որում և ահանատես եղեալ, պատմեցին Աբգարու: Ընդ որ զարմացեալ Աբգարու, հաւատաց ճշմարտապէս իբր յարգարեւ որդի Աստուծոյ, և ասէ. Այն զօրութիւնք ոչ մարդոյ են, այլ Աստուծոյ. զի չիք ոք 'ի մարդկանէ որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, բայց միայն Աստուած: Եւ քանզի ապականեալ էր մարմինն իւր 'ի չարաչար ցաւոց, որ պատահեցին նմա 'ի Պարսից աշխարհին յառաջ քան զեւթն ամ, և 'ի մարդկանէ ոչ եղև նմահնար բժշկութեան, ետ տանել նմա թուղթ աղաչանաց, զալ և բժշկել զնա 'ի ցաւոցն, օրինակ զայս:

ԼԼ

Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն Յիսուս Քրիստոս:

Աբգար Արշամայ իշխան աշխարհի, առ Յիսուս Փրկիչ և բարերար, որ երևեցար աշխարհի երուսաղէմացոց, ողջոյն:

Լուեալ է իմ վասն քո և վասն բժշկութեանդ, որ լինին 'ի ձեռս քո առանց դեղոց և արմատոց. զի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել և կաղաց գնալ և զբորոտս սրբել, և զայսս պիղծս հանես, և որ միանգամ չարչարեալ են երկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես. դու

և գմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրև լուայ վասն քո գայս ամենայն, եզի 'ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կամ թէ գու աստուած իցես, իջեալ յերկնից գործես գայդ. կամ թէ որդի իցես գու Աստուծոյ, և գայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ ազաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեսցես առ իս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս, զոր ունիմ ես: Նա և լուայ զի Հրէայք տրանջեն զքէն և կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ և գեղեցիկ է իմ, և բաւական է մեզ երկոցունցս:

Որոց տարեալ զթուղթն, պատահեցին նամ յերուսաղէմ: Զայս վկայէ աւետարանական բանըն, եթէ էին ոմանք 'ի հեթանոսաց ելելոց առ նա. վասն որոյ ոչ համարձակին, որք լուանն, ասել ցՅիսուս, այլ ասեն ցՓիլիսպոս և ցԱնդրէաս. և նորա ասեն ցՅիսուս: Իսկ ինքն Փրկիչն յայն ժամանակի յորում կոչեացն զնա, ոչ առ յանձն. բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի այսպէս:

ԼԲ

Պատասխանի թղթոյն Արգարու, զոր գրեաց Թումաս Առաքեալն հրամանաւ Փրկչին:

Երանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրև ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատացեն յիս, և որք ոչն տեսանեն՝ նորա հաւատաս-

ցեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ վասն որոյ առաքեցայ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս, ապա համբարձայց առ այն՝ որ առաքեացն զիս. և յորժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ, և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ:

Չայս թուղթ եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն վրկչական պատկերին, որ կայ յեղեսացւոց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի:

ԼԳ

Քարոզութիւն յեղեսիայ Առաքելոյն Թադէի, և պատճէն թղթոցն հնդից:

Բայց յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ՝ Թովմաս առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց մի յեւթանասանից անտի՝ զԹադէոս, ՚ի քաղաքն Եղիսիայ՝ բժշկել զԱբգար և աւետարանել ըստ բանին Տեառն: Որոյ եկեալ ՚ի տուն Տուբիայ իշխանի հրէի, զոր ասեն լինել յազգէն բազրատունեաց. որոյ խոսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նոյն օրինօքն եկաց մինչև հաւատալ ՚ի Քրիստոս: Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն քաղաքն: Լուեալ Աբգարու ասէ. նա է վասն որոյ գրեացն Յիսուս. և իսկոյն կոչեաց զնա: Եւ եղև ՚ի մտանելն Թա-

դէի, տեսիլ մեծ երևեցաւ Աբգարու ^{Երեմիայի} յերեսան թա-
 դէի. և յարուցեալ 'ի գահոյիցն անկաւ 'ի վերայ
 երեսաց իւրոց և երկիր եպագ նմա. և զարմա-
 ցան ամենայն իշխանքն՝ որ շուրջն կային, զի ոչ
 գիտացին զտեսիլն: Ասէ ցնա Աբգար. Եթէ դո՛ւ
 իցես արդարեւ աշակերտ օրհնելոյն Յիսուսի, զոր
 ասաց առաքել ինձ ^{այսպէս} այսր, և կարո՞ղ իցես բժշկել
 զցաւս իմ: Պատասխանի ետ թագէ. Եթէ հաւա-
 տացես 'ի Քրիստոս Յիսուս յորդին Աստուծոյ՝
 տացին խնդրուածք սրտի քո: Ասէ ցնա Աբգար.
 Ես հաւատացի 'ի նա և 'ի հայրն նորա. վասն
 որոյ կամեցայ առնուլ զգօրս իմ և գալ կոտո-
 րել զՀրեայսն, որ խաչեցին զնա, եթէ ոչ էր
 արգելեալ վասն թագաւորութեանն հոռվմայեցւոց:

Եւ յայսմ բանէ սկիզբն արարեալ թագէի,
 աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա. և եղեալ
 ձեռն 'ի վերայ բժշկեաց զնա, և զԱբգիուս պա-
 տագրոս իշխան քաղաքին և պատուական յամե-
 նայն տանն արքայի. նա և զամենայն՝ որ էին
 'ի քաղաքին հիւանդք և ախտաժետք, բժշկեաց:
 Եւ հաւատացին ամենեքեան. և մկրտեցաւ ինքն
 Աբգար և ամենայն քաղաքն. և զդուրս տաճա-
 րաց կոոցն փակեցին. և որ 'ի վերայ բազնին և
 սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին
 եղեգամբ. և ոչ զոք ածէր բռնութեամբ 'ի հա-
 ւատս, բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ 'ի հաւատա-
 ցեալսն բազմանային:

Իսկ Առաքելոյն Թագէի զխոյրարար ոմն մե-
տաքսագործ մկրտեալ, և անուն կոչեցեալ Ադգէ,
ձեռնադրեալ ՚ի վերայ Եղեսիայ, փոխանակ իւր
թողու առ արքայի: Եւ իւր առեալ հրովարտակ
յԱբգարէ, զի ամենեքեան լուիցեն աւետարանին
Քրիստոսի, գայ առ Սանատրուկ քեռորդի նո-
րին, զոր կարգեալ էր ՚ի վերայ աշխարհին և զօ-
րացն: Բայց Աբգար յօժարեցաւ զրել թուղթ
առ Տիրեբրիոս կայսր, որ ունի օրինակ գայս:

Թուղթ Աբգարու առ Տիրեբրիոս:

Աբգար արքայ Հայոց, տեառն իմում Տի-
րերի կայսեր հոովմայեցւոց խնդալ:

Գիտելով իմ, թէ ոչ ինչ ծածկի ՚ի քումմէ
թագաւորութենէդ, այլ իբրև գմտերիմ քո՝ աւելի
ևս իմացուցանեմ ՚ի ձեռն զրոյ: Զի Հրեայք,
որ բնակեալ են ՚ի գաւառս պաղեստինացւոց, ժո-
ղովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք յան-
ցանաց, ՚ի վերայ մեծամեծ երախտեացն՝ զոր
արար առ նոսա, նշանս և սքանչելիս, մինչև գմեռ-
եալս անգամ յարուցանել: Եւ զիտեա, զի զօ-
րութիւնքս այս ոչ են սոսկ մարդոյ, այլ Աստու-
ծոյ: Զի և ՚ի ժամանակին յորում խաչեցինն զնա՝
արեգակն խաւարեցաւ, և երկիր շարժեալ տա-
տանեցաւ. և ինքն յետ երից աւուրց յարեաւ ՚ի
մեռելոց և երևեցաւ բազմաց: Եւ այժմ յամենայն
տեղիս անուն նորա ՚ի ձեռն աշակերտաց նորա
սքանչելիս մեծամեծս կատարէ. որ և առ իս ին-

քեան եցոյց յայանապէս: Եւ արդ այսուհետև տէրութիւնդ քո դիտէ, որ ինչ արժան է հրամայել 'ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից, որք զայն գործեցին, և գրել ընդ ամենայն տիեզերս՝ զի երկրպագեացեն Քրիստոսի իբրև ճշմարիտ Աստուծոյ: Ողջ լեր:

Պատասխանի թղթոյն Արգարու 'ի Տիրերեայ:

Տիրերիոս կայսր հռովմայեցւոց, Արգարու թագաւորի Հայոց խնդալ:

Զթուղթ մտերմութեանդ քո ընթերցան առաջի իմ, վասն որոյ շնորհակալութիւն 'ի մէնջ քեզ հասցէ: Թէպէտ և 'ի բազմաց մեր լուեալ զայդ յառաջագոյն, եցոյց և Պրիզատոս ստուգապէս վասն նշանացն նորա, և եթէ յետ յարութեանն 'ի մեռելոց հաւատարիմ եղև բազմաց, թէ Աստուած է: Վասն որոյ և ես կամեցայ առնել զայդ, զոր և դու խորհեցար: Այլ քանզի սովորութիւն է հռովմայեցւոց՝ աստուած 'ի հրամանէ թագաւորի միայնոյ ոչ նստուցանել, մինչև ոչ փորձեալ քննեսցի նա 'ի սինկղիտոսէն, վասն որոյ և իմ յայանեալ զբանս զայս սինկղիտոսին, արհամարհեաց սինկղիտոսն, զի ոչ քննեցաւ նա յառաջագոյն 'ի սմանէ: Այլ մեք տուաք հրաման ամենայն ումեք որում և հաճոյ թուեսցի Յիսուս, ընկալցին զնա ընդ աստուածս. և մահ աշնոցիկ սպառնացեալ, որ չարախօս կայցեն զքրիստոնէից: Եւ վասն ժողովրդեանն Հրէից, որ

յանդգնեցան խաչել զնա, գորմէ լսեմ՝ թէ ոչ արժանի խաչի էր նա և մահու, այլ պատուի և երկրպագութեան, յորժամ առից պարապումն 'ի պատերազմէս սպանիացւոց ապստամբողաց յինէն, քննեալ հատուցից նորա զարժանն:

Դարձեալ զրէ թուղթ Աբգար առ Տիրերիոս:

Աբգար արքայ Հայոց, տեառն իմում Տիրերիկայսեր հռովմայեցւոց խնդալ:

Զթուղթ գրեալ ըստ արժանի քոյոյ տէրութեանդ տեսի, և ընդ հրաման մտածութեանդ քո ուրախացայ. և եթէ ոչ ցասնուցուս ինձ, գործ սինկղիսոսիդ յոյժ այսպանելի է. քանզի առ դոսա՝ 'ի քննութենէ մարդկան տուեալ լինի աստուածութիւնն: Եւ արդ այսուհետև եթէ ոչ լինիցի հաճոյ Աստուածն մարդոյն, Աստուած լինել նա ոչ կարէ. և իբրև յայսմանէ մարդոյն արժան է քաւել զԱստուածն: Բայց քեզ տեառն իմոյ հաճոյ թուեսցի առաքել զայլ ոք յՆրուսաղէմ փոխանակ Պիղատոսի, զի լուծցի նա անարգանօք յիշխանութենէն՝ յոր կարգեցեր զնա. վասն զի արար զկամս Հրէիցն, և խաչեաց զՔրիստոս 'ի տարապարտուց առանց քոյոյ հրամանի: Ողջ լինել քեզ ըղձամ:

Զայս գրեալ Աբգարու, զհաւասար թղթոյն եդ 'ի դիւանի իւրում, որպէս և զայլսն: Գրեաց

և առ Ներսէն մանուկ արքայ ասորեստանի 'ի Բաբելոն:

Թուղթ Արգարու առ Ներսէն:

Արգար արքայ Հայոց, որդւոյ իմոյ Ներսէնի խնդալ:

Զգիր ողջունի քոյոյ տեսի, և զՊերոզ լուծի 'ի կապանաց, և զՎնաս նորա թողի նմա. և եթէ կամ իցէ քեզ, կարգեսցես զնա 'ի վերակացութիւն Նինուէի, որպէս և կամիս: Այլ վասն այնր զի զըեցեր առ իս, թէ տուր ածել զայրդ բժիշկ, որ զնշանսդ առնէ և քարոզէ այլ աստուած 'ի վեր քան զնուր և զՂուր, զի տեսից և լուայց դմա, նա ոչ էր բժիշկ ըստ արուեստի մարդկան, այլ աշակերտ էր որդւոյն Աստուծոյ՝ արարչի հրոյ և ջրոյ. և վիճակ հասեալ 'ի կողմանս Հայոց առաքեցաւ: Բայց յընկերաց նորա զլսաւորաց Սիմոնն անուն, նա 'ի կողմանս Պարսից առաքեալ է. խնդիր արարեալ՝ լուիցես նմա, յորժամ և հայրն քո Արտաշէս: Եւ նա բժշկեսցէ զամենայն հիւանդութիւնս, և ճանապարհ կենաց ցուցցէ:

Եւ յաւել ևս զըել առ Արտաշէս արքայ Պարսից օրինակ զայս:

Թուղթ Արգարու առ Արտաշէս:

Արգար արքայ Հայոց, Արտաշիսի եղբօր իմում Պարսից արքայի խնդալ:

Գիտեմ զի արդ լուեալ է քո վասն Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ, զոր խաչեցին Հրեայքն. որ յարեաւն 'ի մեռելոց, և առաքեաց զաշակերտսն իւր ընդ ամենայն տիեզերս՝ ուսուցանել ընդ հանուր: Եւ մի յաշակերտաց նորա գլխաւորաց Սիմոն անուն՝ է 'ի կողմանս քոյոյ տէրութեանդ: Արդ խնդիր արարեալ գտցես զնա, և նա բժշկեսցէ զամենայն ախտս հիւանդութեանց՝ որ 'ի ձեզ, և ճանապարհ կենաց ցուցցէ. և հաւատասցես բանի նորա, դու և եղբարք քո և ամենեքեան, որ հնազանդին քեզ կամաւոր: Զի ախորժելի է ինձ, զձեզ ըստ մարմնոյ ազգականս՝ լինել ինձ մտերիմ հարազատս և ըստ հոգւոյ:

Եւ մինչ դեռ պատասխանի այսց թղթոց ոչ էր ընկալեալ, վախճանի Աբգարիոս, թագաւորեալ ամս երեսուն և ութ:

ԼԴ

Յազազս վկայութեան Առաքելոցն մերոց:

Յես մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց թագ՝ թագաւորել յԵդեսիայ, և քեռորդի նորա Սանատրուկ 'ի Հայս: Գտանի որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ՝ յառաջագոյն գրեալ յայլոց, զգալուստ Առաքելոյն 'ի Հայս, և հաւատալ Սանատրուկոյ, և թողուլ զհաւատն յերկիւղէ

նախարարացն Հայոց, և կատարումն Առաքելոյն և որք ընդ նմա՝ ՚ի գաւառին Շաւարշան՝ որ այժմ կոչի Արտազ, և պատառումն քարին և յիրար դալ և ընդունել զմարմինն Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ՚ի դաշտին. և մարտիրոսանալ թագաւորի դստերն Ասնդխտոյ հուպ ՚ի ճանապարհն. և աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց, և վոխել յառապարն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք, այլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ, ոչ ինչ կարևորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել: Գոյնպէս և որ ինչ վասն կատարմանն Աղգէի աշակերտի Առաքելոյն յեղեսիայ յորդուոյն Աբգարու, գտանի յոյլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ:

Որ իբրև թագաւորեաց յետ մահուան հօրն, ոչ եղև ժառանգորդ հայրենի առաքինութեանն, այլ եբաց գտաճարս կոոցն և կալաւ զպաշտօն հեթանոսութեանն: Եւ յղեաց առ Աղգէ, զի արասցէ նմա խոյր բեհեզեայ անգուածով ոսկւոյ, որպէս յառաջագոյն առնէր հօրն նորա: Եւ պատասխանի ընկալաւ, թէ ոչ արասցեն ձեռք իմ խոյր գազաթան անարժանի, որ ոչ երկրպագէ Քրիստոսի Աստուծոյ կենդանւոյ: Եւ իսկոյն հրամայեաց միում ՚ի զինակրացն կտրել զոտս նորա սրով: Որոյ երթեալ, և տեսեալ գնա՝ զի նստէր յաթոռ վարդապետութեանն, էած սուսերաւ և ՚ի բաց կտրեաց զսրունս նորա. և նոյն ժամայն

աւանդեաց զոգին: Զայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ 'ի յայլոց պատմեալ նախկին:

Բայց վիճակեցաւ Հայոց և Բարդուղիմէոս Առաքեալ, որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրեւանոս քաղաքի: Իսկ զՍիմոնէ, որ Պարսիցն վիճակեցաւ, ոչ զհաւաստին կարեմ պատմել՝ եթէ զինչ գործեաց և կամ ո՛ւր կատարեցաւ: Քանզի պատմի յոմանց, Սիմոնի ումեմն Առաքելոյ կատարիլ 'ի Վերիոսփորայ. և թէ նա իցէ ճշմարտիւ, և թէ էր աղազաւ գալուստ նորա անդր, ոչ գիտեմ. այլ միայն նշանակեցի, զի գիտացես՝ թէ ոչ ինչ մնայ յիմմէ ջանից պատմել քեզ զամենայն, որ ինչ անկ է:

ԼԵ

Վասն Սանատրկոյ թագաւորութեանն, և սպանման ծննդոցն Աբգարու, և վասն Հեղինեայ տիկնոջ:

Սանատրուկ թագաւորեալ, զօրս ժողովէ 'ի ձեռն քաջացն բազրատունեաց և արծրունեաց դայեկաց իւրոց, իջանել տալ պատերազմ ընդ որդիան Աբգարու, զի բոլորին տիրեսցէ թագաւորութեան: Եւ մինչ դեռ նա յայսմ էր, աստուածային իմն ակնարկութեամբ խնդրեցաւ վրէժ մահուանն Ադգէի յորդւոյ Աբգարու: Քանզի սիւն կճեայ կանգնել տայր յԵդեսիայ 'ի վերնատունն

ապարանից իւրոց, և ինքն՝ ի ներքոյ կալով հրամայէր զորպէսն աննել. որ զերծեալ յունողացն, անկաւ ՚ի վերայ նորա և խորտակեաց զոտնս և սատակեաց:

Եւ իսկոյն պատգամ բնակչաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, խնդրելով պայման ուխտի, զի մի՛ վրդովեսցէ գնոսա ՚ի քրիստոնէութեան հաւատոց, և նոքա տացեն զքաղաքն ՚ի ձեռս և զգանձս թագաւորին: Զոր արարեալ, յետոյ ստեաց նա և զամենայն զաւակ տանն Աբգարու մաշեաց սրով, բայց յաղջկանց՝ զոր եհան ՚ի քաղաքէն բնակել ՚ի կողմանս Հաշտենից: Սապէս և զգլուխ կանանցն Աբգարու, որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն բնակել ՚ի Սառան, ՚ի վերայ թողլով նմա գտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ՚ի ձեռն նորա յԱբգարէ:

Այս Հեղինէ զարգարեալ հաւատովք, որպէս և զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ՚ի մէջ կռապաշտիցն. այլ չոգաւ յԵրուսաղէմ յաւուրս Կղաւղեայ, ՚ի սովին՝ զոր մարգարէացաւն Ագաբոս. և տուեալ զամենայն գանձս իւր յԵգիպտոս, և գնեաց ցորեան բազում յոյժ և բաշխեաց ամենայն կարօտելոց. որում և վկայէ Յովսէպոս. որոյ և շիրիմ նշանաւոր կայ առաջի դրանն յԵրուսաղէմ մինչև ցայսօր ժամանակի:

ԼԶ

Յաղագս նորոգման Մծբին քաղաքի, և անուանակոչութեանն Սանատրկոյ, և մահուան նորին:

Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ, ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք բայց 'ի շինուածոց Մծբին քաղաքի: Զի 'ի շարժմանէ խախտեալ, քակեաց և վերստին շինեաց պայծառագոյն, և պարսպեաց կրկին պարսպով և պատուարաւ. և զինքն անդրի 'ի միջին հաստատեաց, մի դրամ 'ի ձեռն ունելով. որ նշանակէ այսպիսի ինչ, եթէ 'ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձքս ծախեցան, և այս միայն մնաց:

Բայց թէ ընդէր Սանատրուկ կոչեցաւ, ասելի է: Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ 'ի Հայս քոյր Աբգարու Օդէ, պատահէ բքոյ 'ի լերինս կորդուաց. ցրուեաց զամենեսեան մրրիկ, մինչ ոչ գիտելով ընկեր զընկեր՝ ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դայեկին նորա Սանտոայ, քեռ Բիւրատայ բազրատունւոյ, կնոջ Սոսրենայ արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր, եդ 'ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով 'ի ներքոյ ձեանն զերիս տիւս և զերիս զիշերս: Զորմէ առասպելաբանեն, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յատուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ եղաք վերահասու, այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակնս լեալ, պատա-

հեաց մանկանն և դայեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, 'ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ:

Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի Պարսից արքայի, կեցեալ ամս երեսուսուն՝ մեռաւ յորսի, նետիւ ուրուք զիպեալ փորոտեացն. իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ չարչարման սրբոյ դստերն: Դերուբնայ որդի Ափղարարայ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որ ինչ յաւուրս Արգարու և Սանատրիոյ, և եդ 'ի դիւանին յեղեսիայ:

ԼԵ

Թագաւորել Երուանդայ և կոտորել զորդիսն Սանատրիոյ, և գերծանել Արտաշիսի փախստեամբ:

Յետ մահուանն Սանատրիոյ շփոթի թագաւորութիւնն: Քանզի Երուանդ ոմն, որդի կնոջ արշակունւոյ, թագաւորէ յութերորդ ամի Դարեհի վերջնոյ: Եւ ունին զրոյցք յաղագս նորա այսպէս: Կին ոմն յազգէ արշակունեաց, անձամբ խարստի և խոշորագեղ, վարար, զոր ոչ ոք զիմագրաւեաց առնուլ կնութեան, ծնանի երկուս մանկունս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիփայէ զՄինոտովրոս: Եւ 'ի զարգանալ մանկանցն կոչեն անուանս Երուանդ և Երուագ: Եւ 'ի չափ հասեալ Երուանդայ, լինի սրտեայ և ան-

դամովք յաղթ: Սա 'ի բազում իրս վերակացու առաջնորդութեամբ առաքեալ Սանատրկոյ, գտանի երևելի. մինչև ամենայն նախարարացն Հայոց առաջին լինել. և խոնարհութեամբ և առատաձեռնութեամբ դամենայն ոք յինքն յանգուցանէր: Եւ 'ի մեռանելն Սանատրկոյ, միաբանեալ թագաւորեցուցին զնա առանց արանց յազգէն բազրատունեաց լինել թագաղիւր:

Բայց 'ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդոցն Սանատրկոյ, կոտորէ զամենեսեան: Թուի թէ վրէժս հատուցաւ սպանման որդւոցն Աբգարու: Բայց մի ոմն տղայ Արտաշէս անուն, զոր առեալ ստընտուի նորա, փախեալ 'ի կողմանս Հերայ՝ 'ի հովուավանս Մաղխագանի, լուր առնելով դայեկի նորա Սըմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ քազրատունւոյ, 'ի Սպեր գաւառի, 'ի շէնն Սմբատաւանի: Արդ իբրև լսէ Սմբատ, որդի Բիւրատայ, զբօթն Սանատրկոյ և զգոյժ կոտորման որդւոց նորա, առեալ զերկուս դստերս իւր՝ զՍմբատանոյշ և զՍմբատուրհի, նստուցանէ 'ի Բայբերդի, արս քաջս թողով 'ի վերայ ամրոցին. և ինքն հանդերձ միով կնաւ իւրով և սակաւ արամբք գայ անցանէ 'ի խնդիր մանկանն Արտաշիսի: Որում իրազգած եղեալ արքային Երուանդայ, հետայոյզս առաքէ. վասն որոյ բովանդակ ժամանակս ընդ երեսս լերանց և դաշտաց այլակերպեալ

ըջելով հետի հանդերձ մանկամբն, սնուցանէ 'ի հովուականս և յանդէորդս, մինչև պարապ գտեալ ժամ, անցանէ առ Դարեհ արքայ Պարսից: Եւ քանզի այր քաջ էր Սմբատ և ծանօթ յառաջագոյն, պատուի մեծապէս ընդ զօրագլուխան Պարսից, որպէս և մանուկն ընդ որդիս թագաւորին, տեղի բնակելոյ առեալ զԲատ և զՈզոմն կոչեցեալ գաւառս:

ԼԸ

Որ ինչ ջան Երուանդայ վասն 'ի բունն ածելոյ զմանուկն Արտաշէս և 'ի բաց թողլոյ զՄիջագետս:

Բայց Երուանդայ զմտաւ ածեալ, թէ որպիսի չար թագաւորութեան նորա սնանի 'ի Մարս, խէթ սրտի լեալ՝ ոչ հեշտալի էր նմա քուն: Հանապազ ի յարթնութեան յայն հոգալով, նաև 'ի քուն անուրջս ահագինս նմին իրի տեսանէր: Վասն որոյ 'ի ձեռն հրեշտակաց և պատարագաց խընդրէր հաշտեցուցանել զարքայն Պարսից, տալ 'ի ձեռս զԱրտաշէս. ասելով, թէ Արիւն իմ և հարագատու թիւն, ընդէ՞ր սնուցանես զՄարդ Արտաշէս հակառակ ինձ և իմոյ թագաւորութեանս, լսելով բանից Սմբատայ յեղուզակի, որ ասէ, թէ որդի է Արտաշէս Սանատրիոյ. և զորդի հովուաց և զանդէորդաց ջանայ առնել արշակունի, և արիւն քո և հարագատու թիւն համբաւելով զնմանէ:

Նա չէ որդի Սանատրկոյ, այլ ընդ խաբս գտեալ Սմբատայ զմար ոմն աղայ, բաճաղի: Նոյնպէս և առ Սմբատ յղէր բազում անգամ, թէ ընդէր այգքոսնոտի աշխատութիւնդ. խաբեալ 'ի ստընտուէդ, մնուցանես զորդի Մարիդ^{այ} հակառակ ինձ: Եւ լսէ ոչ սիրելոյ բանս պատասխանեաց: Յայնժամ առաքէ Երուանդ և սաստակէ զքաջսն 'ի Բայբերդի, գերեալ զգստերան Սմբատայ՝ պահէ յամբոցին յԱնի ոչ վատթարապէս:

Բայց թիկունս առնել Երուանդայ զհռովմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի 'ի թագաւորութեանն Վեսպիանու և Տիտոսի, թողով 'ի նոսա զՄիջագետս: Եւ յայնմ հետէ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց ի Միջագետաց. և հարկս առաւելագոյնս տայր Երուանդ 'ի Հայոց: Իսկ զորձակալացն հռովմայեցւոց մեծապէս հանդերձեալ զքաղաքն Եղեսիայ, 'ի նմա հաստատեն զտունս գանձուց հարկաց ժողովելոց 'ի Հայոց, 'ի Միջագետաց և յասորեստանեաց: Եւ ժողովեն 'ի նմա զամենայն դիւանս, և կարգեն դպրոցս երկուս. մի՝ զբունն իւրեանց զԱսորին, և մեւս ևս զՅոյնն. և զդիւանն հարկաց և զմեհենականն, որ կայր 'ի Սինոպ պոնդացւոց, անդր փոխեն:

ԼԹ

Յաղագս շինուածի Երուանդաշատ քաղաքի:

Յաւուրս սորա՝ փոխին արքունիքն յԱրմա-

ւիրն անուանեալ բլրոյն. քանզի էր հեռացեալ
 գետն Երասխ, և յերկարել ձմերայնոյն, և 'ի
 դառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձու-
 լեալ փտակն, ոչ ուստեք արբուցումն բաւական
 թագաւորականին գտանէր տեղոյ: Ընդ որ նե-
 դեալ Երուանդայ, նա և ամրագունի ևս տեղոյ
 եղեալ 'ի խնդիր, փոխէ զարքունիսն յարևմուտս
 կոյս 'ի քարակտուր մի բլուր, զորով պատ ա-
 ռեալ Երասխայ ընդդէմ Ախուրեանն հոսի գետ:
 Պարսպէ զբլուրն, և 'ի ներքսագոյն քան զպա-
 րխապն ընդ բագում տեղիս կտրեալ զքարինսն
 մինչև յատակս բլրոյն հաւասար գետոյն, մինչև
 դիմել ջուրց գետոյն 'ի փորուածն, յըմպելեաց
 պատրաստութիւն: Զմիջնաբերդն ամրացուցա-
 նէր բարձր պարսպօք, և դրունս պղնձիս կանգ-
 նէր 'ի միջոցի պարսպին, և ելանելիս երկաթիս
 'ի ներքուստ 'ի վեր մինչև ցոլունն. և 'ի նմա
 որոգայթս իմն ծածուկս ընդ մէջ աստիճանացն,
 որպէս զի ըմբռնեսցի՝ թէ ոք զաղտ ելանելով
 դաւել կամիցի զարքայն: Եւ էր, ասեն, երկդիմի.
 որպէս զի մինն լիցի սպասաւորացն արքունի և
 ամենայն ելևմտից ճանապարհ տուրնջենային,
 իսկ մեւսն գիշերային և մարդադաւաց:

Խ

Թէ որպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կոոց:

Բայց Երուանդ շինեալ զքաղաքն իւր, և փո-
 խեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ ուրոյն

'ի կռոցն, զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել 'ի քաղաքն, զի մի 'ի գալն և 'ի զոհել անդ աշխարհի, ոչ զգուշութեամբ պահեսցի քաղաքն. այլ հեռագոյն 'ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով' նման իւր քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր 'ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, և անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ 'ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւնն բազնացն. և փոխեաց անդը զամենայն զկուռան որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանն շինեալ, զեղբայր իւր զԵրուսազ քրմապետ կացուցանէր:

ԽԱ

Վասն տնկելոյ զանտառն, որ կոչի Ծննդոց:

Տնկէ և մայրի մեծ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն, և որովք ամբացուցանէ, արգելլով 'ի ներքս այծեմունս երագունս, և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և ցիռս և վարագս. որք 'ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց: Եւ անուանէ զանտառն Ծննդոց:

ԽԲ

Վասն ձեռակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ:

Քաղցր է ինձ ասել և յաղագս զեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն

ինքն Նրուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի լնու մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիբ. իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ, իբր զարտևանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արգարև գեղաւոր կուսից յօնից դարևանդաց համեմատ: Իսկ ՚ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց, ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն. իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ավանցն՝ գերկթերթիսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր՝ անքթթելի իմն գոգցես ՚ի բարձրաւանդակ. թագաւորանիստն զհայեցուածան ունի. և արգարև բերրի և թագաւորական դաստակերտն:

Զայս ամենայն զգործեցեալսն Նրուանդայ՝ պարգևէ մեծն Տրդատ մարդկան ազգին կամասրականաց, որպէս զմտերմաց և արեան կցորդաց ազգին արշակունեաց. զոր յիւրում տեղին պատմեսցուք:

Բայց ասեն զՆրուանդայ՝ ըստ հմայից դրժնեայ գոլով ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աշայրջացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Նրուանդայ, և ՚ի հայեցուածոցն

դժնութենէ ասեն պայթել որձաքար վիմացն: Բայց այս կամ եղիցի սուտ և առասպել, և կամ դիւական ինչ՝ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեսցէ զօրս կամի:

ԽԳ

Թէ որպէս Սմբատայ օգնական արարեալ զնախարարս Պարսից՝ խնդրէ թագաւորեցուցանել զԱրտաշէս:

Իսկ 'ի զարգանալ մանկանն Արտաշիսի, և 'ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել դայեկին Սմբատայ, հաճեալ ընդ նա նախարարք Արեաց, մաղթեն զթագաւորն տալ նմա պարգևս զինչ և խնդրեսցէ: Եւ յանձն առեալ թագաւորին, ասէ ցնախարարսն. Տեսէք զինչ կամի այրն քաջ: Եւ նոքա ասեն. Անմահ բարերարութիւնդ քո, ոչ այլ ինչ կամի Սմբատ, քան թէ զարիւնդ քո և հարագատութիւն, զԱրտաշէս որդի Սանատրկոյ զմերժեալն 'ի թագաւորութենէ իւրմէ, հաստատել յիւրում թագաւորութեանն: Եւ յանձն առեալ արքային արքայից, տայ 'ի ձեռն Սմբատայ մասն ինչ՝ 'ի զօրացն ասորեստանի և զզօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն 'ի զահն հայրենի:

Ճ ԽԴ

Յաղագս լսելոյ Երուանդայ զգալն Արտաշիսի, և գումարեալ զգօրս 'ի պատրաստութիւն պատերազմի:

Լուր հասանէ առ Երուանդ յուտէացւոց զաւառին, եթէ գումարեաց արքայ Պարսից զօրքազում 'ի ձեռն Սմբատայ, զի 'ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս 'ի թագաւորութիւն իւր: Զայս իբրև լուաւ Երուանդ, եթող անդէն զբազումս 'ի նախարարացն կողմնապահս, և ինքն գնաց 'ի քաղաքն իւր փութանակի, կուտել առ ինքն զգօրս Հայոց և զՎրաց և զկողմանցն Կեսարու, ալ և զՄիջագետացն աղերսիւք և արովք: Եւ էին աւուրք գարնայնոյ վասն որոյ երազ ժողովեցան զօրքն ամենայն. նա և Արգամ տանուտէր ազգին Մուրացան, որ 'ի ծննդոցն Աժդահակայ, ամբոխ հետեակաւ: Քանզի էր Երուանդայ դարձուցեալ 'ի նա զգահն երկրորդական, զոր հանեալ էր 'ի նոցանէ Տիգրանայ և տուեալ էր իւրում քեռառնն Միհրդատայ. իսկ յետ մահուանն Միհրդատայ՝ ոչ լինէր ումեք տուեալ, մինչև Երուանդայ դարձուցանել գնա առ Արգամ: Եւ ոչ միայն նմա, ալ և ամենայն նախարարացն տայր պարզես, և զօրացն ամենեցուն պարզէր առատապէս:

ԽԵ

Թէ որպէս ընդ մուտն Արտաշիսի յիւր աշխարհն
աջողեցաւ գործն:

Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշի-
սիւ աճապարէր հասանել 'ի սահմանս ուտէաց-
ւոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն,
նա և նախարարքն զորս եթող Երուանդ: Զայն
իբրև լուան այլ նախարարքն Հայոց՝ լուծանէին
լքանէին և զաշտել յԵրուանդայ խորհէին. նա
և զայն ևս տեսանէին, եթէ զօրքն հռովմայե-
ցւոց ոչ հասանեն նմա 'ի թիկունս: Իսկ Երուանդ
առաւել ևս յորդորագոյն տայր զպարզեան, և
բաշխէր միոյ միոյ ումեք 'ի նոցանէ զգանձան,
և որչափ առատանայր, առաւել ևս ատելի լինէր:
Քանզի գիտէին ամենեքեան, եթէ ոչ առ առա-
տութեան տայ, այլ առ երկիւղի վասնէ: Եւ
ոչ այնչափ սիրելի զայնոսիկ առնէր՝ որոց շատն
տայր, քան թէ թշնամի զայնս՝ որոց ոչն տայր
պերճագոյնս:

ԽԶ

Երուանդայ պատերազմ ընդ Արտաշիսի ե փախուստ,
և առումն քաղաքի նորա և մահ:

Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշի-
սիւ ելանէ առ ամն ծովուն Գեղամայ, զթի-

կամբք Արագածն կոչեցեալ լերինն, աճապարէին հասանել 'ի բանակն Երուանդայ: Առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն զօրաց նորա, միայն կաակածէին 'ի Մուրացանէն Արգամայ, զի այր քաջ էր և բազմաց տէր տիգաւորաց: Եւ ճամբարն Երուանդայ էր բացագոյն 'ի քաղաքէ նորին աւելի քան երեքհարեւր ասպարիսաւ 'ի հիւսիսոյ 'ի վերայ գետոյն Ախուրեան: Չայս իբրև լսէր Երուանդ, հանէր ընդ առաջ զբազմութիւն զօրացն, և ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն: Իսկ Արտաշիսի առաքեալ պատգամ առ Արգամ նահապետ Մուրացանաց հանդերձ բազում երդմամբք, թողուլ 'ի վերայ նորա գորինչ գտեալ է յԵրուանդայ, և կրկին այլ յաւելուլ. միայն զի զԵրուանդ թողեալ 'ի բաց զընասցէ:

Եւ իբրև հանդէպ ճակատուն Երուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի, Արգամայ առեալ զբազմութիւն հետևակացն 'ի կողմ ելանէր: Եւ Սըմբատ հրամայէր զփողսն պղնձիս հնչեցուցանել. և յառաջեալ զճակատն իւր, եբրև զարծիւ յերամս կաքաւուց խոյանայր: Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ ու յահեակ թևն էին, 'ի նա խառնեալ միանային: Եւ զօրքն Վրաց, հանդերձ արքայիւն իւրեանց Փարսմանաւ, թէպէտ և յանդուգն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին, արագապէս դառնային 'ի մեւս կողմն փախուցեալ:

Եւ անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին զգընդին Երուանդայ և զգօրաց Միջագետաց: Եւ 'ի խառնակել այսպիսի ճակատուց, պատահեն Արտաշիսի արք քաջք տաւրացիք, որոց զոգիս 'ի բաց եղեալ, Երուանդայ պայմանեալ՝ սպանանել զԱրտաշէս: Որոց զիպեալ հետի ընդ մէջ անցանէր Գիսակ որդի սանտուին Արտաշիսի, և սատակեալ զհոսա, ուր և զկէս դիմաց նորա 'ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղթութիւն ստացեալ՝ մեռանի 'ի վերայ այսպիսեացս: Եւ մնացեալ զօրքն 'ի փախուստ դառնային:

Իսկ Երուանդ ձիովն իւրով բովանդակ ապարէզս անցեալ, ելանէ 'ի խանս կարգեալս 'ի բանակէն իւրմէ 'ի քաղաքն իւր, հեծեալ 'ի նոր ձիս հանգոյց 'ի հանգուցէ փախչել: Եւ քաջն Սմբատ զհետ մտեալ, սաստկագոյն վարէր զնա 'ի գիշերի մինչև ցրուոն քաղաքին: Եւ Մարաց զօրացն անցեալ 'ի կողմն երուանդական գնդին, նսեմաւ 'ի վերայ դիականցն բանակէին: Իսկ Արտաշիսի հասեալ Երուանդայ, ընդ շրջապատեալ առագաստն 'ի կաշոյ և 'ի կտաւէ պարըսպին էջ, և 'ի խորանս նորա բնակեցաւ զայն գիշեր: Եւ այգուն և զելոյ՝ տիրաբար արարեալ, զսպանեալսն թաղել հրամայեաց. և անուանեաց զհովիտն, ուր 'ի վերայ դիակացն բանակեցաւ, Մարաց մարգ. և զտեղի ճակատուն՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս

ինքն եթէ յայսմ տեղւոջ վանեաց զԵրուանդ: Եւ ինքն չուեաց 'ի քաղաքն Երուանդայ. յառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ 'ի դաստակերտն Երուանդայ, և միաբան գոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ Մար ամատ, որ թարգմանի Մարս եկն. յիշեցուցանելով զթշնամանսն, զոր յղէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից և առ Սմբատ, Մար զնա կոչելով: Յայսմ 'ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ, իբր 'ի կամաց Արտաշիսի, բառնալ զանուն Երուանդայ 'ի տեղւոջէն. այս պատճառ է անուանակոչութեան դաստակերտին:

Բայց Սմբատայ գիշերոյն գհետ Երուանդայ եկեալ սակաւ վաշտկանաւ, զգուռն քաղաքին պահէր մինչև 'ի գալն Արտաշիսի և զօրացն ամենեցուն: Եւ 'ի մարտնչել քաջացն ընդ ամրոցին, անձնատուրք եղեն մարդիկ ամրոցին, և բացին զգուռն քաղաքին: Իսկ մի ոմն 'ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերբ զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիղն 'ի յատակս տանն. և այսպիսի ջախմամբ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան: Բայց Արտաշիսի յիշեալ՝ թէ խառնուած արշակունւոյ է Երուանդ, հրամայէ զղի նորա թաղել մահարձանօք:

ԽԷ

Թագաւորել Արտաշիսի և առնել բարի իւրոց երախտաւորացն:

Յետ մահուանն Երուանդայ մտեալ Սմբատայ զարքունականան յուզէր զգանձան. և գտեալ զթագն Սանատրկոյ արքայի, դնէ 'ի գլուխն Արտաշիսի և թագաւորեցուցանէ 'ի վերայ ամենայն երկրիս Հայոց 'ի քսան և իններորդի ամի Դարեհի Պարսից արքայի: Իսկ Արտաշիսի առեալ զթագաւորութիւնն, տայ պարգևս զօրացն Մարաց և Պարսից, և արձակեաց յաշխարհն իւրեանց: Տայ և առնն քաջին և պատուականին Արգամայ զխոստացեալ գահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ, և գինւ գերկոսին ականջան, և կարմիր զգեստ միոյ ոտինն. տարգալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուագօք: Եւ ոչ ինչ ընդհատ յայսց պատուոց տայ դայեկին իւրոյ Սմբատայ, բայց միայն յերկուց գնդաց և 'ի կարմիր կօշիկէ, և աւելի քան զհայրենական զիւր թագակապ ասպետութիւնն և զիշխանութիւն արևմտեայ զօրուն, հաւատայ 'ի նա զամենայն զօրս Հայոց, զբոլոր աշխարհիս զգործակալս և զհամօրէն տունն արքունի: Եւ գներսէս զորդի որդւոյ իւրոյ ստընտուին Գիսակայ՝ ազգ զնա սերելով, անուն կոչէ զնահատա-

կութեանցն հօրն, Դիմաքսեան. քանզի, որպէս
ասացաքն, զկէս դիմացն սուսերաւ 'ի վայր բե-
րին 'ի վերայ Արտաշիսի:

Պատմի սորա 'ի նոյն աւուրս սերեալ ազգ
և զորդիսն Տուրայ, պատանիս հինգ հանգերձ
տասամբ, յանուն հօրն իւրեանց տրունիս. ոչ
վասն արութեան ինչ գործոց, այլ միայն վասն
քսութեան հօրն նոցա, զոր առնէր 'ի տանէն
արքայի առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուան-
դայ, սակս նորին և սպանաւ 'ի նմանէ:

ԽԸ

Սպանումն Երուազայ, և շինել միւսոյ Բագարանի, և
հարկիլ Արտաշիսի Հոովմայեցոց:

Զկնի այսորիկ հրաման տայ Սմբատայ, եր-
թալ յամուրն Բագարան, որ հուպ 'ի քաղաքն
Երուանդայ 'ի վերայ Ախուրեան գետոյ, զի
սպանցէ զԵրուազ եղբայր Երուանդայ: Զոր կա-
լեալ Սմբատայ, երկան զուլանէ հրամայէ կա-
պել, և ընկենուլ 'ի պտոյտ մի գետոյն: Եւ 'ի
տեղի նորա 'ի վերայ բագնացն կացուցանէ զըն-
տանի Արտաշիսի, աշակերտ մոզի որումն երա-
զահանի, որ յայն սակս և Մոզպաշատ անուն
կարգային: Եւ ապա աւար առեալ զգանձսն Ե-
րուազայ, և ծառայս անձինս հինգ հարեւր, նա
և զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից, բերէ Ար-

տաշխի: Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զժառանգայն Երուազայ. բայց զգանձսն հրամայէ տանել Դարեհի Պարսից արքայի, յաւելլով և ինքն 'ի գանձսն, 'ի շնորհակալութեան պատիւ իբրուհօր և օգնականի:

Յայնժամ Սմբատայ զժառանգայն Երուազայ, զոր գերեացն 'ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ 'ի թիկանց Մասեաց, 'ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն: Ինքն անցանէ 'ի Պարսս ընծայատար Դարեհի, ոչ ինչ փոյթ առնելով զհռովմայեցւոց իշխանութենէն: Իսկ 'ի գնալն Սմբատայ 'ի Պարսս հասանեն հարկահանք կայսեր և սպայ ծանր 'ի սահմանս Հայոց, զորս մաղթեալ Արտաշխի և կրկին տուեալ զհարկսն, հաշտեցուցանէ: Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուղիւպ քուրմ Հանւոյ, զբող մեհենական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատեանքն վկայեն և Հայոց երգն վիպասանաց:

ԽԹ

Վասն շինուածոյ Արտաշատ քաղաքի:

Արտաշխի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ 'ի վիպասանացն, որ պատմին 'ի Գողթան. շինել զքաղաքն, և խնամութիւն ընդ Ալանք և ծնունդք զարմիցն, և իբր տըր-

ժանք Սաթիւնկան ընդ վիշապագունսն՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Աշդահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց, մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն, և սպանումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն, և նախանձ որդւոցն Արտաշիսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս 'ի ձեռն կանանցն: Այս ամենայն, որպէս ասացարք, յայտնի են քեզ յերգս վիսպասանացն: Բայց յիշատակեսցուք և մեք կարճաբոսիւք, և զայլաբանութիւնն ճմարտեսցուք:

Երթեալ Արտաշիսի 'ի տեղին, ուր խառնին Երասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն, շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ: Ձեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրից. վասն որոյ անաշխատ և երագ շինեալ, կանգնէ 'ի նմա մեհեան, և փոխէ 'ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդայ և զամենայն կուռս հայրենիս. Բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ 'ի ճանապարհն: Եւ յարուցանէ 'ի քաղաքէն Երուանդայ զգերութիւն Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդ յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ: Նա և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին Երուանդայ, զոր տարեալ էր յԱրմաւրայ և զոր անդէն արարեալ նորա, փոխէ յԱրտաշատ, և առաւել ևս յինքենէ յօրինէ իբր զքաղաք արքայանիստ:

X
Մ

Յարձակումն Ալանաց 'ի մեզ և պարտումն, և խնամութիւն Արտաշիսի ընդ նոսա:

Զայսու ժամանակաւ միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով և զկէս Վրաց աշխարհին, մեծաւ ամբոխիւ տարածեալ ընդ աշխարհս մեր: Ժողովէ և Արտաշէս զիւրոյ զօրացն բազմութիւն, և լինի պատերազմ 'ի մէջ երկրիս երկոցունց ազգացն քաջաց և աղեղնաւորաց: Սակաւ ինչ տեղի տայ ազգ Ալանաց, և գնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, և բանակի առ եզերք գետոյն 'ի հիւսիսոյ. և հասեալ Արտաշիսի բանակի 'ի հարաւոյ, և գետն ընդ մէջ նոցա:

Բայց քանզի զորդի Ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց ածեն առ Արտաշէս, զխաղաղութիւն խնդրէր արքայն Ալանաց, տալ Արտաշիսի զինչ և խնդրեսցէ. և երդմունս և դաշինս ասէր հաստատել մշտնջենաւորս, որպէս զի մի ևս մանկունք Ալանաց ասպատակաւ հինից ելցեն յաշխարհն Հայոց: Եւ 'ի շառնուլ յանձն Արտաշիսի առ 'ի տալ զպատանին, զայ քոյր պատանւոյն յափն գետոյն 'ի դարաւանդ մի մեծ, և 'ի ձեռն թարգմանչաց ձայնէ 'ի բանակն Արտաշիսի. Գեղ ասեմ, այր

քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց. եկ հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ. զի վասն միոյ քինուռ ոչ է օրէն դիւցազանց զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն, կամ ծառայեցուցանելով և ՚ի ստրկաց կարգի պահել, և թշնամութիւն յաւիտենական ՚ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել: Եւ լուեալ Արտաշիսի զայսպիսի իմաստուն բանս, գնաց յեզր գետոյն. և տեսեալ զկոյսն գեղեցիկ, և լուեալ ՚ի նմանէ բանս իմաստութեան, ցանկացաւ կուսին: Եւ կոչեցեալ զդայեակն իւր Սմբատ, յայտնէ նմա զկամս սրտի իւրոյ, առնուլ զօրիորդն ՚ի կնութիւն իւր, և դաշինս և ուխտս հաստատել ընդ ազգի քաջացն, և զպատանին արձակել ՚ի խաղաղութիւն: Եւ հաճոյ թուեցեալ Սմբատայ, առ արքայն Ալանաց յղէ՝ տալ զտիկին օրիորդն Ալանաց զՍաթինիկ ՚ի կնութիւն Արտաշիսի: Եւ տսէ Արքայն Ալանաց. Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս հազարս ՚ի հազարաց և բերս ՚ի բիւրուց ընդ քաջագոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց:

Զայս տեղի առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն. Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ՚ի սեաւն գեղեցիկ, և հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն, և անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն, և ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝ ընկէց ՚ի մէջք օրիորդին Ալա-

նաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով 'ի բանակն իւր: Որ և ճշմարտութեամբ ունի այսպէս: Քանզի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր, լայքա շատ և ոսկի բազում տուեալ 'ի վարձանս, անուզտիկին օրիորդն Սաթինիկ: Այս է ոսկէօղ շիկափոկ պարանն: Դոյնպէս զհարսանեաց առասպելեալ երգեն, այսպէս ասելով. Տեղ ոսկի տեղայր 'ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ 'ի հարսնութեան Սաթինկանն: Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ 'ի դուռն տաճարին հասանել՝ դահեկանս ճապաղել իբրև զհիւպատեանն հովմայեցւոց, սապէս և թագուհեացն յառազաստին՝ մարգարիտ: Այս է ճշմարտութիւն բանիցս:

Սա առաջին եղեալ 'ի կանանցն Արտաշիսի՝ ծնանի նմա զԱրտաւազդ և այլս բազումս, զորս ոչ կարևոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զկնիսն յորժամ 'ի գործ ինչ հասանիցեմք:

ՆԱ

Սպանուին Արգամայ և որդւոց նորա:

Ի չափ հասեալ Արտաւազդայ որդւոյ Արտաշիսի, եղև այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ. և նախանձ բերելով ընդ ծերունւոյն Արգամայ, հրապուրեաց զհայր իւր ցասնուլ Արգամայ, որ-

պէս թէ թագաւորել 'ի վերայ ամենայնի խորհիցի: Այսպէս ընկեցեալ զնա 'ի պատուոյն, ինքն առնու զերկրորդութիւնն: Յետ այսր երթալով Արտաշիսի 'ի ճաշ Արգամայ, կասկած իմն անկեալ, իբր թէ դաւել զարքայն խորհեցան, յարուցանեն որդիքն արքայի սպշոպ, և անդէն իսկ 'ի հացին քարշեն զալիսն Արգամայ: Եւ խռովութեամբ մեծաւ եկեալ յԱրտաշատ Արտաշէս արքայ, դարձեալ արձակեաց զորդի իւր զՄաժան մեծաւ գնդաւ, և զբազումս յազգէն Մուրացան սպանանել հրամայեաց, և զապարանսն Արգամայ այրել. և զհարճնորին, որ կարի չքնաղ էր գեղով և մնացեալ գնացիւք ոտից, զոր կոչէին Մանդու, ածել 'ի հարճութիւն Արտաշիսի: Զոր դարձեալ նուաճեալ յետ երկուց ամաց, 'ի բաց տալ հրամայէ զինչսն բայց 'ի հարճէն:

Իսկ Արտաւազդայ ոչ շատացեալ առնուլ 'ի բաց 'ի նոցանէ զերկրորդութեան պատիւն, յաւելլու ևս հանել և զՆախճաւան, և ըստ հիւսիսոյ Երասխայ զամենայն գեւղս, յորում և ապարանս և բերդս 'ի նոցանէ շինէ իւր 'ի ժառանգութիւն: Այսմ ոչ կարացեալ համբերել որդւոյն Արգամայ, ընդդիմանայ նմա պատերազմաւ. բայց յաղթեալ արքայորդւոյն՝ սատակէ զամենայն ծնունդս Արգամայ հանդերձ հարբն, և որք միանգամ երևելիք յազգէ Մուրացան. և զբաւէ յինքըն զշէնս և զամենայն իշխանութիւնս նոցա:

Եւ ոչ ոք ապրեաց 'ի նոցանէն, բայց միայն ան-
նշանաւորք ոմանք և կրտսերք փախուցեալ առ
Արտաշէս ապրեցան 'ի դրան արքունի: Այս Ար-
գամ է որ յառասպելին Արգաւանն անուանի, և
այս պատճառ պատերազմին ընդ Արտաւազդայ:

ԾԲ

Եթէ որպէս Սմբատ, և զի՛նչ յԱլանս գործեաց.
և բնակել Արտազու:

Սիրելի է ինձ ասել և վասն առնն քաջին
Սմբատայ. քանզի արդարեւ ըստ առասպելին ոչ
ինչ կարի հեռի 'ի ճշմարտութենէն. որ ունէր
հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն, և ա-
ռաքինութեան ոգևոցն որսորդ, և գեղեցկութեան
ալեօք վայելչացեալ. սակաւ ինչ արեան նիշ ու-
նելով յաչան՝ որպէս դրակոնաիկոն 'ի վերայ
ոսկւոյ և 'ի մէջ մարգարտոյ ծագէր, և 'ի վե-
րայ շոյտ անձին և մարմնոյ՝ զգոյշ յամենայնի,
և տուչութիւն յաջողուածոց ունէր 'ի մարտս
առաւել քան զամենայն որ: Զի յետ այնչափ
արութեանց՝ օգնական Սաթինկայ եղբօրն յաշ-
խարհին Ալանաց հանդերձ գօրու երթայ հրա-
մանաւ Արտաշիսի: Քանզի մեռաւ հայր Սաթին-
կան, և այլ ոմն բոնացեալ թագաւորեաց աշխար-
հին Ալանաց, և հալածէր զեղբայրն Սաթինկան.
զոր վանեալ հերքէ Սմբատ, և տիրացուցանէ 'ի

վերայ Պագղին զեղբայրն Սաթինկան, և զերկիր հակառակորդացն աւերէ. զամենայն միահամուռ ածէ գերի սաստիկ յԱրտաշատ: Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցուցանել զնոսա 'ի հարաւոյ յարևելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, 'ի վերայ պահելով զբնիկ անուռն Արտազ. քանզի և աշխարհն՝ ուստի գերեցանն՝ Արտազ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի:

ԾԳ

Աւերուին Կասրից, և զբզուլթիւն ընդ Սմբատայ զարմիցն Արտաշիսի և ընդ միմեանս:

Յետ մեռանելոյ վերջնոյ Արշակայ թագաւորի Պարսից, թագաւորեցուցանէ մերս Արտաշէս զհոմանուռն իւր զԱրտաշէս որդի նորին 'ի վերայ Պարսից աշխարհին: Եւ ոչ կամեցան հնազանդել նմա բնակիչք լեբինն, որ անուանեալ կոչի յիւրեանց լեզուն Պատիժահար գաւառ, որ է Իեղմանց լեառն, և ծովեզերայք, և այսր ևս քան զնոսա. նա և Կասրից երկիրն յայն սակս ապստամբեն 'ի մերոյ արքայէն: Վասն որոյ առաքէ 'ի վերայ նոցա Արտաշէս զՍմբատ ամենայն զօրօքն Հայոց, ինքն արքայ յուզարկաւոր երթալով աւուրս եւթն: Իսկ Սմբատայ երթեալ հնազանդէ զամենեսեան. բայց զերկիրն Կասրից աւերեալ, առաւել քան զարտագեան

գերին ածէ 'ի Հայս. ընդ որս և զԶարդմանոս անուն թագաւոր նոցին: Վասն որոյ արժանի ըստ վաստակոցն պարգևէ նմա Արտաշէս զմասն արքունի, որ 'ի շէնս Գողթան, և զՈւղտու ա- կունս, և առ այսոքիկ՝ և զաւարն ամենայն նմա թողու: Ընդ որ նախանձեալ Արտաւազդ, կա- մեցաւ սպանանել զՍմբատ. և յայանեալ խոր- հըրդոյն, բազում խռովութիւն վասն այնք լինէր հօրն: Իսկ Սմբատայ տեղի տուեալ գնաց զկող- մամբք ասորեստանի. իւրով կամաւ թողու զիշ- խանութիւն զօրացն Հայոց, ընդ որ խանդայր Արտաւազդ: Հրամանաւ Արտաշիսի բնակէ 'ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, 'ի յԱլիլի նըս- տուցեալ զբազմութիւն գերւոյն. քազի էր 'ի ծերութեան կին արարեալ յասորեստանեաց հուպ յայն կողմանս, զոր յոյժ սիրեաց, վասն այնորիկ և գնորին կողմամբք բնակեցաւ:

Իսկ Արտաւազդ յետ գնալոյն Սմբատայ առ- նու 'ի հօրէն, որում ցանկայրն, զիշխանութիւն զօրացն ամենայնի: Եւ նախանձ բերելով ընդ նմա եղբարցն՝ 'ի զրգոութենէ կանանց իւրեանց, վասն որոյ կարգէ Արտաշէս զՎրոյր՝ հազարապետ, զայր իմաստուն և բանաստեղծ, և հաւատայ 'ի նա զամենայն գործս տանն արքունի. և զՄա- ժան կարգէ քրմապետ 'ի յԱնի դիցն Արամազ- դայ: Բաժանէ Արտաշէս և զիշխանութիւն զօրուն ընդ չորս. զարևելեանն թողու 'ի վերայ Արտաւազ-

դայ, և զարևմտեանն տայ Տիրանայ, զհարաւայինն 'ի Սմբատ հաւատայ և զհիւսիսայինն 'ի Չարեհ: Եւ Չարեհ էր այր սէգ և յորս էրէոց նահատակ, իսկ առ պատերազմունս վատ և տաղտուկ. զորոյ զփորձ առեալ Քարձամայ որումն արքայի վրաց, ապստամբեցուցանէ զերկիրն. և կապեալ զՉարեհ, 'ի բանտի դնէ 'ի կաւկաս: Ընդ որում պատերազմեալ Արտաւազդայ և Տիրանայ հանդերձ Սմբատաւ, դարձուցանեն զեղբայրն 'ի մեծ կապանաց և 'ի բանտէ:

ԾԴ

Պատերազմ ընդ զորս Դոմետիանոսի 'ի Բասեան:

Ազմուկ շփոթից իմն լեալ յարևմուտս, ընդ որ վստահացեալ Արտաշէս՝ նշկահեալ ընդդիմանայ հռովմայեցւոցն, ոչ տալով հարկս: Իսկ Դոմետիանոսի կայսեր ցասուցեալ, զորս 'ի վերայ Արտաշիսի առաքէ. որոց հասեալ 'ի կողմանս կեսարու, զտիրան և զզօրան արևմտեան առաջի եղեալ՝ ածեն տազնապաւ մինչև ցքաջ ընդարձակ հովիտն Բասենայ. յորում ընդգէմ դիպեալ Արտաւազդ արևելեայ և հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ ամենայն որդւովքն արքայի, և պատերազմեալ սաստկապէս, վտանգին: Յորոյ 'ի վերջս պատերազմին հասեալ Սմբատ հարաւային զօրօքն, ընդ մէջ անցեալ ապրեցուցանէ զորդիան արքայի,

յաղթութիւնն և զբաւ պատերազմին արարեալ: Ձի թէպէտ և ծերագոյն էք, երիտասարդապէս յարդարեաց և մղեաց զճակատն, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զգօրսն հռովմայեցւոց մինչև ՚ի սահմանս կեսարու:

Ձայս կամելով ևրգել յառասպելսն, Դոմետրոսն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսրն Դոմետրիանոս. ոչ եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զգօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն:

Բայց ըստ բախտին եղեալ Արտաշիսի, մեռանի ՚ի նոյն ժամանակի Դոմետրիանոս ՚ի Հռոմ, և զկնի նորա ներուստս ոչ աւելի թագաւորեալ քան զմի ամ: Ընդ որս առաւել հպարտացեալ զօրացն Հայոց և Պարսից, ասպատակ ևս ՚ի Յոյնս արարին: Ընդ սոսս հայելով եգիպտացւոց և կողմանցն պաղեստինացւոց, արգելուն և նոքա զհարկիլն հռովմայեցւոց:

ՄԵ

Յաղագս Տրայիանոսի և նորին գործոց, և մահուանն Մաժանայ յեղբարցն:

Ձայսու ժամանակօք լինի թագաւորեալ հռովմայեցւոց Տրայիանոս, և խաղաղացուցեալ դամենայն արևմուտս, դիմէ ՚ի վերայ եգիպտացւոց և պաղեստինացւոց. և նուաճեալ զնոսա բնդ իւրով ձեռամբ, խաղայ յարևելս ՚ի վերայ Պարսից:

Աստ աճապարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա, զմեղանս 'ի յանձն առեալ, հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն լինի առաջի նորա. և թողութիւն 'ի նմանէ գտեալ, դառնայ յաշխարհս Հայոց: Եւ Տրայիանոս անցեալ 'ի Պարսս, և զամենայն զկամս իւր կատարեալ, դառնայ ընդ Ասորիս:

Ընդ առաջ նորա իջանէ Մաժան. մատնութիւն զեղբարցն առնէր. Գիտեա, ասէ, արքայ, եթէ զԱրտաւազդ և զՏիրան վտարանդիս ոչ արասցես, և զգօրսն Հայոց Զարեհի ոչ հաւատասցես, հարկքն անաշխատ 'ի քեզ ոչ եկեսցեն: Զայս արար Մաժան քէն պահելով վասն Սմբատայ, զի և զնա նորա էր սնուցեալ. ընդ նմին և զՏիրան խորհեցաւ հանել, զի ինքն լիցի քրմապետ միանգամայն և սպարապետ արևմտից: Զորմէ ոչ ինչ փոյթ արարեալ Տրայիանու, արձակէ ունայն: Իսկ Արտաւազդայ և Տիրանայ իմացեալ զխորհուրդն նորա, դարան գործեալ յորս սպանին զՄաժան, զոր տարեալ թաղեցին 'ի բազնացն աւանի իբր զքրմապետ: Իսկ Արտաշէս յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայիանու, և յետ նորա Ադրիանոսի զամենայն աւուրս իւր:

ԾԶ

Թէ որպէս բազմամարդացոյց Արտաշէս զաշխարհս,
և սահմանս հաստատեաց:

Յետ ամենայն առաքինութեանց և գործոց
ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս
զիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմա-
մարդացոյց զաշխարհս Հայոց՝ եկամուտ բազում
ածելով յազգս, և բնակեցուցանելով 'ի լեռինս
և 'ի հովիտս և 'ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանաց
հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս
կոփել չորեքկուսիս, և պնակաձև փոսել զմէջսն,
ծածկելով յերկրի. և չորեքկուսիս 'ի վերայ յա-
րուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն
յերկրէ: Ընդ որ նախանձեալ Արտաշիսի, որդւոյ
Սասանայ, զնոյն նման հրամայէ առնել և 'ի
Պարսից աշխարհին և յիւր անունն անուանել,
զի մի ևս յիշեսցի անունն Արտաշիսի:

Բայց ասի, 'ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտա-
նել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ոչ լեռ-
նային և ոչ դաշտային, յազգս շինութեան
երկրիս:

ԾԷ

Յազգս նախարարութեանն ամատունեաց:

Յաւուրս սորա ասեն եկեալ զազգ ամատու-
նեաց 'ի կողմանցն արևելից Արեաց աշխարհին:

Բայց են սորա բնութեամբ Հրեայ 'ի Մանուէայ ումեմնէ. որոյ որդի իւր մեծահասակ և ուժեղ, Սամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է Հրէիցն՝ ըստ յուսոյ գնախնեացն կոչել անուանա: Բայց է ճշմարիտ և այժմ՝ իսկ տեսանել 'ի զարմա ամատունեաց, քանզի անձնեայքն և բարեձևք ըստ պատշաճի վայել են ամենայն իրօք և ուժեղք: Տարեալք են սորա 'ի յԱրշակայ առաջին 'ի Պարթևաց թագաւորեցելոյն, և յառաջադիմութեամբ անդէն յԱրեաց աշխարհին 'ի պատիւ հասեալք 'ի կողմանս Ահմատանի: Բայց թէ յի՛նչ պատճառաց գալուստ նոցա այսր՝ ոչ գիտեմ. այլ պատուին յԱրտաշիսէ գեղիւք և դաստակերտօք և անուանին ամատունիք, որպէս թէ եկք: Եւ կէսք 'ի Պարսից մանուէանս զնոսա կոչեն յանուն նախնւոյն:

ՄԸ

Վասն առուեղինից տոհմին, թէ ուստի սերեալ ազգ:

Ի սորա աւուրս և առուեղեանքդ յազգէ Ալանաց մերձաւորք Սաթինկայ զհետ նորա եկեալք, կարգեցան յազգ և 'ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց, որպէս հարազատք թագուհւոյն մեծի. և 'ի ժամանակս Խոսրովու հօրն Տրդատայ խնամացեալ ընդ ումեմն քաջի Բասղացն եկեալ հատուածի:

ԾԹ

Արուեստից գիտութիւն որ ինչ յաւուրս Արտաշիսի:

Քանզի բազում ինչ գործք յաւուրս Արտաշիսի գործեցան, վասն այնորիկ ՚ի բազում ճառս կոտորեցաք, զի մի երկայնութեամբ բանից տաղակութիւն ընթերցողացն լինիցի. որոյ է վերջին ճառս այսպիսի ինչ, յիշատակել և զայլսն ևս որ ինչ ՚ի ժամանակս Արտաշիսի: Զի թէպէտ և զայլն ամենայն գոր ինչ յիշատակեցաք յառաջագոյն ճառիցն, կարգք և սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան ՚ի Վաղարշակայ և յայլոց առաջնոց թագաւորացն, այլ ՚ի մեծամեծ արուեստից և ՚ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք, և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք, և կամ ոչ հասեալք. զշաբաթուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց: Քանզի ոչ այսպիսի ինչ ճանաչիւր առ նոսա, այլոց ազգաց վարելով. և ոչ ՚ի ծովակս աշխարհիս նաւագնացութիւնք, և ոչ ՚ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք, և ոչ գործիք ձկանց որսոց. այլ և ոչ յամենայն տեղիս երկրագործութիւնք, բայց դոյզն ուրեք. ըստ օրինակի հիւսիսականաց կողմանց շաղղակերութեամբ և այլովք այսպիսեօք կեցեալք: Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի:

Կ

Յազազս Մահուանն Արտաշիսի:

Գեղեցիկ իմն պատմէ և Արիստոն փեղզացի
յազազս մահուանն Արտաշիսի: Քանզի 'ի ժամա-
նակի որպէս ապստամբեցին Հրեայք յԱղբիւնոսէ
հռովմայեցւոց թագաւորէ, և ետուն պատերազմ
ընդ Րուփոսի եպարքոսի՝ առաջնորդութեամբ առն
ուրումն աւագակի, որոյ անունն էր Բարքոբայ,
այս ինքն՝ աստեղ որդի, որ էր զործովք չարա-
գործ և սպանող, բայց անուամբ իւրով մեծա-
բանեալ պարծէր, որպէս թէ յերկնից ծագեաց
նոցա փրկիչ, իբր նեղելոց և գերեաց: Եւ այն-
քան սաստկացոյց զմարտն, մինչև 'ի նա հայելով
'ի բաց կացին 'ի հարկելոյ հռովմայեցւոց Ասորիք
և Միջագետք և Պարսք ամենայն. քանզի էր և
լուեալ, եթէ եմուտ յԱղբիւնոս ախտ ուրկութեան:
Բայց մերն Արտաշէս ոչ երկմտեաց 'ի նմանէ:

Եւ եղև ընդ այն ժամանակս հասանել Աղ-
բիւնոսի 'ի Պաղեստինէ և սատակել զապստամբան
պաշարմամբ 'ի քաղաքի մի փոքր՝ հուպ յերու-
սաղէմ. վասն որոյ և ամենայն ազգին Հրէից
հրամայեաց մերժել 'ի հայրենի աշխարհէն, որ
և ոչ 'ի բազում հեռաստանէ հայեսցին յերու-
սաղէմ: Եւ ինքն շինէր զերուսաղէմ զաւերեալն
'ի Վեսպիանոսէ և 'ի Տիտոսէ և յիւրմէ. և

անուանեաց էղիայ յիւր անուն՝ որպէս և կոչէրն իսկ Ադրիանոս՝ արեգակն: Բնակեցոյց 'ի նմա հեթանոսս և քրիստոնեայս, որոց եպիսկոպոս էր Մարկոս ոմն: Ընդ այն ժամանակս առաքեաց զօր ծանր զկողմամբք ասորեստանեաց, և մերոյն Արտաշիսի հրամայեաց երթալ 'ի Պարսս հանդերձ իւրովք զիւզոստատօք: զորոյ զհետ քարտուղարութեամբ լեալ այս այր, որ զայս պատմութիւնս ետ մեզ, հանդիպի Արտաշիսի 'ի Մարսս, 'ի Սոհունդ անուանեալ տեղւոջ:

Պատմի և հիւանդանալ նմա 'ի Մարանդի, 'ի Բակուրակերտ աւանի. և զԱբեղոյ զոմն նահապետ աբեղինից տոհմին, զայր շոյտ և շողմարար և սուտակասպաս 'ի նորին խնդրոյ արձակէ յՆկեղեաց յերիզայ, 'ի մեհեանն Արտեմիդայ, խնդրել 'ի կոոցն բժշկութիւն և զբազում կեանս: Որոյ ոչ ժամանեալ դառնալ, հասանէ վախճան Արտաշիսի: Եւ զրէ, եթէ սրչափ ամբոխութիւնք մեռան 'ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք. և որպիսի շուք բազմադիմիս արարին առ 'ի պատիւ զիոյն, քաղաքական կարգօք և ոչ որպէս զբարբարոսս: Դագաղքն էին ոսկեղէնք, գահոյքն և անկողինքն բեհեզեայ. և պատմուճանն որ զմարմնովն՝ ոսկէթել. թագ կապեալ 'ի զլուխն, և զէնն ոսկւով առաջի եղեալ. և զգահոյիւքն շուրջ՝ որդիքն և բազմութիւն ազգականացն, և առ այսօրիւք պաշ-

տօնէիցն զինուորութիւնք, և նահապետքն և նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք, ամենեքին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ 'ի պատերազմ ճակատիցին. և առաջի պղնձիս հարկանելով փողս, և զկնիսն ձայնարկու կուսանք սևազգեստք և աշխարող կանայք, և զհետ՝ բազմութիւնս ռամկին: Եւ այսպէս տարեալ թաղեցին: Եւ շուրջ զգերեզմանաւն լինէին կամաւոր մահունք, որպէս վերագոյնն ասացաք: Եւ սորա այսպէս սիրելի եղեալ աշխարհիս մերոյ, թագաւորեալ ամս քառասուն և մի:

ԿԱ

Արտաւազդայ թագաւորութիւնն, և հալածել զեղբարս իւր և զքորս, և մահ հանդերձ այլաբանելով:

Յետ Արտաշիսի թագաւորէ Արտաւազդ որդի նորա, և հալածէ յԱյրարատոյ գամենայն եղբարս իւր 'ի գաւառս Աղիովտայ և Առբերանոյ, զի մի բնակեացեն յԱյրարատ 'ի կալուածս արքայի. բայց միայն զՏիրան պահէ փոխանորդ իւր, զի որդի ոչ գոյր նորա: Որ յետ սակաւ ինչ ավուրց թագաւորելոյն իւրոյ, անցեալ զկամբջաւն Արտաշատ քաղաքի՝ որսալ կինձս և իշավայրիս զակամբք Գինայ, աղմկեալ իմն 'ի ցնորից խելագարանաց, ընդ վայր յածելով երիվարաւն,

անկանի 'ի խոր իմն մեծ, և խորասոյգ լեալ՝
անհետի:

Զսմանէ երգիչքն Գողթան առասպելաբանեն
այսպէս. եթէ 'ի մահուանն Արտաշիսի բազում
կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց. դրժ-
ուարի, ասեն, Արտաւազդ՝ ասելով ցհայրն. Մինչ
դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տա-
րար, ես աւերակացս ճրպէս թագաւորեմ: Վասն
որոյ անիծեալ գնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս.
Եթէ դու յորս հեծցիս յազատ 'ի վեր 'ի Մասիս,
զքեզ կալցին քաջք, տարցին յազատ 'ի վեր 'ի
Մասիս, անդ կացցես, և զլոյս մի տեսցես:

Զբուցեն զսմանէ և պառաւունք, եթէ ար-
գելեալ կայ յայրի միողմ՝ կապեալ երկաթի շղ-
թայիւք. և երկու շուք հանապազ կրծելով զշղ-
թայսն, ջանայ ելանել և առնել վախճան աշխար-
հի. այլ 'ի ձայնէ կռանարկութեան դարբնաց
զօրանան, ասեն, կապանքն: Վասն որոյ և առ
մերով իսկ ժամանակաւ՝ բազումք 'ի դարբնաց,
զհետ երթալով առասպելին, յաւուր միաշաբաթուջ
երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին,
ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ: Բայց է ճշմար-
տութեամբ այսպէս, որպէս ասացաքս վերագոյն:

Այլ ոմանք ասեն և 'ի ծնաննէն զսա դիպեալ
պատահարաց իմն. զոր համարեցան կախարդել
զսա կանանց զարմիցն Աշդահակայ. վասն որոյ
զնոսա բազում չարչարեաց Արտաշէս: Եւ զայս

նոյն երգիչքն յառասպելին, ասեն այսպէս. եթէ վիշապագունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ, և դէ վոխանակ եղին: Բայց ինձ արգարացեալ թուի լուրն այն, թէ 'ի ծննդենէն ևեթ մոլութեամբ լեալ, մինչ նովիմբ և վախճանեցաւ: Եւ ասնու զթագաւորութիւնն Տիրան եղբայր նորին:

ԿԲ

Որ ինչ վասն Տիրանայ:

Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշիսի յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ Պարսից արքայի: Սորա ոչինչ պատմին գործք մեծամեծք, այլ միայն՝ թէ մտերմութեամբ ծառայեաց հոռմայեցւոց. եկաց խաղաղութեամբ, որսոց և զբօսանաց պարապեալ, որպէս ասեն: Եւ ձիոց երկուց լեալ՝ թեթև առաւել քան զՊրզատոս երագութեամբ անբաւ. գորս ոչ երկրակոխս, այլ օդագնացս համարէին. յոր խնդրեալ հեծանել Դատաքէի ուրումն իշխանի բզնունեաց, պարծէր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայ:

Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին արշակունեաց, որ էին՝ ի կողմանս Հաշտենից, ասեն. Ընդարձակեա մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք: Եւ նա հրամայէ ոմանց՝ ի նոցանէ երթալ՝ ի գաւառն Աղիովտի և Սոբերանոյ, Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կա-

լեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ, ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան. այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունին հաւասար տրոհել յինքեանս: Զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի, գտաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշտենից, վասն որոյ բազումք ՚ի նոցանէ եկեալ ՚ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանոյ:

Յաւուրս սորա ասեն լեալ զպատանի ոմն յազգէն անձաւացեաց, սէզ յամենայնի, Երախնաւու անուն կոչեցեալ. որ առնէ կին զվերջին կանանցն Արտաւազդայ, զոր ՚ի Յունաց էր ածեալ: Եւ քանզի գաւակ ոչ գոյր Արտաւազդայ, արքայ թողու յԵրախնաւու զամենայն տունն Արտաւազդայ: Զի ասէին գնա այր ընտիր լինել և համեստ յամենայնի, այլ և ՚ի ցանկութիւն մարմնոյ իբրև զօրինաւոր ոք: Զոր սիրեալ արքայի, տայ նմա զգահն երկրորդական, զոր ունէրն Արտաւազդ. և զհոգս արեւելեան զօրուն ՚ի նա հաւատացեալ, առ նմա թողու զԴրուսասպ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամացեալ էր ընդ նախարարս Վասպուրականի, որում տուեալ էր գաւանն Տատեօնս հանդերձ ազարակօքն, և զայգին մեծ՝ յոր մտանէր առուն՝ գետ հանեալ ՚ի ծովէն Գայլատուայ: Եւ ինքն գնաց զկողմամբք Եկեղեաց, ՚ի յաւանին Զըրմէս հաստատելով զարքունիսն: Ի հանդարտութեան վարեաց զթագա-

ւորութիւնն՝ ամս քսան և մի. և մեռաւ ՚ի ճանապարհի, ձեան հիւսիսոյ կալեալ:

ԿԳ

Յաղագս Տրդատայ բազրատունւոյ և անուանց ազգի նորա առաջնոյ:

Տրդատ ոմն անուն յազգէն բազրատունեաց, որդի Մմբատուհեայ դստեր քաջին Մմբատայ, այր սրտեայ և ուժեղ, կարճ հասակաւ և գծուծ տեսեամբ, զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ՚ի դուստր իւր յԵբանեակ: Որ ատեցեալ զայր իւր զՏրդատ, պշրանօք և պուտելեաւ կայր զօրհանապագ, աւաղելով զինքն, իբր թէ չքնաղագեղ ընդ վատակերպոյ և քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգւոյ բնակէ: Ընդ որ զայրացեալ Տրդատ, յաւուր միում գանէ զնա սաստկապէս. և կտրեալ զգեղձան հերան և զվարսիցն փետտեալ զխոպոպիս, հրամայէ քարշել արտաքս և ընկենուլ ՚ի սենեկէն: Եւ ինքն զնաց ապստամբեալ ՚ի կողմանս ամբութեանն Մարաց. և հասեալ ՚ի Սիւնեաց աշխարհն, ժամանէ նմա համբաւ մահուանն Տիրանայ. զոր լուեալ՝ դադարէ անդ:

Եւ եղև յաւուր միում կոչել զնա յընթրիս Բակրոյ նահապետին Սիւնեաց. և յուրախանալն զինւով՝ տեսեալ Տրդատայ զկին մի, զի յոյժ

գեղեցիկ էր, և երգէր ձեռամբ, որում անուն էր նազինիկ, տրփացաւ և ասէ ցֆակուր. Տուր ինձ զվարձակս զայս. և նա ասէ. Ոչ տամ, զի հարձ իմ է: Իսկ Տրդատայ բուռն հարեալ 'ի կինն, յիւրն քարշեաց 'ի բազմականն. շամշելով վաւաշէր ըստ օրինակի երիտասարդի անարգել տարփաւորի: Ընդ որ խանդացեալ Բակրոյ, յարեաւ հանել զնա 'ի նմանէ: Բայց յոտն կացեալ Տրդատայ, ծաղկակալ սկտեղքն իբր զինու վաւրեցաւ, նա և զբարձակիցսն 'ի բազմականացն 'ի բաց պուղեաց: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Ոգիսես՝ զՊէնելուպայ զսեղեխն սատակելով, և կամ զՂապիթեայցն և զյուշկապարկացն կոիւս 'ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն: Եւ այնպէս յիւր վանսն եկեալ, իսկոյն 'ի ձի ելեալ հանդերձ հարձիւն 'ի Սպեր զնաց: Զայս աւելորդ եղև պատմել մեզ զնահատակութիւն աննն ցանկասիրի:

Բայց զիտեա, զի 'ի թողուլ ազգին բագրատունեաց զօրէնս հարցն, նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն, Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչմունս, զրկեալ 'ի նախնական անուանցն; որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանալն՝ Բագաղիա, Տուբիա, Սենեքիա, Ասուդ, Սափատիա, Վազարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի, թէ որ այժմդ կոչին բագրատունիք Բագարատ՝ Բագաղիա է դա, և Ասուդ՝ Աշոտ. դոյնպէս և Վազարիա՝ Վարագ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ:

ԿԴ

Եթէ զինորդ Տիգրան վերջին, և զինչ 'ի նմանէ գործք:

Փոխանորդէ զՏիրան՝ եղբայր իւր Տիգրան վերջին, թագաւորեալ Հայոց 'ի քսան և 'ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. և երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու՝ մեռանի, ոչ ինչ գործ արժանի յիշատակի ցուցեալ, այլ 'ի յաղջկանէ միոջէ 'ի յունէ 'ի կալանս ըմբռնեալ, 'ի ժամանակին յորում վախճանեցաւն Տիտոս երկրորդ թագաւոր հռովմայեցւոց, որ անուանեցաւն Անտոնինոս Աւգոստոս: Եւ Պերոզ արքայ Պարսից 'ի հռովմայեցւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանիւր Վաղէգեսոս 'ի Յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զինչ կոչեն զնա, ոչ գիտեմ:

Արդ յասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս՝ 'ի կողմանս պաղեստինացւոց, վասն նորա և հրամանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան 'ի մէջերկրեայս. և 'ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միոջէ իշխելոյ կողմացն այնոցիկ, մինչ դեռ Աուկիանոս կեսար յԱթէնս գմեհեանն շինէր. որոյ և անցեալ զօրօք բազմօք 'ի մէջերկրեայսն յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, և արձակեաց զՏիգրան: Ետ զՌոմիի զկոյս, զմերձաւոր

իւր, նմա կնութեան. զոր եկեալ 'ի Հայս 'ի բաց թողու, և 'ի նմանէ լեալ պատանիս չորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռովեայ՝ ուփսեան. և զառաջին մանկանցն զլուխ նահապետ կացուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի անուանեսցին արշակունիք:

Եւ այլ՝ որ ինչ կրտսերագոյն ազգ, եթէ աստ և եթէ զկողմամբք Կորճէից, հաստատէ այս Տիգրան. որք միանգամ անազգիք էին 'ի վաշտս և անձամբ երևելիք, և վասն նորա փրկութեան պատերազմեալ ընդ Յոյնս, որք 'ի Կորճէից և որք 'ի մերմէ կողմանէս, զյառաջագունից ասացելոց մօտաւորաց վճենից և զարմից հայկազանց, ոմանք 'ի յեկաց: Զոր ոչ անուամբ պատմեսցուք. է ինչ՝ որ վասն յայտնի ոչ լինելոյ մեզ, և է ինչ՝ որ վասն աշխատութեան 'ի վաստակին խոյս տալով. երբորդ, զի և անհաստատութիւնն բազմաց՝ կարծիս 'ի ներքս ածէ ընդ բնաւն անցանել: Եւ այսորիկ ազագաւ՝ ոչ ինչ վասն այնց ազգաց, որք 'ի վերջնոյն Տիգրանայ կարգեցան, ճառեսցուք, թէ և բազում անգամ վասն այսր 'ի մէնջ ազերսիցես. այլ միայն զորս հաւաստի գիտեմք զկնխնս: Զի որչափ էր հնար, փախեաք յաւելորդ և 'ի պաճուճեալ բանից, և որ ինչ յանհաւաստին հայէր բանն և մտածութիւնն. միայն զհետ երթալով ըստ կարողութեան՝ որ ինչ այլուստ և կամ 'ի մէնջ՝ զար-

դարոյն և զճշմարտի: Զնոյն և աստանօր պատ-
րաստելով, արգելում զընթացս բանից յոչ պատ-
շածէն և որ զանհաւատութեանն 'ի ներքս ածել
ականարկէ կարծիս: Եւ զքեզ, որպէս բազում
անգամ, և այժմ աղաչեմ, մի յաւելորդսն հար-
կաւորել զմեզ. և սակաւ և կամ յոլով բանիւք՝
զմեծ և զհաւաստի բովանդակ աշխատութիւնս
մեր՝ ընդ վայր և աւելորդ ցուցանելով գործ.
զի նմանագոյնս որպէս ինձ՝ և քեզ գործէ
վտանգս:

ԿԵ

Յաղագս թագաւորելոյն Վաղարշայ, և շինելոյ զաւանն
Բասենոյ, և պատել պարսպաւ զնոր քաղաք, և պա-
տերազմ ընդ Խազրաց և մահ նորին:

Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վա-
ղարշ որդի նորին յերեսուն և երկու ամի հո-
մանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի:
Սա շինէ աւան մեծ գտեղի ծննդեան իւրոյ 'ի
վերայ ճանապարհին. ուր 'ի գնալն մօր իւրոյ
'ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատեալ
երկանց 'ի գնացու՝ ծնաւ 'ի վերայ ճանապարհին,
'ի գաւառին Բասեան, 'ի տեղոջ՝ ուր խառնին
Մուրց և Երասխ. զոր շինեաց յիւր անուն, և
կոչեաց Վաղարշաւան: Սա պատեաց պարսպաւ
և զհօր աւանն Վարդգէսի, որ 'ի վերայ Բասախ

գետոյ. զորմէ յառասպելն ասեն. Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն 'ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով, զԱրախմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի: Այս Երուանդ՝ առաջինն է սակաւակեացն, որ 'ի հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի, շինեաց գաւանս զայս. յորում և Տիգրան միջին յարշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից, որ եղև քաղաքագեւղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հօօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք:

Սա թագաւորեալ ամս քսան, մեռաւ. թէ լոկ և այլքն կեցին. բայց ասեմ զսա և յետ մահուանն կեալ, յաղագս բարի անուանն քան զթուլագոյնս 'ի թագաւորաց: Վասն զի 'ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն 'ի հիւսիսականացն, զԽազրաց ասեմ և զՔասլաց, արտաքս քան զդուռն շորայ ելանել, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեալ ոմն Սուրհապ. որք անցեալ վտարին այսր զկուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխիւ մեծաւ և արմարք մարտիօք՝ ցիր դիաթաւալ կացուցանել զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձիգ զհետ եղեալ՝ անցանէ ընդ կապանն շորայ: Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն, յօրի-

նեցին ճակատ. զորս թէպէտ և վանեալ քաջացն
Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ
մեռանի 'ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց:

Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի
նորա յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից ար-
քայի: Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զգորս Հա-
յոց, անցանէ ընդ լեառնն մեծ, վրէժս պա-
հանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և
գեղարդեամբ զհօր ազգան զայնոսիկ, մի 'ի
հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պա-
տանդս: և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան
հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ
լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել հոովմայեցւոց:

42

Եթէ ուստի զայսոսիկ պատմէ:

Զրուցէ մեզ զայս Բարդաձան, որ յԵգեսիայ.
քանզի նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջնոյ երե-
ւեցաւ պատմագրոյ: Որ յառաջ աշակերտեալ
էր աղանդին Վաղենտինոսի, զոր յետոյ անար-
գեալ յանդիմանեաց. ոչ գալով 'ի ճշմարտու-
թիւն, այլ միայն 'ի նմանէ գատուցեալ՝ այլ
հերձուած յարդարեաց յինքենէ: Սակայն զպատ-
մութիւնս ոչ ստեաց, զի էր այր կորովի բա-
նիւք. որ և առ Անտոնինոս համարձակեցաւ
զրել թուղթ, և բազում ասացուած արար ընդ-

դէմ աղանդոյն մարկիոնացւոց և բաշխից և կոոց պաշտաման, զոր 'ի մերում աշխարհիս:

Վասն զի եկն նա այսր, որպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ 'ի խուժ հեթանոսացս, և իբրև ոչ ընկալեալ եղև, եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն 'ի լեզու ասորի. որ և ապա անտի յեղաւ 'ի յոյն բան: Յորում պատմէ 'ի մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի 'ի բագնացն աւանի, որ 'ի Բագրևանդ գաւառի, բագին 'ի վերայ գերեզմանին շինեալ՝ զի 'ի դոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացեն, և ընդունիցին հեւրք երեկօթիւք: Յորում և զկնի Վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց իսկզբան ամի նորոյ, 'ի մուտըն Նաւասարդի: Յայսմ պատմութենէ առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ 'ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև յարձանն Խոսրովու:

ԿԷ

Եթէ որպէս Ագաթանգեղոս պատմեաց համառօտ:

Որպէս ասացաք, 'ի Վաղարշայ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա, հայր սրբոյ

մեծին Տրդատայ: Յաղագս սորա և համատոնմիցն կարճ 'ի կարճոյ իմն անցանելով աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր 'ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին, և զբառնալ տէրութեանն Պարթևաց յԱրտաշէ որդւոյ Սասանայ, և զնուաճել Պարսից ընդ ձեռամբ նորա, և զքինախընդիր լինել Խոսրովայ հօր Տրդատայ, և ասպատակաւ հինից աւերել զաշխարհն Պարսից և ասորեստանի: Յետ որոյ ասէ, թէ յղեաց Խոսրով յիւր բնիկ աշխարհն 'ի կողմանս Քուշանաց, զի իւր տոնմայինքն 'ի թիկունս հասցեն, և Արտաշէի ընդդէմ կացցեն: Այլ նոքա, ասէ, չլինէին ունկընդիր, զի հաւանեալք և միամտեալք էին 'ի տէրութիւնն Արտաշէի քան ընդ տէրութիւնն ագագատոնմին իւրեանց և եզբայրութեանն: Եւ եթէ, Խոսրով առանց նոցա վրէժս պահանջէ, և զնովիմբ ածեալ՝ ասէ, թէ ամս տասն ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ զամենայն երկիրն յապականութիւն զարձուցանէր: Ասէ ասպա և զգալն Անակայ նենգութեամբ, հրապուրեալ 'ի խոստմունս Արտաշէի, որ ասաց՝ եթէ զբուն պատուական զձեր սեպհական Պահլաւն, զայն անդրէն 'ի ձեզ դարձուցից, և զքեզ թագաւ փառաւորեցից: Վասն որոյ յանձն առեալ Անակայ, սպանանէ զԽոսրով:

Արդ թէպէտ և Ագաթանգեղոս այսպէս հա-

մառօտ էանց ընդ այս, բայց ես հաւանեալ եմ
յաւէտ ձիգ և երկայն առնել զպատմութիւն
ժամանակիս այսորիկ ճառելով իսկզբանէն, և
ճշմարիտ ասացուածովք հոծ ե խիտ:

ԿԸ

Զթագաւորական ազգացն, յորմէ ցեղք պարթեւականք
որոշեցան:

Յադամայ քսաներորդ առաջներորդ նահա-
պետ մեզ զԱրրահամ աստուածային պատմու-
թիւնքն ցուցանեն. և 'ի նմանէ եղեալ ազգդ
Պարթեաց: Քանզի ասէ, յետ մեռանելոյն Սառա-
յի՝ առեալ Արրահամու կինն զՔեաուրայ. յորմէ
ծնան Նմրան և եղբարք նորա, զոր Արրահամ
'ի կենդանութեանն իւրում մեկնեաց յԻսահա-
կայ, արձակելով յերկիրն արևելից: Յորոց սե-
րեալ ազգ Պարթեաց. և 'ի նոցանէ Արշակ քաջ,
որ ապստամբեալ 'ի մակեդոնացւոց՝ թագաւո-
րեաց յերկիրն Քուշանաց ամս երեսուն և մի.
և յետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամս քսան
և վեց. ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցաւն
մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան և զՎաղարշակ
զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց, երկ-
րորդ իւր առնելով: Եւ ինքն չուեալ 'ի Բահլ-
հաստատեաց զթագաւորութիւնն իւր ամս յի-
սուն և երիս. վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք

անուանեցան, որպէս և եղբօրն Վաղարշակայ՝ ՚ի նախնւոյն անուն արշակունիք: Եւ են թագաւորք պահլաւիկք այսոքիկ: Յետ Արշակայ մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա Արշական՝ յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց՝ ամս երեսուն. ապա Արշանակ՝ ամս երեսուն և մի, յետ որոյ Արշէզ ամս քսան, ապա Արշաւիր՝ ամս քառասուն և վեց: Սորա լինին որդիք երեք և դուստր մի, որպէս յառաջագոյն ասացի. որոց անուանքն՝ անդրանկանն Արտաշէս կոչիւր, երկրորդին՝ Կարն, երրորդին՝ Սուրէն, և դուստրն անուանեալ Կոշմ:

Արդ յետ հօրն վախճանելոյ, կամ եղև Արտաշիսի ազգաւ ՚ի վերայ եղբարցն թագաւորել. զոր յանձն առեալ եղբարցն, ոչ առաւել ողորական բանիւք և պատրոգօք, քան թէ սաստիւ նուաճեալ նորա: Եւ Արգարու պայման ուխտի և դաշինս ՚ի միջի հաստատեալ, թագաւորել Արտաշիսի ծննդովք իւրովք: Իսկ եթէ հատցին զարմք նորա, եղբարցն մատչել ՚ի թագաւորութիւն ըստ կարգի աւագութեան: Եւ Արտաշիսի զայս ՚ի նոցանէ գտեալ, գաւառս պարզևէ, ազգ գնոսս սերելով յանուն իւրաքանչիւր. և ՚ի վերոյ քան զամենայն նախարարութիւնս կարգէ, գնախնականն ՚ի վերայ պահելով զանուն ազգին, զի կոչեսցին այսպէս. Կարնի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, և քոյրն՝ ասպահապետի Պահլաւ, քանզի ՚ի վերայ

գօրաց էր այր նորա: Եւ այս կարգաւորութեամբս ձգեցան բազում ամս, մինչև վերացաւ ի նոցանէ տէրութիւնն:

Բայց մի աստանօր բամբասեցես զմեզ իբր զաւելագործ ոք, որպէս թէ զմի անգամ պատմեալսն դարձեալ ասացաք. այլ գիտեա, զի ախորժելով վասն ազգականաց մերոյ Լուսաւորչին քաջանմուտ կամեցեալ լինել ընթերցողացն, կրկնագրեցաք երկրորդելով:

ԿԹ

Թէ զիւրդ ցեղն Արտաշիսի Պարսից արքայի մինչև ցվախճան:

Արդ անցցուք այսուհետև ընդ թիւ թագաւորաց ցեղին Արտաշիսի՝ մինչև ցբառնալ ՚ի նոցանէ տէրութեանն: Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք, թագաւորէ Արտաշէս ամս երեսուն և չորս, Գարեհ ամս երեսուն, Արշակ ամս իննետասն, Արտաշէս ամս քսան, Պերոզ ամս երեսուն և չորս, Վաղարշ ամս յիսուն, Արտաւան ամս երեսուն և մի: Զսա սպանեալ ստահրացւոյն Արտաշի, որդւոյ Սասանայ, բառնալով զթագաւորութիւնն Պարթևաց, հանելով ՚ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան: Բազում են ժամանակիս այսորիկ պատմողք ՚ի Պարսից և յԱսորւոց, այլ և ՚ի Յունաց: Բանզի յիսկզբան

Թագաւորութեանն Պարթևաց մինչև ցղադարումն՝ ընդ հռովմայեցւոց կալան գործ. երբեմն հնազանդութեամբ և երբեմն պատերազմաւ, զոր պատմէ Պաղեփատոս և Պորփիր և Փիլէմոն, և այլք բազումք: Բայց մեք ասացուք 'ի մատենէն, զոր եբեր Խոռոհրուտ զԲարսումայի:

Հ

Եթէ զինչ առասպելք պահլաւկաց:

Այս Խոռոհրուտ դպիր եղեալ Շապհոյ Թագաւորին Պարսից, և անկեալ 'ի ձեռն Յունաց, յորժամ Յուլիանոս, որ և Պառաւատոսն, զօրու հանդերձ 'ի Տիզբոն չոգաւ, և 'ի մեռանելն նորանդ, ընդ Յոբիանու 'ի Յոյնս ընդ արքունական սպասաւորսն եկն. և մերոյ հաւատոյս դաւանեալ, անուանեցաւ Նղիազար. և յոյն լեզու ուսեալ, պատմապրեաց զգործս Շապհոյ և Յուլիանու: Ընդ նմին Թարգմանեաց և զառաջնոցն պատմութիւնս մատեան մի, որ զերեկից լուր լեալ Բարսումայի որումն անուամբ, զոր Պարսք Ռաստսոհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ, երկրորդեմք այժմ 'ի զիրս յայս, Թողլով զառասպելեացն նոցա բարբանջմունս: Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս երազոյն փափագոյ, և արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ 'ի Սասանայ, և պատումն զհօ-

տիւն, և լուսնակն, և ախտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաւդեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշրի հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանճարաբանութիւն մոզին դատեր վասն նոխազին, և որ ինչ այլն ամենայն: Նա և այծին զիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծուոյն, և գուշակումն ազոաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն առիւծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն. և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ: Այլ մեք ասասցուք միայն զստոյգն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայելէ պատմութիւն:

ՀԱ

Առաջին արշաւանք Սոսրովու յասորեստան, յորում համարէր օգնել Արտաւանայ:

Քանզի յետ սպանանելոյն զԱրտաւան և թագաւորելոյն Արտաշրի՝ որդւոյ Սասանայ, երկուցեղք Պահլաւին՝ որ ասպահապետդ և սուրենեան ՚ի Պահլաւն անուանին, նախանձ պահելով ընդ թագաւորեալ ցեղին իւրեանց հարազատութեան ազգին, որ է Արտաշէսին, կամաւ յանճն առին թագաւորել Արտաշրի՝ որդւոյ Սասանայ: Այլ մտերմութիւն պահելով առ եղբայրութիւն ազգականութեանն տան կարն Պահ-

լաւին, ընդդիմացան պատերազմաւ Արտաշրի՝ որդւոյ Սասանայ: Բայց յառաջագոյն իբրև լուաւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Սոսրով, դիմեաց յօգնականութիւն Արտաւանայ, թէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւանն. և միջամուխ եղեալ յասորեստան, լսէ զբօթ մահուանն Արտաւանայ, և զմիաբանութիւն ամենայն զօրաց Պարսից և նախարարաց, նա և զիւրոյ ազգին Պարթևաց և պահլաւկաց, բայց ՚ի ցեղէն Կարնան. առ որ հրեշտակս առաքեալ, դառնայ յաշխարհս մեծաւ տրտմութեամբ և զկծանօք: Եւ նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազգ առնէ Փիլիպպոսի կայսեր հռովմայեցւոց, օգնականութիւն ՚ի նմանէ խնդրելով:

ԿԲ

Սոսրովայ օգնականութիւն գտեալ ՚ի Փիլիպպոսէ, դիմէ ՚ի վերայ Արտաշրի պատերազմաւ:

Աղմուկ խռովութեան լեալ ՚ի թագաւորութեան Փիլիպպոսի, ոչ կարաց ՚ի հռովմայեցւոց զնդաց պարապեցուցանել՝ առ ՚ի զօրավիգն լինել Սոսրովու: Այլ օգնէ նմա ՚ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց: Որոց ընկալեալ զայսպիսի հրաման, հասանեն նմա յօգնականութիւն յԵգիպտոսէ և յանապատէն մինչև ՚ի ծովեզերսն Պոնտոսի: Որոյ գտեալ

զայսչափ բազմութիւնս, խաղայ 'ի վերայ Արտաշրի. և ճակատ տուեալ՝ 'ի վախուստ դարձուցանէ, թափելով 'ի նմանէ զասորեստան և զայլ արքայանիստ աշխարհս:

Դարձեալ յղէ 'ի ձեռն հրեշտակաց առ իւր տոհմայինսն պարթև և պահլաւիկ ազգս, և առ ամենայն զօրս աշխարհին Քուշանաց, զի առ նա եկեալ վրէժս յԱրտաշրէ պահանջեսցեն, և զարժանաւորն 'ի նոցանէ թագաւորացուցէ, զի մի տէրութիւնն հեռասցի յինքեանց: Իսկ նոցա ոչ առեալ յանձն, յառաջասացեալ ցեղիցն՝ որ ասպահապետդ և Սուրէն անուանին, դառնայ խոսրով յաշխարհս մեր. ոչ այնչափ ուրախացեալ ընդ յաղթութիւնն, որչափ ընդ վերջակացութիւն ազգականացն զժգմեալ: Յայնժամ հասանեն առ նա ոմանք 'ի հրեշտակաց իւրոց, որք 'ի պատուականագոյն ազգն երթեալ էին, 'ի խորագոյն աշխարհն, 'ի նոյն ինքն 'ի ներքս 'ի Բահլ. բերին նմա համբաւ, թէ ազգական քո Վեհաւաճան, հանդերձ ցեղիւն իւրով կարնան Պահլաւին, ոչ հնազանդեաց Արտաշրի, այլ 'ի կոչդ քո զիմեալ գայ առ քեզ:

ՀԳ

Դարձեալ յարձակուին խոսրովու 'ի վերայ Արտաշրի առանց հոովմայեցւոց օգնականութեան:

Թէպէտ և յոյժ զուարճացաւ խոսրով ընդ

լուր գալստեան ազգականացն, սակայն ոչ յամեաց ուրախութիւնն, ընդ հուպ հասանելով բօթն՝ եթէ ինքնին Արտաշիր հանդերձ միաբանութեամբ զօրացն հետահաս եղեալ, կոտորեաց զամենայն ցեղ Կարնան Պահլաւին. ջնջելով զամենայն արու՝ յերիտասարդաց մինչև ցատընդիայս, բայց ՚ի միոյ տղայոյ, զոր առեալ մտերիմ տան նորա, Բուրզ անուն, փախեալ յաշխարհն Քուշանաց՝ հասուցանելով յազգայինս նորա. զոր բազում ջանիւ խնդրեալ Արտաշրի զմանուկն ՚ի ձեռն առնուլ, ոչ կարաց յազգականացն կուսակցելոց. մինչև յոչ կամաց երզնուլ՝ անկասկած լինել մանկանն. վասն որոյ բեր առասպելս յօղեցին Պարսք զհմանէ, անբանից սպասաւորել մանկանն: Սա է Պերոզամատն նախնի մեծի ազգին կամսարականաց, զոր յիւրում տեղոջն պատմեսցուք:

Այլ մեք այժմ որ ինչ զկնի կոտորածի ազգին կարենան Պահլաւին, զորոյ զվրէժն ոչ թուլագոյնս ինչ խնդրեաց թագաւորն Հայոց Խոսրով: Թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի և շիրթեալ թագաւորութեանն հռովմայեցւոց, մարդ ՚ի մարդոյ առնելով գտէրութիւնն սակաւ ժամանակեայ՝ Դեկիոս և Գալլոս և Վաղերիանոս կայսերք, ոչ օգնեցին նմա, սակայն Խոսրով զօրօք իւրովք և այլ սիրելեօք յարեցելովք յինքն

և հիւսիսային ազգօք Արտաշրի յազթեաց, հա-
լածական առնելով մինչև յաշխարհն հնդկաց:

Գ

Յաղագս գալստեան Անահայ և լինելութեան սրբոյն
Գրիգորի,

Արդ փախուցեալ 'ի Խոսրովայ Արշտաշիր
մինչ 'ի յաշխարհն հնդկաց և նեղեալ յոյժ, բա-
զում խոստմունս նախարարացն առնէ, թէ ոք
բուժեսցէ զնա յայնմանէ, թէ հնարիւք դեղոց և
թէ գաղանի խողխողմամբ սրոյ. պէս պէս պար-
գեսա տալ խոստանայր. Մանաւանդ պարթև-
ազանցդ, ասէ, դիւրահնար զողցես 'ի ձեռն կեղ-
ծաւոր սիրոյ զդաւելն: Ազգականութեան ան-
ուամբ պատրել' 'ի դոսա վստահանայ. խոստա-
նայր զբուն տունն դարձուցանել 'ի նոսա, որ
Պահլան կոչէր, զարքայանիստ քաղաքն Բահլ,
և զամենայն աշխարհն Քուշանաց: Նա և թագա-
ւորութեան ձև և շուք խոստանայր, և զհասա-
րակ Արեաց, ընդ իւրով ձեռամբ երկրորդ իւր
լինել: Յոր հրապուրեալ Անահայ, որ էր 'ի ցե-
ղէն Սուրենեան Պահլաւէ, յանձն առնու սպա-
նանել զԽոսրով: Եւ հատուածի պատճառաւ փա-
խրստական լինի յԱրտաշրէ. և զհետ մտանելով
զօրացն Պարսից առ պատճառէ՝ որպէս թէ փա-
խրստական վարելով զնա ընդ ասորեստան, հա-

նեն զառեգերբ սահմանացն Ատրպատականի ընդ մէջ Կորդուաց: Զոր լուեալ մեծին Սոսրովայ յուտէացւոց զաւառին, իբր զկարենեանցն կարծեցեալ եկաւորութիւն, զունդ առաքէ յօգնականութիւն Անակայ: Որոց պատահեալ Անակայ, ածեն զնա հրամանաւ թագաւորին 'ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արսագ, 'ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ և մեծի Առաքելոյն Թաղէի:

Եւ աստ ասեմ զրոյց սքանչելի ծերոյն՝ որ ասէր, թէ 'ի նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի 'ի հօրէ առնելով զյիշատակ զրուցացս այսոցիկ, որպէս Ոլոմպիոգորայն յաղագս Տարօնոյ և Սիմն կոչեցեալ լերինն: Արդ 'ի բնակելն Անակայ 'ի դաշտին Արտագու, պատահէ սորա տեղի օթարանին մօտ առ զիրս սրբոյ Առաքելոյն, որպէս թէ 'ի ներքսագոյն սրակապանի խորանին. և անդ ասեն զյղութիւն մօր սրբոյ և մեծի Լուսաւորչին: Վասն որոյ և զնորին Առաքելոյ շնորհքն ընկալեալ, որ առ հանգստարանաւ նորին զլինելութիւնն էառ, զնորին ելից զհոգևոր մշակութեանն պակասութիւն:

Եւ յետ անցելոյ երկուց ամաց զալստեանն Անակայ 'ի Հայս, յերրորդումն սպանանէ զՍոսրով, որ թագաւորեաց ամս քառասուն և ութ. և մեռանի ինքն և իւրքն ամենայն, պահելով խնամոցն Աստուծոյ զսա միայն, որ ակնարկու-

Թեամբն Աստուծոյ և շնորհօք Առաքելոյն ստեղծանել կամ լուսաւորել ասեմք յարգանդի մօրն, զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս 'ի ձեռն տալով նմա: Իսկ զմնացեալս 'ի զրուցացս ուսուցանէքեզ Ագաթանգեղոս:

ՀԵ

Յաղագս Փերմելիանեայ եպիսկոպոսի կեսարու կապադովկացւոց և պատմութեանց նորին:

Փերմելիանոս եպիսկոպոս կեսարու կապադովկացւոց էր սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ և 'ի տղայութեան իւրում առ Որոզինէս երթեալ վարժեցաւ: Սա բազում խօսս արար, յորոց մի է պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյ, որ յառաջ յաւուրս Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի յարեաւ, և որ հոսկ յետոյ յամս Դիոկղետիանոսի, շարայարեալ 'ի նա և զգործս թագաւորացն: Յորում ասէ՝ վեշտասաներորդ եպիսկոպոս կացեալ աղեքսանդրացւոց Պետրոս, վկայեալ յիններորդ ամի հալածանացն: Գրէ բազում վկայեալս և 'ի Խոսրովու 'ի մերում աշխարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց: Բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ ոճով պատմէ, և ոչ զանուանս նշանակէ կամ զտեղի կատարմանցն, ոչ ինչ կարևորագոյն համարեցաք երկրորդել: Նոյնպէս և որ զԱնտոնէ որդւոյ Սևերեայ ասէ, պա-

տերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի 'ի Միջագետս, և մեռանել 'ի մէջ Եդեսիայ և Սառանու, և մերոյն Սոսրովու ոչ յոք հակամտեալ:

Իսկ որ ինչ զինի մահուանն Սոսրովու մինչև ցթագաւորութիւնն Տրդատայ 'ի ժամանակս անիշխանութեանն պատմէ, ստոյգ համարելով՝ երկրորդեմք համառօտ բանիւք: Բայց որ ինչ և 'ի թագաւորութեանն Տրդատայ և յետ նորա, ոչ հեղգութեամբ և անզգուշաբար վրիպեալ, և ոչ կամաւոր սխալանօք 'ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ 'ի յիշատակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց: Իսկ ըստ նմանեացն ապա և որ ինչ 'ի համբաւուց արանց իմաստնոց և հնախօս սիրաբանից ստուգապէս տեղեկացեալ արդարաբար քեզ զրուցեցաք:

ԳԶ

Դիմունն 'ի մեզ Արտաշրի, և յաղթել կայսեր Տակիտոսի:

Նոյն այր ասէ, թէ յետ սուսերահարն լինելոյ Սոսրովու, միաբանեալ նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զգօրս Յունաց, որ 'ի Փռիւզիայ, Պարսից ընդդիմանալ, և պահել զաշխարհս: Եւ իսկոյն ազգեցին Վաղերիանոսի կայսեր: Բայց վասն զի գունդք անցեալ ընդ Դանուբ գետ՝ զբազում գաւառս գերի վարեցին, և զկիւղղադայ կղզիս աւար առին, վասն

որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թեւարկել վազերիանոս. նա և ոչ յերկարէ զկեանսն, առնլով 'ի նմանէ զթագաւորութիւնն Կղաւզիոս, և յետ նորա Աւրեղիանոս հուպ ընդ հուպ փոխանորդելով զմիմեանս. այլ և ամսականօք թագաւորեալ Կիւնատոս և Տակիտոս և Փղոռիանոս եղբարք: Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ 'ի մեզ Արտաշրի, և զգօրս Յունաց փախստական արարեալ, գերելով զյոլով մասն աշխարհիս՝ յաւեր դարձուցանէ: Յորմէ գաղթեալ նախարարքն Հայոց, հանդերձ ազգաւն արշակունեաց 'ի Յոյնս ապաւինէին. յորոց մի էր և Արտաւազգ մանդակունի, որոյ առեալ զՏրդատ որդի Սոսրովու՝ 'ի դուռն կայսեր հասուցանէ: Վասն որոյ հարկաւորեալ Տակիտոս, ընդգէմ Արտաշրի գայ զկողմամբք Պոնտոսի, և գեղբայր իւր զՓղոռիանոս այլով գնդաւ ընդ Կիւլիկիայ արձակէ: Իսկ Արտաշրի հասեալ 'ի Տակիտոս, 'ի փախուստ դարձուցանէ, որ և սպանաւ 'ի յիւրոցն 'ի Ճանիւս պոնդացւոց, որ են Սաղտիք. նոյնպէս և եղբայր նորա Փղոռիանոս յետ ութսուն և ութ աւուր 'ի Տարսոն:

ՀԵ

Յազագս խաղաղութեան Պարսից և Յունաց, և շինելոյ Արտաշրի զՀայս յամս անիշխանութեանն:

Բայց Յունաց թագաւորեաց Պուրոս, և խա-

դադութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի բաժանէ զաշխարհս սահմանադրութեամբ փոսս գործելով: Եւ Արտաշրի նուաճեալ զազգ նախարարացն, զգաղթեալսն անդրէն դարձուցանէ, և զամրականսն 'ի վայր իջուցանէ, բայց 'ի նախարարէ ումեմնէ՝ որոյ անուն Օտայ կոչիւր, 'ի տօհմէ ամատունեաց, որ փեսայ էր ազգին սղկունեաց, և անուցող Սոսրովիդխտոյ՝ դստեր Սոսրովի. որջացեալ յամուրն Անի իբր 'ի կաղաղի հանդարտութեան զօղեալ:

Իսկ Արտաշրի զեղեցկապէս յարգարեալ զաշխարհս Հայոց, 'ի կարգ առաջին հաստատէր: Նա և զարշակունիսն, զմեկուսացեալսն 'ի թագէն և յԱյրարտան բնակելոյ, կարգէ 'ի նոյն տեղիս մտիւք և ռոճկօք, որպէս էինն: Եւ զմեհենիցն պաշտամունսն առաւել ևս յորդորէ. այլ և զհուրն որմզդական, որ 'ի վերայ բագնին՝ որ 'ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց զանդրիսն զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցաւ 'ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ, զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր: Եւ զերկիրս զրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, և ամենեւմբ զիւր անունն հաստատէ:

Նա և զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ զքարինս յերկրի կացուցանելով նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով արտաշիրական անուա-

նեաց: Եւ կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհացն իւրոց, հանդերձ պարսիկ գործակալօք, ամս քսան և վեց. և յետ նորա որդի նորին, որ անուանեցաւ Շապուհ, որ լսի՝ արքայի մանուկ, ցլթագաւորելն Տրդատայ, ամ մի:

ԶԸ

Կոտորումն ազգին մանդակունեաց յԱրտաշրէ:

Բայց Արտաշրի լուեալ էր, թէ ոմն 'ի նախարարացն Հայոց առեալ յորդոցն Սոսրովու, փախուցեալ ապրեցոյց: Եւ քննեալ, թէ ո՞վ ոք նա իցէ, եղև վերահասու, թէ նա է Արտաւազդ յազգէն մանդակունեաց. հրամայեաց զամենայն ազգն ջնջել սատակմամբ: Քանզի 'ի գաղթելն Հայոց յԱրտաշրէ՝ գաղթին և նոքա ընդ ցեղս այլոց նախարարացն. և 'ի նուաճելն Արտաշրի զայլսն, դառնան և նոքա, և սատակին սրով ամենեքին: Բայց կոյս մի գեղեցկադիտակ 'ի քերցն Արտաւազդայ գողացեալ Տաճատայ ուրումն, որ էր լեալ յազգէն աշոցան, 'ի զաւակէ Գուշարայ հայկազնոյ, փախուցեալ 'ի կեսարացւոց քաղաքին ապրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան վասն չքնադագեղ կերպարանին:

ՀԹ

Յաղագս նահատակութեանն Տրդատայ յամս անիշխա-
նութեանն Հայոց:

Պատմէ զնահատակութեանցն Տրդատայ, նախ
'ի մանկութեանն յերիւար կամակար աշտանա-
կեալ, և կորովի ձիավարեալ, և զէնս շարժեալ
յաջողակաբարս, և այլ սլատերազմականս ուսա-
նել ախորժակս. ապա ըստ պեղոպոնէսացւոց
մեհենական հրամանին Հիփիտեայ 'ի մրցանակս
ագոնին առաւելեալ քան զԿղիտոստրադոս հռո-
դացի, որ զվզէ ևեթ կալեալ յաղթէր. դարձեալ
և քան զԿերասոս արգիւացի. զի նա զկճղակ եզին
թափեաց, իսկ սա զերկուց ցլուց վայրենեաց
միով ձեռամբ կալեալ զեղջերէն, թափեաց հան-
դերձ ընդվզեալ ջախջախամբ: Եւ 'ի ձիընթացս
մեծի կրկիսին կառավարել կամեցեալ, 'ի հրմ-
տութենէ հակառակադրին ոստուցեալ յերկիր
անկաւ, և բուռն հարեալ արգել զկառսն. ընդ որ
ամենեքին զարմացան: Եւ 'ի պատերազմելն Պռո-
բոսայ ընդ Գութս, եղև սով սաստիկ. և յոչ
գտելոց շտեմարանաց՝ յարեան զօրքն 'ի վերայ
և սպանին զնա. նոյնպէս և 'ի վերայ ամենայն
իշխանացն զիմեցին: Իսկ Տրդատ միայն ընդդէմ

կացեալ, չեթող զոր մտանել յապարանսն Լիկիանոսի, առ որում ինքն Տրդատ էր:

Բայց Կարոս հանդերձ որդւովքն Կառինեալ և Նոմեռիանոսիւ թագաւորեաց. և զօրաժողով եղեալ, ետ ճակատ ընդդէմ Պարսից արքային, և յաղթեալ՝ դարձաւ ՚ի Հռոմ: Վասն որոյ բազում ազգս ՚ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի, թիկունս արարեալ զանապատն տաճկաստանի, դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս հռովմայեցւոց կրկին՝ աստի և անտի Եփրատու, յորմէ սպանալ Կարոս ՚ի Յռինովն: Նոյնպէս և Կառինոս, որ ՚ի վերայ Կոռնակայ չոգաւ յանապատ, ընդ որում և Տրդատ. և սատակեցաւ նա և զօրն, և քնացեալքն ՚ի փախուստ դարձան: Յորում և Տրդատայ վիրաւորեալ երիվարն, ոչ աճապարեաց ընդ փախստեայսն, այլ առեալ զզէնն իւր և զկազմած ձիոյն, ՚ի լուղ ընդ լայնատարած խորայատակն անցանէր ընդ Եփրատ ՚ի բուն զօրսն իւրեանց, ուր Լիկիանոսն էր: Ընդ նոյն ավուրս լինի սպանեալ և Նոմեռիանոս ՚ի Թրակէ, և փոխանորդեալ զթագաւորութիւնն Դիոկղետիանոս: Իսկ որ ինչ ՚ի նորա ժամանակն գործք, յայտնէ քեզ Ագաթանգեղոս:

2

Յայտարարութիւն սակաւուք սննդեան և վարուց Գրիգորի և որդւոցն, 'ի թղթոյն Արտիթեայ եպիսկոպոսի, որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնաւորի 'ի Յագոճանի:

Այր ոմն 'ի Պարսից ոչ 'ի փոքունց և յաննշանից, որում անուն էր Բուրդար, գնացեալ անտի և եկեալ 'ի կողմանս Գամրաց, պանդըխտեցաւ 'ի Կեսարիայ: Եւ առեալ կին 'ի հաւատացելոց, որում անուն Սոփի կոչիւր, քոյր ուրումն մեծատան, որ Եւթազիոս յորջորջէր, դարձաւ անդրէն գնալ յերկիրն Պարսից հանդերձ կնաւ իւրով. զորոյ զհետ հասեալ աներոյ նորա Եւթազեայ, համոզեալ արգելոյր: Որոյ հանդիպեալ ծննդեանն մերոյ Լուսաւորչին, ըստ պատահման մտանէ ստընտու մանկանն. և 'ի հասանել աղետին՝ առեալ Եւթազեայ զքոյր իւր և զայրն նորա հանդերձ մանկամբն 'ի կապադովկացւոց աշխարհն դառնայր: Այլ զայս ամենայն գործէ յառաջատեսութիւնն Աստուծոյ, որպէս կամք են իմոյս ասել բանի, յազագս որ 'ի մեզ փրկութեան ճանապարհ: Ապա թէ ոչ, որոմ յուսոյ տին ունելոյ զմանուկ պահլաւիկ 'ի հոովմայեցւոց իշխանութեանն սնուցանէին, և Քրիստոսի ընծայէին հաւատով:

Բայց յարբունս հասակի հասեալ մանկանն, փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Դաւիթ, 'ի դուստր իւր Մարիամ. որ յետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ, 'ի կամաց երկոցունց մեկնեալ 'ի միմեանց զատչին: Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ 'ի վանս կանանց անկեալ կրօնաւորիւր. որոյ յարբունս հասեալ մանկանն, զհետ ընթանայ միայնաւորի մի, որում անուն էր Նիկոմաքոս, և նա առաքէ յանապատ: Իսկ Անդրանիկն առ դայեկաց փացեալ, որ ապա աշխարհավարեալ ամուսնացաւ: Բայց հայրն նոցին Գրիգոր անցեալ զնաց առ Տրդատ՝ զհայրենեացն հատուցանել պարտիս, կամ որպէս պարտ է ասել ճշմարտութեամբ՝ զառաքելութեան վիճակ մերոյ աշխարհիս և զքահանայութեանն հանդերձ մարտիրոսութեամբ վարժելով:

Բայց արդարեւ հօր սքանչելւոյ որդիք զարմանալիք առաւել քան զառաւել. զի ոչ նա խընդրեաց զորդիսն՝ յորժամ դարձաւ ընդ Տրդատայ, և ոչ նոքա չոգան առ նա. և այն գրեթէ վասն երկիւղի հալածանացն. բայց և ոչ 'ի քահանայանալն և 'ի փառաւորել հօրն երեւեալ պերճացան նոքա: Վասն որոյ և ոչ նա յամեաց 'ի կեսարիայ, այլ փութասլէս դարձեալ՝ 'ի սերաստացւոց քաղաքին անսայր հաւաքել զնիւթ վարդապետութեանն: Այլ թէ և բազում աւուրս ա-

ըարեալ 'ի կեսարիայ, ոչ ինչ՝ զորոց զմտան
ածէր՝ առնելոց էին, անսպառին և անանցակա-
նին միայն սկելով. որք ոչ զպատիւն յինքեանս
ձգէին, այլ պատիւն զհետ նոցա ընթացաւ, որ-
պէս ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս:

ՁԱ

Եթէ ուստի և զիւրդ ազգ մամիկոնէից:

Վախճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ,
թողու զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւ-
րում Շապհոյ: Ի սորա աւուրս եկեալ 'ի Հայս
նախնի ազգին մամիկոնէից յարևելից հիւսիսա-
կանէն, 'ի քաջատոհմիկ և 'ի գլխաւոր աշխարհէ
և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին,
ասեմ իսկ զձենացն՝ որ ունին զրոյց այսպիսի:

Յամս կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ
ոմն ձենբակուր, որպէս ասի 'ի նոցա լեզուն
պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դայե-
կորդիք Բղդոխ և Մամգուն անուն կոչեցեալ,
մեծ նախարարք: Եւ չարախօսեալ Բղդոխայն
զՄամգունայն, հրամայեաց թագաւորն ձենաց
Արբոկ սպանանել զՄամգունն: Զոր իմացեալ
Մամգունայն, ոչ գայ 'ի կոչն արքայի. այլ փա-
խուցեալ աղխիւ իւրով անկանի առ Արտաշիր
թագաւորն Պարսից: Եւ Արբոկ հրեշտակս առաքէ
խնդրել զնա. և 'ի չլսելն Արտաշրի, պատերազմ

'ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն Ճենաց: Եւ իսկոյն մեռեալ Սրտաշրի, թագաւորէ Շապուհ:

Արդ թէպէտ և ոչ տայ Շապուհ զՄամգուն 'ի ձեռն Տեառն իւրոյ, այլ և ոչ յԱրեաց երկիրն թողու. բայց ամենայն աղխիւն իւրով առաքէ զնա, իբրև վտարանդի, առ գործակալս իւր որ 'ի Հայս: Եւ յղէ առ թագաւորն Ճենաց՝ ասելով, թէ Մի թուեսցի քեզ դժուար, զի 'ի ձեռս քո ոչ կարացի տալ զՄամգուն. վասն զի երգուեալ էր նմա հօրն իմոյ 'ի լոյս արեգական. այլ վասն անխոռով զքեզ առնելոյ՝ հալածեցի զնա յաշխարհէս իմմէ յեզր երկրի և 'ի մուտս արևու, որ հաւասար է նմա մահու. և արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ: Եւ զի քան զամենայն ընակեալս 'ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն զոլ զազգն Ճենաց, յանձն առնու առնել զհաշտութիւն. ուստի յայտ իսկ է, թէ են արդարև խաղաղասէր և կենսասէր ազգ Ճենաց:

Սքանչելի է և աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտղոց, և գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմաւէտ և սիրամարդաշատ և բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց և հրէշլից, և որ էշայծեմունսդ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեզ պատուական և սակաւուց ճաշակելիս, զփասեան և զպոր, և այլ այսպիսիք: Այլ զականց և զմարգարտաց ոչ ասեն

զիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ զգետուց և սակաւուց ազանելիք, հասարակաց նոցա է զգետս: Եւ այս յազագս աշխարհին ճենաց:

Իսկ Մամգունայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր, հանդիպեցաւ զալստեանն Տրդատայ. և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղիւիւն իւրով ընդ առաջ գնաց նմա մեծաւ պատարագաւ. և Տրդատ ընկալաւ զնա, բայց զկնի իւր 'ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ ետ տեղի աղիւիւն նորա և ոռճիկ 'ի կերակուր, փոփոխելով տեղ 'ի տեղւոյէ ցբովանդակ ամս:

2F

Նահատակութիւնք Տրդատայ 'ի Թագաւորութեանն յառաջ քան զհաւատալն:

Քանզի ոչ է պատմութիւնն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ մանրախուզիւ քննեալ, գտաք զԹագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Իրոկղետիանոսի, և զալ այսր հանդերձ մեծաւ զօրու: Որոյ հասեալ 'ի Կեսարիայ յուրվք 'ի նախարարացն ընդ առաջ լինէին: Եւ ելեալ յաշխարհս, գտանէ զՕտայ սնուցեալ զքոյր իւր Սոսրովիդուխտ, և պահեալ զգանձսն ամբոցաւն հանդերձ յոյժ երկայնամտութեամբ.

քանզի էր արդար և համբեր, ժուժկալ և առաւել իմաստուն. զի թէպէտ և ոչ ծանեալ զճըշմարտութիւն յաղագս Աստուծոյ, սակայն զստութիւն կռոցն գիտաց: Նոյնպէս էր և սան նորա Սոսրովիդուխտ, կուսան համեստ որպէս զօրինաւոր ոք, և ոչ ամենեկին ունել անդուն բերան նման այլ կանանց:

Իսկ Տրդատ 'ի հազարապետութիւն Հայոց զՕտայն կացուցանէ, շնորհակալութեամբ պատուէ զնա: Եւ առաւել ևս զիւր դայեկորդին, զմանդակունի Արտաւազդ, վասն լինելոյ նորա նմա պատճառ փրկութեան և հայրենականացն հասելոց փառաց. յաղագս որոյ 'ի ձեռն նորատայ զսպարապետութիւն զօրացն Հայոց: Նորին աղագաւ և զՏաճատ քեռայր նորին իշխան 'ի վերայ գաւառին Աշոցայ կարգէ: Սա էր որ յապայսն զգացոյց աներոյն իւրոյ Արտաւազդայ, և նա արքայի, նախ զԳրիգոր Անական լինել որդի, և ապա զկնի վասն որդւոցն Գրիգորի, որպէս հմուտ եղեալ 'ի կեսարացւոց քաղաքին բնակելով:

Իսկ քաջին Տրդատայ երագապէս և բազում ճակատս տուեալ, նախ 'ի Հայս և ապա 'ի Պարսս, իւրով անձամբ առնէր զյազթութիւնն: Որ 'ի միում նուագի առաւել քան զՅղիանանն գայն 'ի հնումն, կանգնեաց զնիգակն յօգնական համաթիւ վիրաւորաց: Դարձեալ յերկրորդումն՝

կորովեացն Պարսից զփորձ առեալ զսաստկութեան սկային և կուռ վառուածոցն, բազում վիրօք պատեալ զձին՝ սատակեցին նետաձգութեամբք. որոյ զարկուցեալ յերկիր ընկենոյր զարքայն: Իսկ նորա յարուցեալ և 'ի հետի յարձակեալ, փոխանակ իւր զբազումսն ընկենոյր 'ի թշնամեացն, և զմիոյ ուրումն զձի կալեալ, արիաբար աշտանակեալ. դարձեալ յերկրորդին միւսանգամ կամաւոր լեալ հետի ուսերաւ զերամակս փղացն պուղէր: Եւ այսպիսի նահատակութեամբք յամեալ 'ի Պարսս և յասորեստան, անդր ևս քան զՏիպրոն յարձակի:

24

Յազագս առնլոյ կին Տրդատայ զԱշխէն, և Կոստանդնի զՄաքսիմինայ, և թէ որպէս հանդիպեցաւ հաւատոց:

Եկեալ Տրդատայ յաշխարհս, առաքէ զՄմբատ ասպետ, զհայր Բագարատայ՝ ածել զկոյսն Աշխէն՝ դուստր Աշխադարայ՝ իւր 'ի կնութիւն. որ ոչ ինչ նուազ էր կոյսն արքային հասակի: Եւ հրամայէ զրել զնա արշակունի, և զգեցուցանել ծիրանիս և թագ կապել, զի հարսնասցի արքայի: Յորմէ եղև որդի Խոսրով, ոչ համեմատ հասակի ծնողաց իւրոց:

Ընդ նոյն աւուրս լինին հարսանիք և Մաքսիմինայ զստերն Դիոկղետիանոսի 'ի Նիկոմիդայ,

փեսայանալով նմա Կոստանդիանոսի կեսարի, որդւոյ Կոստայ թագաւորին Հռոմայ, որ ոչ էր 'ի դատերէն Մաքսիմիանոսի, այլ Հեղենայ պոռնկէ ծնեալ: Այս Կոստանդիանոս բարեկամացեալ 'ի հարսանիան ընդ Տրդատայ մեր թագաւորի: Եւ յետ ոչ բազում ամաց մեռեալ Կոստանդ, փոխանորդ նմա առաքէ Դիոկղետիանոս զնորին որդի և զիւր որդիացեալն Կոստանդիանոս:

Սա յառաջ քան զթագաւորելն, մինչ դեռ կեսար էր, պարտեալ 'ի մարտն, և տրտմութեամբ մեծաւ ննջեալ, երևութացաւ նմա 'ի քուն խաչ աստեղեայ յերկնից, պարունակեալ գրով, ասէ. Այսու յաղթեա. զոր արարեալ սիւզնոյն և յառաջաբերեալ, յաղթեաց պատերազմացն: Բայց յետոյ հրապուրեալ 'ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմիանայ, 'ի դատերէն Դիոկղետիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ. և զբազումս վկայեալ, ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ ըստ բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ վասն յանդգնութեանն: Զոր ոչ կարացին բուժել արիողական կախարդքն և մարիսկեան բժիշկքն. յաղագս որոյ յղեաց առ Տրդատ՝ առաքել նմա զիւթս 'ի Պարսից և 'ի հնդկաց, սակայն և այնք ոչ հասին նմա յօգուտ: Զոր և քուրմք ոմանք 'ի գիւաց խրատուէ հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զենուլ յաւազանս և ջերմ արեամբ լուանալ և ողջանալ:

որոյ լուեալ զլալին մանկանցն հանդերձ մարցն կականմամբք, զթացեալ մարդասիրեաց, զնոցայն լաւ վարկուցեալ քան զիւրն փրկութիւն: Յաղագս որոյ զփոխարէնն յԱստուծոյ ընդունի, յանրըջական տեսութիւն Առաքելոցն առեալ հրաման սրբիլ լուացմամբ կենսատու աւագանին 'ի ձեռն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ, որ 'ի նմանէ հալածանացն թագուցեալ էր 'ի Սորակտիոն լեառնն. յորմէ և աշակերտեալ հաւատաց, զբռնաւորսն ամենայն բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա, որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

27

Սատակումն սկիւռեաց 'ի ձենագնոյն Մամգունայ:

Ընդ հանգչելն Շապհոյ արքայի Պարսից 'ի պատերազմացն, և 'ի գնալն Տրդատայ 'ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս, պարապ առեալ խորհրդոց Շապհոյ, նիւթէ չարիս 'ի վերայ մերոյ աշխարհիս. թովեալ զհիւսիսայինսն ամենայն՝ ելանել 'ի Հայս, ժամ զնէ և իւր գալ Արեօք 'ի մեւս կողմանէն: Ի սորին բանս հրապուրեալ Սղուկ նահապետ ազգին սկիւռեաց, զինքեանն սպանանէ զփեսայ՝ զծերացեալն Օտայ, որ էր 'ի տոհմէն ամատունեաց, և սնուցող Խոսրովիդըլստոյ քեռ թագաւորին: Եւ այն ինչ ընդ հուպ

եկեալ մեծին Տրդատայ յարեմտից, և լուեալ զայս ամենայն, և զիտացեալ՝ թէ ոչ 'ի ժամագրութիւն եկն Շապուհ, խաղայ 'ի վերայ հիւսիսականացն: Իսկ նահապետ ազգին սլկունեաց ամրանայր յամրոցին, որ անուանեալ կոչի Ողական, ապաւէն առնելով իւրեանց զքնակիչս Սիմն կոչեցեալ լերին. և ընդգիմացեալ թագաւորին, աղմկէր զերկիրն. և մերձ առ լերամբն ոչ թողացուցանէր այլում՝ պարապել գործոյ: Ասէ ամենայն նախարարութեանց տանս Հայոց արքայ. Որ ոք ածէ առ իս զնահապետն սլկունեաց, տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս և զգաստակերտս, և զամենայն իշխանութիւն ազգին սլկունեաց: Զոր յանձն առնոյր ձենագնեայն Մամգուն:

Եւ 'ի խաղալ թագաւորին զկողմամբք Աղուանից 'ի վերայ հիւսիսականացն, զնաց Մամգուն ամենայն աղխիւն իւրով զկողմամբք Տարօնոյ, որպէս թէ ապստամբեալ 'ի թագաւորէն. և 'ի չու անկեալ, առաքէ գաղտագնաց հետևակս, զգացուցանելով նահապետի ազգին սլկունեաց զգնալն թագաւորին զկողմամբք Աղուանից. Վրտանդ մեծ է, ասէ, թագաւորին Տրդատայ, վասն որոյ զնաց զկողմամբք Աղուանից պատերազմել ընդ ամենայն լեռնոտնեայնս. վասն որոյ մեր է ժամանակ 'ի ճահ խորհել և զործել որ ինչ կամք են. զի խորհեալ եմ դաշնաւոր լինել ընդ

քեզ՝ վասն արհամարհանաց իմոց որ 'ի թագաւորէն: Ընդ որ ուրախացեալ նահապետ ազգին սլկունեաց, ընդունի զնա երգմամբ ուխտից. բայց յամուրն ոչ թողու, մինչև տեսանել՝ թէ սրպէս պահիցէ զմտերմութիւնն երգմանց և զաշնաւորութեանցն: Իսկ ասացեալն Մամգուն ամենևին ջանացեալ զմտերմութիւն ցուցանել առ ապրտամբին, հաւատարմացաւ նմա որպէս արդարև միամիտ գործակից. մինչև հրամայեաց նմա համարձակ մտանել և ելանել:

Եւ յետ բազում վատահուլթեանն, 'ի միում աւուրց հաւանեցուցանէ զնահապետ ազգին սրկունեաց ելանել արտաքս յամրոցէն և որսալ երէս. և 'ի միջամուխ լինել որսոցն՝ զիպեցուցանէ աղեղամբն ընդ մէջ թիկանցն, և կործան յերկիր զարկուցանէ զապտամբն: Եւ ընթացեալ իւրով արամբքն՝ ի դունն ամրոցին, ունի զբերդն, կապելով զամենայն արսն որ 'ի ներքս: Նա և զազգն սլկունեաց խորհեցաւ բառնալ, և կոտորեաց զամենեսեան. երկուք ոմանք փախստական անկան յաշխարհն Ծովաց: Իսկ Մամգուն վաղվաղակի զգացուցանէ թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, գրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի. և կարգէ զնա նախարար 'ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր մամգունեան: Բայց մնացելոցն սլկունեաց հրամայէ չփնասել:

ԶԵ

Նահատակութիւնք Տրդատայ 'ի պատերազմին յԱղուանս, յորում միջակտուր արար զթագաւորն Բասլաց:

Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն հայաստանօք իջեալ 'ի դաշտն գարգարացւոց, պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. և 'ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկու ճեղքէ գամբոխ թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով: Ոչ կարեմ ասել զերագութիւն ձեռինն, որպէս անբաւք 'ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալազոր խաղային. օրինակ իմն 'ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թափեալ ցանցոյն, կայտոռէին յերես երկրին: Զոր տեսեալ թագաւորին Բասլաց, մօտ հասանէ յարքայն. և հանեալ յասպաղիկնէն գներգեայ քեմխտապատ պարանն, և կորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ, ճարպ զիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռն ածել ումեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ գհակայն, զլանջիւք առ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մըտրակել զերիվարն, քան թէ անեակ ձեռամբն 'ի ներգեայն աճապարեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժոյն զիւրեաւ ցանցեալ, 'ի ճահ զի-

պեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր զայրն և ընդ զոյգ պարանոցին զգլուխ երկվարին:

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց և զգօրաւորն միջակտուր յայնպիսի անաւոր բազկէ լեալ, 'ի փախուստ դառնային. զօրոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց: Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուածս իւրոց զօրացն եհաս, և բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ մանդակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրութեան օրինաց պատանդս առեալ, դառնայ: Որով պատճառաւ միաբանեալ զամենայն հիւսիսի, հանեալ զօր բազում, գումարտակ արարեալ, խաղայ յաշխարհն Պարսից, դիմեալ 'ի վերայ Շապհոյ՝ որդւոյ Արտաշրի, չորս յիւրոցն առնելով զօրավարս, զՄիհրան առաջնորդ Վրաց, վստահացեալ վասն 'ի Բրիստոս հաւատոցն, և զԲագարատ ասպետ և զՄանաճիհր նահապետ ազգին ոշտունեաց և զՎահան նահապետ ամատունեաց: Բայց յաղագս հաւատոց Միհրանայ և աշխարհին Վրաց ասել կայ մեզ առաջի:

22

Յաղագս Նունէի երանելոյ, եթէ սրպէս եղև պատճառք
փրկութեան Վրաց:

Կին ոմն, անուն Նունէ, յընկերաց սրբոց
հռիփսիմեանցն 'ի ցրուելոցն, փախստեամբ հա-
սեալ յաշխարհն Վրաց 'ի Մծխիթայ, 'ի նոցա
քաղաքն նախագահ, յոյժ ճգնութեամբ ոտացեալ
շնորհս բժշկութեան, որով և զբազում ախտա-
ժեստ բժշկեալ, և գլխովին զկին Միհրանայ ա-
ռաջնորդին Վրաց: Վասն որոյ հարցեալ զնա
Միհրանայ, եթէ որով զօրութեամբ առնես զայս
սքանչելիս, ուսաւ զքարոզութիւն աւետարանին
Քրիստոսի. և ախորժելով լուեալ, պատմեաց իւ-
րոց նախարարացն հանդերձ գովեստիւ: Եւ իս-
կոյն եհաս 'ի նա լուր սքանչելեացն, որ եղեն 'ի
Հայս 'ի թագաւորն և 'ի նախարարսն, և զընկե-
րացն երանելոյն Նունեայ. ընդ որ հիացեալ, զրու-
ցեաց երանելոյն Նունեայ, որով և ստուգագոյն
ևս տեղեկացաւ զամենայն ոճով:

Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ աշնոսիկ ելանել
Միհրանայ յորսս. մոլորեցաւ 'ի դժուարս լե-
րանց խաւարեալ օդով, այլ ոչ տեսանելօք, ըստ
այնմ՝ թէ կոչէ զմէզ բարբառով, և դարձեալ՝
թէ զաիւ 'ի գիշեր մթացուցանէ: Այսպիսի խա-
ւարաւ ըմբռնեալ Միհրան, որ եղև նմա առիթ

մշտնջենաւոր լուսոյն. քանզի զարհուրեալ, յիշեաց զոր լուաւ վասն Տրդատայ, եթէ կամեցաւ ճանապարհորդել յորս, հասին նմա հարուածք 'ի Տեառնէ. զոր համարեցաւ՝ թէ և նմա այնպիսի ինչ դիպելոց է: Եւ երկիւղիւ մեծաւ պաշարեալ, խնդրեաց աղօթիւք լուսաւորիլ օդոյն և դառնալ խաղաղութեամբ, պաշտել զԱստուածն Նունէի խոստանայր. որում հանդիպեալ, կատարեաց զասացեալսն:

Իսկ երանելոյն Նունէի խնդրեալ արս հաւատարիմս, յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զինչ հրամայեսցէ նմա գործել այնուհետև. քանզի յօժարութեամբ ընկալան վիրք զքարոզութիւն աւետարանին: Եւ հրաման ընդունի կործանել զկուռսրն, որպէս ինքն արար, և կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչև ցօր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցայ: Եւ իսկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ. որ կայր մեկուսի 'ի քաղաքէն՝ գետոյն հօրի ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր էին երկրպագել այգուն այգուն 'ի տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա երևէր. իսկ եթէ ոք զոհել կամէր, անցեալ ընդ գետն առաջի մեհենիցն զոհէր:

Բայց 'ի վերայ նոցա յարեան նախարարք քաղաքին, եթէ զով արդեւք փոխանակ կուոցն երկրպագեմք. ուսան՝ եթէ նշանի խաչին Քրիստոսի. զոր արարեալ կանգնեցին 'ի վերայ վայե-

լուչ բլրոյն յարևելից կողմանէ քաղաքին, մեկուսի բաժանեալ և նա փոքրագոյն գետով: Եւ երկրրպագեցին ամենայն բազմութիւնն ընդ առաւօտն նոյնպէս 'ի տանեաց իւրաքանչիւր: Բայց յորժամ ելեալ 'ի բլուրն տեսին փայտ կոփեալ՝ ոչ ճարտարաց ինչ գործ, յոլովք քան զսակաւս արհամարհեցին, իբր թէ այնպիսեալ լի իցէ ամենայն անառն նոցա. և թողեալ 'ի բաց զնացին: Իսկ բարերարին Աստուծոյ նայեցեալ 'ի գայթազղութիւն նոցա, առաքեաց յերկնից սիւն ամպոյ, և լցաւ լեռնն բուրմամբ անուշահոտութեամբ. և ձայն բազմութեան սաղմոսերգուաց լսելի եղև քաղցր յոյժ և ծագեաց լոյս տպաւորութեամբ խաչի ըստ ձևոյ և չափոյ փայտեղենին, և կալով 'ի վերայ նորա հանդերձ երկոտասան աստեղօք. յոր ամենեցուն հաւատացեալ, երկրպագեցին նմա: Եւ յայնմ հետէ գորութիւնք բժշկութեան կատարէին 'ի նմանէ:

Իսկ երանելին նունէ ել զնաց աշակերտել զայլ ևս գաւառսն Վրաց յանապակ լեզուէն, շրջելով անպաճուճաբար և առանց աւելորդաց, օտարացեալ յաշխարհէ և որ 'ի սմա. կամ թէ ճշմարտագոյն ասել՝ 'ի խաչ ելեալ, 'ի կրթութիւն մահու զկեանսն առնելով, բանիւ վկայ բանին Աստուծոյ, և յօժարութեամբն իւրով՝ որպէս արեամբ պսակեալ: Զոր համարձակիմք ասել, Առաքելուհի եղեալ, քարոզեաց 'ի Կղարջաց սկսեալ

առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչև 'ի սահմանս Մասքթաց, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս: Բայց մեք դարձցուք անդրէն 'ի սլաւոմութիւն Տրդատայ յարձակմանն 'ի Պարսս:

ԶԷ

Պարտումն Շապհոյ և ակամայ հնազանդութիւն ընդ ձեռամբ մեծին Կոստանդիանոսի. և Տրդատայ ունել ղՆկրատան, և գալ ազգականացն. և թէ յայնժամ եղև գիւտ փրկական փայտին:

Բայց Տրդատայ թէպէտ և զյաղթութիւն ստացեալ էր, այլ 'ի հարկանելոյ զօրուն և 'ի բազում անկելոց նախարարացն, զանգիւծեաց ինքեամբ յատուկ մարտնչել ընդ Շապհոյ, մինչև եհաս բազմութիւն զօրուն հռոմայեցւոց, որք ընդ ասորեստան յարձակեցան. և 'ի փախուստ Շապհոյ՝ դարձան և յաւարի առին զամենայն երկիրն: Քանզի և Տրդատ միահամուռ իւրովքն, և որք ընդ իւրովքն էին զօրքն, ընդ հիւսիսային կողմանս իշխանութեանն Պարսից զիմեաց տարեկան չուաւորութեամբ:

Յայնժամ գայ առ նա ազգականն իւր և հարազատ Կամսար, առաջին որդի Պերոզամատայ: Այս Պերոզամատ է այն սղայն, որ 'ի կոտորելն Արտաշրի զցեղն Կարնան Պահլաւին, փախուցեալ Բուրգայ ապրեցուցանէր: Որոյ հասեալ

յերիտասարդութիւն, 'ի պատիւ հօրն և 'ի վերայ զօրուն կարգի յԱրտաշէ, առ 'ի պատերազմել ընդ խուժադուժ ազգան ընդ այնոսիկ, նենգութեամբ խորհել արկանել զնա 'ի ձեռս բարբարոսաց: Որոյ եղեալ այր քաջ, սքանչելապէս մղեաց զպատերազմունան. և 'ի պարտել զՎզրրկն որ անուանէր Սաքան, նուաճեալ՝ տայ զդուստր իւր նմա կնութեան. նա և այլ կանայս առեալ զմերձաւորս Արտաշէի, և բազում որդիք եղեալ, զօրացեալ բռնութեամբ ունի զկողմանան զայնոսիկ. թէպէտ և էր 'ի համար Արտաշէի, այլ ոչ տեսանէ զնա: Եւ 'ի մեռանելն Արտաշէի՝ ոչ հնազանդի որդւոյ նորա Շապհոյ. և 'ի մարտնչելն 'ի բազում պատերազմունս յաղթէ, և 'ի մտերմացն Շապհոյ դեղակուր եղեալ մեռանի:

Առ նովիմբ ժամանակաւ այլ ոմն կեցեալ Վզրրկ Սաքան, որ թշնամութեամբ ընդ կամսարայ որդւոյ նորա վարէր: Իսկ կամսարայ զժուարին վարկուցեալ 'ի մէջ երկուց հզօր թագաւորաց բնակել թշնամութեամբ, մանաւանդ զի և եղբարքն ոչ միաբանեցան ընդ նմա, խաղացեալ ամենայն ընդանեօք իւրովք և աղխիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուհ երթալով: Այս կամսար ահագին քաջութեամբ նահատակեալ առ հարբն 'ի պատերազմունս, 'ի շահատակելն իւրում հարկանի յումեմ-

նէ սակերբ զգլուխն. և վերացուցեալ մասն ինչ յոսկերէ սկաւառակին, բժշկեալ ՚ի դեղոց, պակաս գոլով բոլորութիւն զագաթանն, անուանեցաւ Կամսար այնր աղագաւ:

Բայց Տրդատայ հաստատեալ իւր զեւթնպարսպեանն Եկբատան երկրորդ, և վերակացուս յինքենէ թողեալ, զառնայ ՚ի Հայս, ընդ իւր ածելով զԿամսար ամենայնիւքն: Քանզի Շապուհ աղաչեաց զԿոստանդիանոս զյաղթողն, ինդրել զհաշտութիւն, և հաստատել խաղաղութիւն մըշտընջենաւոր. զոր արարեալ սրբոյն Կոստանդիանոսի, յետ այնորիկ առաքեաց զՀեղինէ զմայրն իւր յԵրուսաղէմ ՚ի խնդիր պատուական Սաշին, զոր և եգիտ իսկ զփրկական փայտն, հանդերձ հինգ բեւօքն:

ՁԸ

Կապումն Լիկիանոսի, և փոխումն արքունեացն ՚ի Հոովմէ, և շինել Կոստանդնուպօլսի:

Ի բառնալն Աստուծոյ զբռնաւորսն ամենայն յերեսաց Կոստանդիանոսի՝ մեծարեաց նա զԼիկիանոս մեծութիւն յոյժ, և ետ նմա կնութեան զքոյր իւր ոչ համամայր, ծիրանեօք և պսակաւ կայսերական զարդարեաց զնա. և յերկրորդականս հասուցեալ պատիւս, արքայ ամենայն արեւելից կացոյց: Բայց զոր աստուածային բանն

առ երբայեցևոցն անհնարին համարեալ՝ չարութեանն փոփոխումն, նոյն և աստանօր պատահի. ընձու անկարելի է զխայտուցան փոխել, և եթովպացւոյ զթխութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպարըշտի զբարսն: Քանզի նախ առ 'ի հաւատան գտանի դրժող, և երկրորդ առ բարեգործն իւր ապստամբ: Յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ, և նենգութիւն գաղտնի ընդդէմ Կոստանդիանոսի. նա և չարիս բազմագանս ամենեցուն հասոյց, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, ցանկասէրս այս և գարշելի ալևոր՝ ներկուածոյ ունելով զհերքս. որ և զկին իւր 'ի մեծ նեղութիւն արգել, սակս տրփութեան երանելոյն Գլափիւռայ, վասն որոյ սպան զսուրբն Բասիլիոս Ամասիոյ պոնտացւոց եպիսկոպոս:

Եւ իբրև յայտնեցաւ դաւն, և գիտաց թէ նմա լուռ ոչ լինի Կոստանդիանոս, ժողովեաց զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ: Եւ ցրտացեալ 'ի սիրոյն Տրդատայ մեր թագաւորի, ակնածէր որպէս արդարև 'ի թշնամւոյ. քանզի գիտէր եթէ ատելի է արդարոյ ամենայն ամբարիշտ: Իսկ իբրև եկն յաղթողն Կոստանդիանոս, մատնեաց Աստուած 'ի ձեռս նորա զԼիլիանոս. յոր խնայեալ որպէս 'ի ծերունի և 'ի քեռայր, ետ տանել 'ի Քաղզիուս հանդերձ երկաթի կապանօք՝ դնել 'ի մետաղս, զի աղօթեսցէ առ Աստուած՝ որում մեղաւն, թերևս երկայնամիտ լիցի առ

նա: Եւ ինքն հանդերձ որդւովքն մի թագաւորութիւն գնովմայեցւոցն ցուցեալ, գքսանեմեակն 'ի նիկոմիդացւոց քաղաքին կատարեաց: Զի 'ի չորրորդ ամէ հալածանացն սկսեալ թագաւորել մինչև ցերեքտասաներորդ ամն խաղաղութեան, զոր և այսօր տօնէ աշխարհ:

Եւ ոչ պարտ վարկուցեալ 'ի Հոռոմ դառնալ, այլ 'ի Բիւզանդիոն անցեալ՝ հաստատէր զարքունիսն, յանրջական իմն նախատեսութեանց հրամայեալ. գերապայծառս իմն առնելով շինուածս, հնգապատիկ յաւելեալ մեծացուցանէ: Քանզի ոչ ուրուք մեծի թագաւորի կայր 'ի նմա ձեռնարկութիւնք այսպիսիք՝ բայց 'ի սակաւ ինչ իրաց, որպէս տիեզերակալին Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ, յորժամ անտի ընդդէմ Քարեհի սպառազինեցաւ, և սակս այնորիկ շինեաց յիշատակ իւր զասացեալն Ստրատիգին, քանզի 'ի նմա զպատերազմականսն յօրինեաց զկազմութիւն: Զոր յետոյ Սեւերիոս արքայ հռովմայեցւոց նորոգեաց. և ինքն շինեաց զբազանիսն 'ի տեղւոջ սեանն, որ ունէր ստորագիր խորհրդական անուն Արեգակն, ըստ թրակացւոց բառի Զեւքսիպոն, որոյ կոչմամբ յորջորջեցան և բազանիքն: Սա շինեաց և զտեսարանն և զգագանամարտկացն և զխաղալկացն, և զձիրնթացն ոչ կատարմամբ: Այլ Կոստանդիանոս ամենապատիկ յարդարեաց, և անուանեաց նոր Հոռոմ, իսկ աշխարհ կոչեաց

զնա Կոստանդիանու քաղաք: Ասեն և դայս, եթէ
 գաղտնի եհան 'ի Հռովմայ զասացեալն Պաղա-
 դիոն քերածոյ, և եդ զնա 'ի Փորոնին ներքոյ
 սեանն զառ 'ի յիւրմէ կանգնեալ. բայց այս
 մեզ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամք իցեն:

ՁԹ

Յաղագս Արիոսի չարափառի, և ժողովոյն՝ որ եղև
 վասն նորա 'ի Նիկիայ, և սքանչելեացն՝ որ երևեցաւ
 'ի Գրիգորիոս:

Ընդ այն ժամանակս երևեցաւ Արիոս աղեք-
 սանդրացի, որ ուսոյց չարաչար ամբարշտել, ոչ
 գոլ զորդի հաւասար հօր, և ոչ 'ի բնութենէ
 և յէութենէ հօր. և ոչ ծնեալ 'ի հօրէ յառաջ
 քան զյաւիտեանս, այլ օտար գոմն և արարած
 և կրտսեր, և յետ ժամանակի դոյացեալ. որ ըստ
 արժանեաց իւրոց ամբարիշտս այս Արիոս 'ի
 գարշելիան ընկալաւ զսատակունն: Վասն որոյ ել
 հրաման յինքնակալէն Կոստանդիանոսէ՝ ժողով
 լինել բազմութեան եպիսկոպոսաց 'ի Նիկիայ
 բիւթանացոց: Եւ ժողովեցան Բիտոն և Բիկէնդ
 երիցունք 'ի Հռոմ քաղաքէ՝ ձեռնարկութեամբ
 սրբոյն Սեղբեստրոսի, Աղեքսանդրոս Աղեքսան-
 դրի, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Մակարիոս Երու-
 սաղէմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպօլսի եպիս-
 կոպոս:

Յայնժամ գայ հասանէ հրովարտակ ինքնա-
կալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայն Տրդատ,
զի գսուրբն Գրիգոր առեալ ընդ իւր 'ի ժողովն
երթիցէ. զոր ոչ առ յանձն Տրդատ: Քանզի լու-
եալ էր զինամանալն Շապհոյ ընդ հնդկաց թա-
գաւորին, և ընդ արևելեանն Խաքանայ, և զգո-
րավարեին Ներսեհի՝ որ և թագաւորեաց ամս ինն,
և Որմզզի՝ որ ապա և նա թագաւորեաց ամս ե-
րիս նահատակութեամբք: Եւ 'ի կասկածի եղեալ, զի
մի արդեւք պայմանին ստիցէ ըստ սովորութեան
հեթանոսութեանն, վասն այնորիկ ոչ եթող ա-
ռանց իւր գաշխարհս: Բայց և ոչ սուրբն Գրի-
գոր հաւանեցաւ երթալ, զի մի գառաւել պա-
տիւն վասն խոստովանողական անուանն 'ի ժո-
ղովոյն կրիցէ. որպէս զի այսպէս փափաքանօք
և մեծաւ փութով կոչեն: Այլ նոքա առաքեն
փոխանորդ իւրեանց զՌըստակէս, հանդերձ ճըշ-
մարիտ խոստովանութեամբ երկոցունց՝ գրով:
Որոյ երթեալ հասանէր մեծին Աեւոնդի. և հան-
դիպի յայնմ ժամու, զի մկրտէր զԳրիգոր զհայր
Գրիգորի աստուածաբանի. որ իբրև ել 'ի ջրոյն,
լոյս շուրջ վայլատակեալ զնովաւ, զոր ոչ ոք 'ի
բազմութենէն ետես, այլ միայն Աեւոնդիոս՝ որ
մկրտէրն, և մերն Ռըստակէս, և Եւթաղ Եդե-
սիայ, և Յակոբ Մծբնայ, և Յոհան Պարսից եպիս-
կոպոս, որք նոյն շաւղօք ուղևորէին 'ի ժողովն:

Դ

Դարձ Ռըստակիսի 'ի Նիկիոյ, և հաւատալ ազգակա-
նացն, և որ ինչ 'ի Դառնի շինուածք:

Երթեալ Ռըստակէս ընդ մեծին Ղեւոնդի,
հասանէ 'ի քաղաքն նիկիացւոց, ուր եղեն ժո-
ղովեալ հարք երեքհարեւր և ութևասան 'ի քաղ-
տումն արիանոսաց, զորս նզովեալ մերժեցին 'ի
հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. սապէս և ինքնակալն
արտասահմանեաց 'ի մետաղս: Ապա դարձեալ
Ռըստակեայ արժանահաւատ բանիւ, և քսան կա-
նոնեալ զլիսովք ժողովոյն, գայ հանդիպի հօրն և
արքային 'ի Վաղարշապատ քաղաքի: Ընդ որ ու-
րախացեալ սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ գլուխս
յինքենէ 'ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, վասն ա-
ռաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին:

Յայնմ ժամու և ազգային նոցա Կամսար
մկրտի իւրայովքն հանդերձ 'ի ձեռն մեծին Գրի-
գորի, արքայի ընդունելով 'ի ջրոյն, տալ նմա
ժառանգութիւն զմեծ դաստակերան Արտաշիսի,
որ այժմ ասի Դրասխանակերտ, և զգաւառն Շի-
րակ, որպէս ազգականի իւրում և մտերիմ հա-
րազատի: Այլ նա ոչ աւելի բաւեալ քան զեւթն
աւուրս յետ մկրտութեանն, վասնճանի: Բայց
թագաւորին Տրդատայ մխիթարեալ զգլուխ որդ-
ւոցն Կամսարայ զԱրշաւիր, զինքն փոխանակ

ծնողին սահմանելով, ազգ զնա սերելով յանուն հօրն, և կարգէ 'ի թիւ նախարարութեանց: Յաւելու և այլ պարգևս, զքաղաքն Երուանդայ և զնորին գաւառն մինչև ցկատար ձորոյն մեծի, միայն զի 'ի մտաց նորա հեռացուցէ զյիշատակ ընիկ աշխարհին՝ որ Պահլաւն կոչի, որպէս զի անվրդով զհաւատան պահիցէ: Իսկ Արշաւիր առաւել սիրեալ զգաւառն, յիւր անունն անուանէր արշարունիս. քանզի յառաջ Երասխաձոր կոչիւր: Ահա ասացաք և զպատճառս գալստեան երկուց ցեղիցն, Պարթեւաց և պահլաւկաց:

Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթազամ և կապարով մածուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի զրօշուածովք բարձր քանդակաւ, 'ի համար քեռ իւրոյ Սոսրովիգխտոյ, և գրեալ 'ի նմա զյիշատակ իւր հելլենացի գրով:

Բայց սրբոյն Գրիգորի դարձեալ ի նոյն լերինս, ոչ ումեք յետ այնր յաւելոյր երևել մինչև ցվախճան.

ՂԱ

Յազագս մահուանն Գրիգորի և ՌԵՍՏՈՒԿԵԱՅ, և թէ էր ազագաւ կոչի լեառնն Մանեայ այլբ:

Յեւթն և 'ի տասներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ զտաք նստեալ յաթոռ սրբոյ

Առաքելոյն թաղէսի զնախահայրն մեր Գրիգորիոս և ըստ աւետարանին ծնող: Յեա լուսաւորելոյ զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեան, և ջնջելոյ զխաւար կռապաշտութեանն, և ինոյ զամենայն կողմանս եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, սիրեցեալ զերինս և զամայութիւն և զհանդարտութեամբ մտաց յինքեան կեալ, որպէս զի խօսեսցի ընդ Աստուծոյ անզբաղապէս. փոխանորդ իւր թողլով զորդի իւր զՌըստակէս, ինքն կալով 'ի գաւառին Դարանազեաց 'ի լերինն Մանեայ այրս:

Այլ ասասցուք, թէ էր աղագաւ կոչի նա Մանեայ այրք: Քանզի էր կին ոմն Մանեայ անուն յընկերաց սրբոց հռիփսիմեանցն, որպէս զնունէ Վրաց վարդապետունի. որ ոչ շութափեաց հետևել նոցա 'ի գալն առ մեզ, գիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, բնակեցաւ 'ի լերինս յայսմիկ, յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ այրք. յոր այր յետոյ բնակեցաւ և սուրբն Գրիգոր:

Այլ թէպէտ և բնակեցաւ անդ, սակայն ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ շրջէր ընդ աշխարհս, հաստատէր 'ի հաւատս զաշակերտեալսն: Բայց իբրև եկն Ռըստակէս որդի նորին 'ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետև ոչ ևս երևեցաւ յայտնեալ ումեք սուրբն Գրիգորիոս: Վասն որոյ յիսկըբան քահանայանալոյ նորա, յեւթն և 'ի տաս-

ներորդ ամէն թագաւորութեանն Տրդատայ մինչև ցքառասուն և վեց ամն նորին, յորում ոչ ևս յաւել ումեք երևել, համարեալ թուին ամք երեսուն:

Եւ յետ նորա Ռըստակէս ամս եւթն, 'ի քառասուն և յեւթներորդ ամէն Տրդատայ մինչև ցյիսուն և երրորդ ամն նորին, յորում եղև կատարումն Ռըստակեայ: Ձի արդարեւ էր սուսեր հոգևոր ըստ ասացելումն, վասն որոյ թշնամի ամենայն անիրաւաց և զազրագործաց թուէր նա: Յաղագս որոյ և Արքեղայոս, որ էր կարգեալ 'ի վերակացութիւն չորրորդն կոչեցեալ Հայոց, կըշտամբեալ 'ի նմանէ, սպասեաց 'ի դիպող աւուր. և սլատահեալ 'ի ճանապարհի 'ի Ծոփաց գաւառին, սպան գնա սրով. և ինքն դնաց վախստական 'ի Տաւրոս կիւլիկեցւոց: Իսկ զմարմին երանելոյն բարձեալ աշակերտացն, բերին յՅկեղեաց գաւառն, հանգուցանել 'ի Թիլն, յիւրում աւանին: Եւ յաջորդեաց զաթոռն երէց եղբայր նորին Վրթանէս, 'ի յիսուն և 'ի չորրորդ ամէն Տրդատայ և անդր:

Բայց սրբոյն Գրիգորի 'ի Մանեայ այրն կեցեալ աներևութաբար ամս բազումս, փոխի մահուամբ 'ի կարգս հրեշտակաց: Եւ հովուաց, գտին գնա վախճանեալ, 'ի նմին տեղւոջ թաղեցին, ոչ գիտելով թէ ով ոք նա իցէ: Վայելէր իսկ նոցա, սրբ Փրկչին մերոյ ծննդեանն եղեն խորհրդա-

ծուք, լինել և աշակերտի յղարկմանն սպասա-
 ւորք: Եւ ծածկեալ ամս բազումս աստուածային
 իմն գոզցես տեսչութեամբ, իբրև զՄովսէսն զայն
 'ի հնունս, զի մի 'ի պաշտօն առցի 'ի դեռահա-
 ւատ բարբարոսացն ազգաց: Իսկ յորժամ սերտ-
 եալ հիմնեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ, զկնի
 յետ բազում ժամանակաց յայտնեցաւ ճգնաւորի
 ումեմն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, և բերեալ ե-
 դաւ 'ի գեւղն Թորղան նշխարք սրբոյն Գրիգորի:
 Սա, որպէս ամենեցուն յայտնի է, աշխար-
 հաւ Պարթև, գաւառաւ Պահլաւ, յազգէ թագա-
 ւորեալ, զատուցեալ արշակունի, 'ի ցեղէ սուրե-
 նական, 'ի հօրէ Անակ կոչեցելոյ, յարևելից կող-
 մանց աշխարհիս մերոյ՝ արևելք ծագեալ մեզ և
 իմանալի արեգական հոգևոր ճառագայթ, 'ի խո-
 րին չարութենէ կռապաշտութեան ելք, ճշմարիտ
 բարի և այսահալած, երանութեան և շինութեան
 հոգևորի առիթ, աստուածային արդարև արմա-
 ւենի անկեալ 'ի տան Տեառն և 'ի գաւիթս Աս-
 տուծոյ մերոյ ծաղկեալ. և այսպիսեօք և այս-
 քանեօք ժողովրդովք բազմացեալ, 'ի ծերութիւն
 և 'ի պարարտութիւն հոգևորի զմեզ ժողովեաց
 'ի փառս և 'ի գովեստ Աստուծոյ:

ՂԲ

Յաղագս վախճանի Տրդատայ թագաւորին, ընդ որում
և ողբերգական մեղադրութիւնս:

Ձարբոյ և զմեծէ և զերկրորդ նահատակէ և զմերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վերակացուէ ճառելով, զ'ի Քրիստոսէ հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւորէ, հրաշափառագունիւ պարտ է անցանել բանիւ, որպէս զգործակցէ և զհաւասար ճգնողէ մերոյ նախաշաւղի և լուսաւորութեանց նահապետի. որպէս թուեցաւ հաճոյ հոգւոյն սրբոյ երիցացուցանել զիմ Լուսաւորիչն վրկայութեանն միայնոյ վիճակաւ, 'ի վերայ բերեմ' թէ և առաքելութեանն. իսկ որ ինչ զկնի այսորիկ, զուզաբան և հաւասարագործ: Այլ զաւաւելութիւն ասեմ աստ զթագաւորին. քանզի խորհելն յաղագս Աստուծոյ և ճգնագգեցիկ լինել՝ զոյգ երկոցունց, իսկ նուաճել հաւանեցուցանողականաւ կամ բռնաւորականաւ բանիւ՝ աւաւել էր թագաւորին շնորհ. քանզի ըստ հաւատոյն ոչ ինչ կասեցուցանէր զգործն: Այնր աղագաւ կոչեմ և զսա նախաշաւիղ ճանապարհ և լուսաւորութեանցն մերոց հայր երկրորդ: Բայց զի պատմութեանց և ոչ գովեստից է ժամանակս, մանաւանդ զի և հապներգութիւնս ըստ իւրաքանչիւր պատմագրաց արտասանութեանց և ոչ

յատուկ 'ի մէնջ շարագրեցաւ, անցցուք 'ի կարգ բանից՝ որ ինչ յաղագս սորա:

Սա հետ հաւատոյն՝ որ 'ի Քրիստոս, ամենայն առաքինութեամբք բացափայլեալ, ևս քան զևս յաճախէր որ ինչ յաղագս Քրիստոսի գործ և բան. սաստելով և հաւանեցուցանելով զմեծամեծ նախարարն, միանգամայն և զամենայն բազմութիւն ռամկին, լինել արդարև Քրիստոսի. որպէս զի վկայեսցեն հաւատոցն՝ ամենեցուն և գործքն: Այլ զխստասրտութիւն կամիմ ասել, թէ և զամբարհաւաճութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցըն և այսր. որպէս անհամբոյր բարւոյ և ճշմարտութեան անհարազատ, կամ թէ բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն և զկամակորութիւն, ընդզիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնիցն քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց և հարճից: Որում ոչ կարացեալ ներել թագաւորին, ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին, արագ հասանելով 'ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստոսի, ծակամուտ լեռնակեցիկ եղեալ:

Սստանօր աղաչեմ ասել զճշմարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և զամբարշտութիւն ազգիս մերոյ, և զմեծի ողբոց և արտասուաց արժանի սոցա գործս: Քանզի զհետ առաքեալ, կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց՝ նորա, և ունել զթագաւորութիւնն: Իսկ 'ի չհաւանել սրբ-

բոյն՝ տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն 'ի հինսն աթենացիքն Սոկրատայ զմոլեխինդն. և կամ թէ զմերն իսկ ասել, կատաղեալ եբրայեցիքն ըմպելի լեղեալ խառնեալ Աստուծոյ մերոյ: Եւ զայս արարեալ շիջուցին յինքեանց զբազմափայլ ճառագայթն աստուածաշտուութեան:

Վասն այսորիկ 'ի վերայ իմոցս ողբալով ասեմ, որպէս Պաւղոս յաղագս իւրոցն, և թշնամեաց խաչին Քրիստոսի. բայց ասեմ ոչ զիմ բանս, այլ զՀոգւոյն սրբոյ: Ազգ թեւը և զառնացող, ազգ՝ որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր, և ոչ հաւատարմացաւ Աստուծոյ ոգի նորա: Արք արամեանք, մինչև յերբ էք ծանրասիրտք, ընդէր սիրէք զնանրութիւն և զանաստուածութիւն: Ոչ ծանեայք, զի սքանչելացոյց Տէր զսուրբս իւր. և ոչ Տէր լուիցէ յաղաղակել ձերում առ նա. բարկացեալ մեղանչեցէք, և յանկողինս ձեր ոչ զղացարուք. քանզի զենէք զենումն անօրէնութեան, և զյուսացեալսն 'ի Տէր արհամարհեցէք: Վասն այսորիկ եկեսցէ ձեզ որոգայթ, զոր ոչ ծանեայք. և որսն զոր որսայցէք, ըմբոնեսցէ զձեզ, և նովին որոգայթիւն անկջիք: Այլ նորա անձն ցնծացէ Տերամբ, և ուրախացի 'ի փրկութեան իւրում, և ամենայնիւ ինքեամբ առացէ. Տէր, ով նմանէքեզ:

Եւ զի այսոքիկ ճշմարիտ այսպէս, մխրթարեսցուք մերովք վտանգիւքս և մեք. զի եթէ

ընդ փայտ դալար զայս արարին, ասէ՛ Բրիստոս, իսկ ընդ չորն զինչ լինիցի: Արդ եթէ ընդ սուրբս Աստուծոյ, և որք՝ ի թագաւորութենէ յազազս Աստուծոյ զինքեանս նուաստացուցին՝ այս է, այլ զինչ մեր բանս առ Աստուծոյ յաղագս՝ ի ձէնջ վտանգիցս, որոց վտանգք և աղքատութիւն սեպհական է: Այլ սակայն ասացից: Ո՞ք ի ձէնջ թոշակս յազազս մեր, ո՞վ ոք վարդապետացն մաղթանս, ո՞վ ոք բան յօժարեցուցանող կամ յորդորական, ո՞վ ոք յերթալս մեր բեռնաբարձս, ո՞վ ոք ի դալն մերում հանգիստ, ո՞վ ոք տուն կամ օթանոց մեզ պատրաստեաց: Թողից զայլն, զի և ոչ զլեզուս չարս և զսղիտութիւնս, հանդերձ սնտաի փառամոլութեամբն և կատաղի լեզուանութեամբն, սանձահարեցէք. այլ նիւթ նոցա անմտութեան զձեր ուսումնատեացդ տալով բարս, բորբոքեցէք առաւել քան զհնոցն Բաբելոնի:

Վասն որոյ իւրաքանչիւր ոք առանձինն է քուրմ և պաշտօնեայ, որպէս ասէ գիր. որպէս և այժմ խօսողք բազումք աստուածայնոցն, և զօրութեան մտացն ոչ հասուք. և խօսողք՝ ոչ ըստ հաճոյից Հոգւոյն, այլ ըստ օտարին: Վասն որոյ հիացումն իմն են ճառքս և սարսափելի՝ որոց միտս ունին. քանզի խօսի, որ խօսին զԱստուծոյ և զաստուածայինսն, և խորհուրդք խօսողին յօտարն հային: Զի ոչ վասն որոյ խօսին՝ կրէ զաշխատութիւնն, և ոչ մեղմով և հեղիկ,

որպէս ուսան, թէ մի ոք լուիցէ արտաքոյ ըզբարբառ նորա, այլ յաղագս վառաց մարդկայնոց, և ճայթեցուցանելով հնչեցուցանեն 'ի լսելիս մարդկան: Որ շատխօսութեանն հոսանք իբրև յաղբերէ գիմեն, որպէս ասաց ոմն 'ի հնոցն, և զկծեցուցանեն զամենայն գինարբուս 'ի հրապարակս: Ո՞վ ոք զնոսա ոչ ողբասցի, որ միտս ունիցի: Եւ եթէ ոչ ոք զչարեսցի, ասեմ՝ թէ և ոք յորդուրեն զնոսա այսպիսիս լինել: Արգելում ասել ըզՔրիստոսին, գտալն վրէժս յարենէն Աբելի արդարոյ մինչև ցարիւնն Չաքարիայ, որ կայ 'ի մէջ տաճարին և սեղանոյն:

Այլ աստանօր դադարեսցէ բանս, որպէս աշխատութիւն կրեալ՝ յականջս լինել իօսեցեալ մեռելոց: Այլ պատմութիւնս յաղագս սրբոյն Տըրդատայ ճշմարիտ է. քանզի արբուցեալ նմա դեղմահու, զրկեցան 'ի լուսոյ շնորհաց ճառագայթից նորա, որ թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց:

ԲՈՎԱՆԳԱԿԵՅԱՆ ԳԻՐԻՔ ԵՐԿՐՈՐԳ, ՅԱՌԱՋԱԳԻՄՈՒԼ
ԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԱՅ

Հ Ա Տ Ա Ծ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

Ա. Ի. Ա. Ր. Տ. Ա. Բ. Ա. Ն. Ո. Ի. Թ. Ի. Ի. Ն.

Մ Ե Ր Ո Յ Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ե Ա Յ

Ա

Ոչ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհիս, և ոչ ընդ ամենայն յունականսն անցանել ատակեալ սակս կարճութեան ժամանակին. նա և ոչ մատենագրութիւնք Դիողորի հուպ առ մեզ են, զի 'ի նմա պահելով զակն՝ անմոռաց անցանէաք ընդ բնաւն, զի մի ինչ 'ի մէնջ մնացէ 'ի գլխաւորացն և 'ի պիտանեացն, և արժանի յիշատակի մերոյ շարագրութեանց: Այլ որչափ ջան և յիշողութիւնք բաւիցեն, պատմեցաք ըստուզապէս 'ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև 'ի վախճան սրբոյն Տրդատայ, յոյժ կանուխ և հեռի ժամանակօք: Վասն որոյ մի զմեզ այսպանեալ պարսաւեսցես. զի ահա որ ինչ առ մերով ժամանակաւ եղեալ կամ դոյզն ինչ հեռի, զրուցեցիցքեզ անսխալ, երբորդ առնելով զիրս, որ ինչ յետ սրբոյն Տրդատայ մինչև 'ի սպառել արշակունեաց

ազգին 'ի թագաւորութենէ, և զաւակի սրբոյն Գրիգորի 'ի քահանայութենէ, հասարակաց խօսիւք անցանելով ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի ոք երևեսցի 'ի պերճաբանութիւնս զբաւեալ առ փափագն, այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ, ստէպ ստէպ և անյագ առնիցեն զընթերցումն պատմութեանց մերոց հայրենեաց:

Բ

Որ ինչ յետ վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն Վրթանէս և ընդ երիս նախարարութիւնսն անցք:

Ի ժամանակի վախճանին Տրդատայ հանգիպեցաւ մեծն Վրթանէս 'ի վկայարանի սրբոյն Յովհաննու, որ 'ի հօրէ նորին շինեալ էր 'ի Տարօն: Ուր նենդ գործեալ լերինն այնմիկ բնակչաց, 'ի սագրելոյ նախարարացն, կամեցան սպանանել. որք անըմբռնելի ձեռամբ կապեալ, որպէս առ Եղիսէիւն այն 'ի հնումն, կամ նորին ինքեամբ Գրիստոսի Աստուծոյ մերոյ զարկուցեալ Հրեայքն, անվտիտ անցեալ գնայր յԵկեղեաց զաւառ 'ի Թիլն աւան, ուր էրն հանգստարան եղբօր նորին Ռըստակեայ. սգացեալ 'ի վերայ աշխարհիս Հայոց, որք յանիշխանութեան ֆնացեալք, յարեան ազգ ազգի վերայ նախարարութիւնք կոտորել զմիմեանս. ուստի և երեք տոհմքն, որ բզնունականն և մանաւազեանն և որ-

դունին անուանէին, սպառեալ բարձան 'ի միմեանց:

Գ

Կատարումն սրբոյն Գրիգորիսի 'ի բարբարոսաց:

Մեծաւ պնդութեամբ առնէր վրէժխնդրութիւն հաւատոց և վարուց երանելին Տրդատ, առաւել այնոցիկ, որ բացեակողմեանքն էին յիւրում իշխանութեանն: Վասն որոյ եկեալ գործակալք կողմանցն արևելեայ հիւսիսոյ, վերակացուք հեռաւոր քաղաքին՝ որ կոչէր Փայտակարան, ասեն ցարքայն. Եթէ կամիցիս ուղղորդութեամբ վարել ըստ հաւատոյ՝ կողմանցն այնոցիկ, առաքեա նոցա եպիսկոպոս 'ի զաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոյժ վափաքելով խնդրեն. և զիտեմք հաւաստի, թէ 'ի հռչակեալ յանուանէն Գրիգորի ակնածեսցեն և 'ի նորին զաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի: Այսմ հաւանեալ երանելին Տրդատ, տայ նոցա եպիսկոպոս զմանուկն Գրիգորիս, զերէց որդին Վրթանայ: Թէպէտ և յանլիութիւն աւուրցն հայելով պատանւոյն՝ զիրն վարկանէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնութիւն, և զմտաւ ածեալ զՍողոմոն երկոտասանամեայ թագաւորեալ Իսրայէլի, առաքէ բազում համարձակութեամբ, հանդերձ Սանատրկաւ ոմամբ յիւրմէ արզգէն արշակունեաց:

բղեշխն Աղճնեաց կոչիւր, տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ 'ի Փայտակարան, զնոյն խորհեցաւ և ինքն. թէպէտ և ոչ թագաւորել, զի ոչ էր արշակունի, այլ տիրագլուխ կամեցաւ լինել. ճեղքեալ 'ի միաբանութենէ Հայոց՝ ձեռս ետ յՈրմիզդարքայ Պարսից: Ուստի ուշ 'ի կուրծս անկեալ և 'ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց, ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս 'ի պատուաւոր իշխանացն, զՄար իշխանն Մովսայ, և զԳագ իշխանն Հաշտենից, երթալ 'ի նախագահ քաղաքն առ կայսրն Կոստանդոս՝ որդի Կոստանդիանոսի, հանդերձ պատարագաւ և թղթով, որ ունէր օրինակ գայս:

Ե

Պատճէն թղթոյն Հայոց:

Եպիսկոպոսապետ Վրթանէս և որք ընդ նովաւ եպիսկոպոսունք և ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց, տեսուն մերոյ Կոստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ:

Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի տացես զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զԽոսրով: Քանզի Աստուած զձեզ ոչ միայն Եւրոպիայ, այլ և

բղեղին Աղձնեաց կոչիւր, տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ 'ի Փայտակարան, զնոյն խորհեցաւ և ինքն. թէպէտ և ոչ թագաւորել, զի ոչ էր արշակունի, այլ տիրագլուխ կամեցաւ լինել. ճեղքեալ 'ի միաբանութենէ Հայոց՝ ձեռս ետ յՈրմիզդարքայ Պարսից: Ուստի ուշ 'ի կուրծս անկեալ և 'ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց, ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս 'ի պատուաւոր իշխանացն, զՄար իշխանն Ծովաց, և զԳագ իշխանն Հաշտենից, երթալ 'ի նախագահ քաղաքն առ կայսրն Կոստանդոս՝ որդի Կոստանդիանոսի, հանդերձ պատարագաւ և թղթով, որ ունէր օրինակ զայս:

Ե

Պատճէն թղթոյն Հայոց:

Եպիսկոպոսապետ Վրթանէս և որք ընդ նովաւ եպիսկոպոսունք և ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց, տեսոն մերոյ Կոստանդեայ կայսեր ինքնակալի խնդալ:

Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի տացես զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զՍոսրով: Քանզի Աստուած զձեզ ոչ միայն Եւրոպիայ, այլ և

ամենայն միջերկրայց տիրեցոյց. և ան զօրութեան ձերոյ եհաս մինչև 'ի ծաղս երկրի: Եւ մեք խնդրեմք առաւել քան զառաւել տիրել ձեզ: Ողջ լերուք:

Այսմ լսող եղեալ Կոստանդեայ, առաքեաց զԱնտիոքոս յարդարիչ իւրոյ պալատանն զօրութեանս, և ծիրանիս հանդերձ պատկաւ, և թուղթ՝ որ ունէր օրինակ զայս:

Թուղթ Կոստանդեայ:

Աւզոստոս ինքնակալ կայսր Կոստանդոս, մեծի Վրթանիսի և ամենայն համօրէն աշխարհականաց քոց խնդալ:

Առաքեցի ձեզ զօր յօգնականութիւն, և հրաման թագաւորեցոցանել ձեզ զՊոսրով որդի արքայի ձերոյ Տրդատայ. որպէս զի բարեկարգութիւն հաստատեալ, մեզ ծառայեսձիք միամըտութեամբ: Ողջ լերուք:

2

Գալուստ Անտիոքայ և գործք նորին:

Եկեալ Անտիոքոս թագաւորեցոյց զՊոսրով, և զչորեսին սպարապետան մատոյց 'ի նոյն իշխանութիւն զօրութեանս, զորս կացուցեալ էր Տրդատայ յիւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռանելոյ դայեկին իւրում Արտաւազդայ Մանդակունոյ, որ

միագլխապետ էր և ամենայն Հայոց զօրավար: Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զօրավար արևմտեայ գնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց և բղեշխ գուգարացւոց, սպարապետ հիւսիսային զօրուն. երրորդ՝ Վահան նահապետ ամատունեաց, զօրավար արևելեան գնդին. չորրորդ՝ Մանածիհր նահապետ ըռշտունեաց, սպարապետ հարաւային զօրուն: Եւ բաժանեաց ետ նոցա զիւրաքանչիւր զօրսն: Եւ առաքեաց զՄանածիհր հարաւային զօրօք և զկիլիկեցի զօրս ընդ նմա զկողմամբք ասորեստանի և զՄիջագետաց. և զՎահան նահապետ ամատունեաց արևելեան գնդաւն և զգաղատացի զօրս ընդ նմա՝ առաքեաց զկողմամբք Ատրպատականի, ունել պահ յարքայէն Պարսից:

Եւ իւր թողլով զթագաւորն Խոսրով, քանզի փոքր էր յանձնէ և անարի ոսկերօք, ոչ գուլով 'ի նմանութիւն պատերազմողական հասակի, առեալ ընդ իւր զՄիհրան և զԲագարատ զօրօք իւրեանց, միահամուռ ամենայն յունականաւն խաղայ 'ի վերայ Սանատրկոյ: Իսկ նորա պարսկական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան, ինքն առ արքայն Շապուհ փութացեալ անկանի՝ հանդերձ Ադուանից նախարարօք: Զոր տեսեալ Անտիօքայ, եթէ ոչ 'ի հնազանդութիւն խաղաղութեան նուաճեցան, հրաման տայ առիւ զիշխանութիւն պառակտելոցն նուաղեցուցանել. և իւր ժողովեալ զհարկն, առ կայսր գնայ:

Է

Յանցանք Մանածիրի առ մեծն Յակոբ, և մահ:

Երթեալ Մանածիրը Հայոց հարաւային գընդաւն և կիլիկեցւոց զօրօք զկողմամբք ասորեստանի, ճակատ տուեալ ընդ Բակուր բզեշխի, սատակէ զնա, և զզօրս նորա և զպարսիկս օգնականս նմա հալածականս առնէ, և զօրդին Բակրոյ զՀեշայ ձերբակալ արարեալ, հանդերձ երկաթի կապանօք առաքէ Սոսրովու. և զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի յանխընայ, ոչ միայն զմարտիկս, այլ և զուամիկ շինականս. և բազում գերիս առեալ 'ի կողմանց Մծբնայ, ընդ որս և սարկաւագունս ութ մեծի եպիսկոպոսին Յակովբայ: Զորոյ զհետ եկեալ Յակովբայ, համոզէ զՄանածիրը՝ արձակել ըզգերութիւն ռամկին, իբրև զոչ ինչ մեղուցելոց. որում ոչ հաւանեալ Մանածիրը, պատճառէ զարքայ:

Եւ Յակոբու զէմ եղեալ առ արքայ, առաւել ևս զչարի Մանածիրը, և 'ի սաղբելոյ զաւառականացն՝ զութ սարկաւագունս, նորա, որք 'ի կալանս էին, հրամայէ 'ի ծով ընկենուլ: Զոր լուեալ մեծին Յակոբու, դառնայ 'ի տեղի իւր լի բարկութեամբ, որպէս զՄովսէսն յերեսաց Փարաւոնի: Ելեալ 'ի լեառն ինչ, յորմէ երևէր

գաւառն ամենայն, անէծ գՄանաճիհր և զգաւառ նորին: Եւ ոչ ինչ յամեցին դատաստանքն Աստուծոյ հասանել 'ի վերայ. և նման Հերովդի պէս պէս ցաւովք սատակի Մանաճիհր. և պրտդաբերութիւն գաւառին ջրաւորացն դարձաւ յաղտաղտուկ, եղեալ 'ի վերայ նոցա երկինք պղնձի ըստ գրոց, և ծով հակառակեալ՝ յինքն ընդունի զսահմանս անդաստանաց: Զոր լուեալ մեծին Վրթանայ և արքային Խոսրովայ, ցասուցեալ հրամայեն արձակել զգերեալն, և առ նոյն այր մաղթել ապաշխարութեամբ, զի դարձցի սրբամտութիւն Տեառն. զոր յետ ելից Յակովբայ յաշխարհէս՝ ժառանգ որդի Մանաճիհրայ գեղեցիկ ապաշխարութեամբ, ուժգին արտասուօք և հառաչմամբ, նորին բարեխօսութեամբ գտեալ բրժկութիւն ինքեան և գաւառին:

Ը

Յաղագս թագաւորելոյ փոքր Խոսրովու և փոխելոյ զարքունիան և տնկելոյ զանտառն:

Յերկրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յութերորդ ամի ինքնակալութեանն Կոստանդեայ, յօգնականութենէ նորին թագաւորեաց Խոսրով. ոչ ինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն, այլ և ոչ վասն հատուածելոց Կողմանցն հակառակեցաւ ինչ՝ յետ միոյ նուազին,

զոր 'ի յունականացն կրեցին զօրացն, այլ 'ի կամս թողեալ զարքայն Պարսից, խաղաղութիւն առնէ ընդ նմա. բովանդակ վարկուցեալ մնացելոց սահմանացն տիրել, ամենեւիմբ ոչ ունելով փարել ազնուական մտածութիւնս: Զի թէպէտ էր մարմնովն փոքր, այլ ոչ որքան զմակեղոնացին զԱղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, և ոչ զհոգւոյն խափանէր ատխոյժս: Իսկ սորա զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, զբօսանաց հաւորսութեանց և այլոց որսոց պարապեալ. նորին աղագաւ և անտառս առ Ազատ գետովն տնկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի: Նա և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բլուր: Քանզի 'ի ժամանակին յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արեգական, և օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանդահոտութեամբ փչէին. յորմէ ոչ կարացեալ ժուժել որք յԱրտաշատ բնակեալ էին, կամաւ յանձն առին զփոփոխումն:

Թ

Որ ինչ յաւուրս սորա 'ի հիւսիսականաց ազգաց արշաւանք 'ի մեզ, ուր և նահատակութիւնք Վահանայ ամատունւոյ:

Յաւուրս սորա միաբանեալ բնակիչք հիւսի-

սոյ կաւկասու, գիտացեալ զթուլասրտութիւն նորա և զյուլութիւն, և առաւել 'ի հրապուրելոյ մաղթանաց Սանատրկոյ, 'ի գաղտնի հրամանէ Շասպհոյ Պարսից արքայի, արշաւանօք 'ի միջոց աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ, որպէս թէ երկու բիւրովք: Որոց պատահեալ պատերազմաւ արևելեան և արևմտեան զօրուն Հայոց՝ Հանդերձ զօրապետօքն Բագարատաւ ասպետիւ և Վահանաւ նահապետիւ ամատունեացքանդի հարաւային մեր գունդք առ արքային Խոսրովայ էին յաշխարհին Ծովաց: Եւ զՄիհրան սպանեալ, և զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ՝ 'ի թիկունս ընկեցեալ թշնամեացն, և հասեալ 'ի գրունս Վաղարշապատու՝ պաշարէին: Որոց յանկարծակի 'ի վերայ անկեալ արևելեայ և արևմտեայ մեր զօրուն, և անտի մերժեալ զՕշական առասպարան, ոչ ետուն ժամանել ճապարել 'ի նետաձգութիւն ըստ օրինակի իւրեանց սովորութեանն, արագեալ սաստկապէս գհետ ունելով քաջաձիոցն 'ի դժուարս քարանց և 'ի վիմուտ տեղիս:

Մինչև յոչ կամաց գումարեալ թշնամեացն 'ի ճակատ, և զօրագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ, և թաղեաւ կաճեայ բոլորով ամենեւիմք պարածածկեցեալ, շահատակէր 'ի մէջ զօրացն: Յոր ակնակառոյց լեալ քաջացն Հայոց և յարձակեալ, ոչ ինչ կարէին վնա-

սել. քանզի հարեալ նիզակաւ՝ ճախր առնոյր
կաճեայն: Յայնժամ քաջին Վահանայ ամատուն-
ւոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ, ասէ. Օգնեա
ինձ Աստուած, որ զգաւթեան պարսաքարն դի-
պեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու-
ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ: Եւ
ոչ վրիպեցաւ 'ի խնդրոյն, ընդ գաւակ ձիոյն
յերկիր կործանեալ զահագին զվիրագն: Այսպիսի
դիպուած 'ի փախուստ յորդորեաց զթշնամիսն,
և 'ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց: Եւ
աստի դարձեալ յաշխարհն Ծովաց Բագարատ,
վկայ հաստատուն առանց նախանձու լինի առ
արքայի վասն Վահանայ քաջութեանցն և առա-
քինի դիպուածոցն: Վասն որոյ պարգևէ նմա
արքայ զտեղի ճակատուն՝ զՕշական, որ ինքնա-
կամ զիմագրաւ նահատակն եղև: Եւ փոխանակ
Միհրանայ կարգէ զԳարջոյլ Մախագ նահապետ
խոռխոռունեաց 'ի վերայ զօրուն:

Ժ

Վախճան Սոսրովու, և պատերազմ Հայոց ընդ Պարսա:

Յետ այսորիկ զիտացեալ Սոսրովայ, թէ
ձեռն Շապհոյ Պարսից արքայի ընդ թշնամիսն
է, լուծանէ զխաղաղութիւն ընդ նմա. և զմաս-
նաւոր հարկսն արգելու 'ի նմանէ, տալով կայ-
սեր, և անծելով զգօրս Յունաց, ընդգիմանայ ար-

քային Պարսից: Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս ինն. և բարձեալ գնա՝ թաղեցին յԱնի առ հարս իւր: Եւ ժողովեալ մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք, յանձն առնէ Արշաւրի կամսարականի, որպէս գլխաւորի և յոյժ պատուականի յետ արքայի, զաշխարհս Հայոց: Եւ ինքն առեալ զՏիրան որդի Սոսրովու, գնայ առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց ՚ի տեղի հօր իւրոյ կացցէ:

Իսկ արքայն Պարսից Շապուհ իբրև լուաւ զմահն Սոսրովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր գնաց, գումարէ զօրս բազում ՚ի ձեռն Ներսեսի եղբօր իւրոյ. որպէս զի թագաւորեցուցանել զնա Հայոց խորհեցաւ. և առաքէ յաշխարհս մեր, իբրև անառաջնորդ զսա վարկուցեալ: Որով պատահէ քաջին Արշաւրի կամսարականի հանդերձ ամենայն հայաստանեացս զօրու ճակատ ունել ՚ի Մուռղն անուանեալ դաշտի. և թէպէտ բազումք ՚ի մեծամեծ նախարարացն անկան ՚ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց զնոյն, փախստական առնեն զզօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև ցզալն Տիրանայ:

ԺԱ

Յաղագս թագաւորելոյն Տիրանայ, և փոխելոյ յաշխարհէս մեծին Վրթանայ, և փոխանորդելոյ զաթոռն սրբոյ Յուսկանն:

Յեւթն և 'ի տասներորդի ամի ինքնակալութեան իւրում Աւգոստոս Կոստանդոս որդի Կոստանդիանոսի թագաւորեցուցանէ զՏիրան որդի Խոսրովայ, և առաքէ 'ի Հայս հանդերձ մեծաւն Վրթանաւ: Որոյ եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղութեամբ, հաշտութիւն ընդ Պարսս առնելով և ոչ պատերազմունս. հարկելով Յունաց, այլ և մասնաւոր ինչ Պարսից, կայր 'ի հանդարտութեան իբրև զհայր իւր, ոչ ինչ արութիւնքաջութեան և սորա ցուցեալ. նա և ոչ հայրենի առաքինութեանն հետեւեալ, այլ թուլացեալ յամենայն բարեպաշտութենէ զաղտնի, ոչ իշխելով համարձակ պատուել զախտն 'ի մեծէն Վրթանիսէ:

Իսկ յետ լնլոյ հնգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան մեծին Վրթանայ, փոխի յաշխարհէս յերրորդ ամի Տիրանայ: Եւ 'ի հրամանէ նորին տարեալ հանգուցանեն 'ի գեօղն Թորդան, իբրումարզարէական ակամբ հայեցեալ՝ որ զկնի բազում ժամանակաց և հօրն յայն տեղի հանգուցան նշխարք: Եւ յաջորդէ զաթոռն Յուսիկ որդի

նորին 'ի չորրորդ ամի Տիրանայ, յոյժ հեռևող
եղեալ հարցն առաքինութեանց:

ԺԲ

Պատերազմ Շապհոյ ընդ Կոստանդեայ:

Բայց Շապուհ որմզդեան առ Տիրան մեր
արքայ առաւել սէր հատասեաց, մինչև զօրա-
վիգ օգնականութեան եղեալ, թափէ գնա յար-
ձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որ միաբա-
նեալ ելին արտաքս քան զկապանն Չորայ, և
բնակեցան 'ի սահմանս Աղուանից ամս չորս: Եւ
գայլ յորով թագաւորս նուաճեալ Շապհոյ, և
զազգս բարբարոսաց բազումս 'ի սատարութիւն
կալեալ, յարձակեցաւ 'ի մէջերկրայս և 'ի Պա-
ղեստինէ: Իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար
զՅուլիանոս, սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից, և
տուեալ ճակատ, երկոքին կողմանքն պարտեցան,
քանզի բազումք անկան յիւրաքանչիւրոցն, և ոչ
մի 'ի միւսոյ թիկունս դարձոյց, մինչև 'ի հաւա-
նութիւն եկեալ, արարին խաղաղութիւն ամս
սակաւս: Եւ 'ի Պարսից դարձեալ Կոստանդեայ,
յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ 'ի Մոմփ-
սիւեստի քաղաքին կիւլիկեցոց, թագաւորեալ
ամս քսան և երիս: Ի սորա աւուրս երևեցաւ
խաչն լուսեղէն առ երանելեաւն կիւրղիւ:

ԺԳ

Եթէ զիւրդ Տիրան իջեալ ընդ առաջ Յուլիանու պատանդս տայ:

Զայսու ժամանակաւ թագաւորեաց Յունաց ամբարիշտն Յուլիանոս. ուրացաւ նա զԱստուած և պաշտեաց զկուռս, և յարոյց հալածանս և խռովութիւնս 'ի վերայ եկեղեցւոյ. և բազմազիմի ջանայր շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեանս, բայց ոչ բռնութեամբ հաւանեցուցանէր, այլ խորամանկեալ հնարէր, զի դևք երկրպագեսցին: Եւ յորժամ զնա ընդդէմ Պարսից իրաւունքն զինեցին, և անցեալ ընդ Կիւլիկիայ հասանէր 'ի Միջագետս, և զօրացն Պարսից կողմնապահաց հատեալ զչուան նաւակամրջին Եփրատու, զգուշանային անցիցն: Իսկ Տիրան մեր թագաւոր իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի, զիմէ 'ի վերայ Պարսից զօրացն, և հալածականս առնէ. և հարեալ սպասաւորութիւնս, անցուցանէ զամբարիշտն Յուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ այրեծիոյն. և մեծարի 'ի նմանէ յոյժ:

Եւ խնդիրս արարեալ, զի մի տարցի զնա ընդ իւր 'ի Պարսս, իբր անկար գոլով ձիավարել, և յանձն առեալ Յուլիանոս՝ խնդրէ զօրս և պատանդս: Եւ Տիրանայ խնայեալ 'ի յորդի իւր Արշակ երկրորդ, տայ ցնա զորդի իւր զՏրդատ

զերրորդ՝ հանդերձ կնաւ և որդւովք, և զՏիրիթ զորդի մեռելոյն Արտաշիսի որդւոյ իւրոյ անդրանկան: Զորս առեալ Յուլիանու նոյն հետայն առաքէ 'ի Բիւզանդիոն. և զՏիրան արձակէ յիւր աշխարհն, և տայ զիւր պատկերն նկարագրեալ 'ի տախտակս, յորում և զգիւաց ոմանց ընդ նմա. և հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարևելից կուսէ. ասելով, թէ որք միանգամ ընդ հռովմայեցւոց տէրութեամբն հարկին՝ դոյնպէս առնեն: Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ, առեալ բերէ. ոչ ածելով զմտաւ, թէ խաբէութեամբ՝ զիւաց երկըրպագին պատկերքս:

ԺԴ

Վկայութիւն սրբոյ Յուսկանն և Դանիէլի:

Արդ հասեալ Տիրանայ 'ի գաւառն Ծովաց, յիւրում արքունական եկեղեցւոջն կամեցաւ կանգնել զպատկերն: Զոր յափշտակեալ սրբոյ Յուսկանն, եհան 'ի ձեռաց արքայի. և ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով զիրին խորամանկութիւն: Որում ոչ ինչ ունկնդիր եղեալ Տիրան, քանզի երկեաւ 'ի Յուլիանոսէ, զմտաւ ածելով՝ մեռանել ինքեան իբր զկոխող թագաւորական պատկերի. և յաւելեալ 'ի բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկանն յաղագս հանապազորդ յանդիմանու-

թեան իւրոց յանցանաց, հրամայեաց Չալոտիւք հարկանել յերկար, մինչ 'ի գանեղն աւանդեաց գողին:

Եւ յետ կատարման նորա թշնամանեալ անիծիւք Տիրանայ 'ի ծերունւոյ քահանայէն Դանիէլէ, որ աշակերտ էր սրբոյն Գրիգորի և հիւպերետ, հրամայեաց զնա խեղդամահ առնել: Զոր բարձեալ աշակերտացն, թաղեցին 'ի միայնարանի նորին, որ կոչի Հացեաց զրախտ: Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն բարձեալ տարան առ հայր իւր 'ի գեւղն Թորղան. որ եկաց յեպիսկոպոսութեանն ամս վեց:

ԺԵ

Եթէ զիւրդ Զօրայի առեալ զգօրս Հայոց դարձաւ 'ի Յուլիանոսէ, և սատակի ազգաւ:

Լուր սպանման սրբոյ Յուսկանն և քրթմըն-Չիւն ամենայն նախարարացն եհաս առ նահապետն ընդշտունեաց Զօրայ, որ փոխանակ Մանածհրի սպարապետ էր Հայոց հարաւային զընդին, և Տիրանայ հրամանաւ զհետ Յուլիանոսի զօրօք: Որոյ լուեալ զայսպիսի համբաւ, ասէ զգօրս իւր. Մի վարեացուք հրամանաւ այնորիկ, որ գայթազղութիւն արկանէ յերկրպագութիւն Քրիստոսի, և սպանանէ զսուրբս նորա. և մի ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ թագա-

ւորի: Եւ զգօրսն համակամս իւր արարեալ՝ դառնայ, և եկեալ ամրանայ 'ի Տմորիս, մինչև տեսցէ՝ թէ զինչ տրասցեն այլ նախարարքն: Բայց սուրհանդակքն Յուլիանու կանխաւ ժամանեն քան զգալն նորա, բերելով առ Տիրան թուղթ՝ որ ունէր օրինակ այսպէս:

Թուղթ Յուլիանու առ Տիրան:

Ինքնակալ Յուլիանոս, ծնունդ Ինաքայ, Արամազդայ որդի, և ճակատագրեալ յանմահութիւն, Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ:

Զգօրս, զոր արձակեցեր ընդ մեզ, առեալ զօրագլխի նոցին՝ 'ի բաց դարձաւ. և մեք բաւական էաք յանթիւ զնդացս մերոց զհետ առաքել՝ ունել զնոսա, այլ թոյլ տուաք վասն երկուց պատճառաց. առաջին՝ զի մի ասիցեն զմէնջ պարսիկք, եթէ բռնութեամբ և ոչ կամաւ ածէ զգօրսն. երկրորդ՝ փորձել զքո միամտութիւնդ: Արդ եթէ ոչ 'ի քոյ կամացդ արար նա զայն, սատակեսցես զնա ազգաւիմբ՝ առ 'ի չթողուլ նմա մնացորդ. ապ' եթէ ոչ, երդուեալ 'ի Ռաս, որ զթագաւորութիւնս շնորհեաց մեզ, և յԱթենաս՝ որ զյողթութիւնն, զի 'ի դառնալն մերում՝ անպարտելի զօրութեամբս վանեսցուք զքեզ և զաշխարհդ:

Տիրանայ գոյս լուեալ, և յոյժ զարհուրեալ,

առաքէ զմարդպետն կոչեցեալ Հայր՝ հանդերձ երդմամբ, և կոչէ առ ինքն զԶօրայ: Իսկ զօրաց նորա տեսեալ, թէ լռեալ կան նախարարքն ամենայն, ըստ սովորական մերոյ ազգիս անժուժկալութեան ցրուեցան ՚ի տունս իւրաքանչիւր: Եւ միայնացեալ Զօրայ, գայ առ արքայ յոչ կամաց. և արքայ զԶօրայ ՚ի բուռն առեալ, ունի և զամուրն նոցին զԱղթամար, և բառնայ զամենեսին սաստիկմամբ: Բայց զմանուկ մի, որդի Մեհենդակայ եղբօր նորա, փախուցեալ դայեկացն ապրեցուցին: Իսկ արքայ փոխանակ նորա կարգէ զՍաղամութ տէր Անժտայ:

ԺԶ

Յազագս մահուան որդւոցն Յուսկան, և յաջորդելոյ զաթոռն Փառնեբսնի:

Բայց ՚ի Տիրանայ խնդրեն նախարարքն Հայոց այր արժանի՝ կացուցանել յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ Յուսկան: Քանզի որդւոցն նորին ոչ գովելի վարս ստացեալ, անարժանք եղեն առաքելականին այնորիկ աթոռոյ. այլ և մահ ևս հասեալ նոցա յաւուրսն յայնս՝ յոյժ ահագին և սարսափման լսողաց արժանի, ՚ի միում տեղւոջ շանթահար եղեալ երկոցունցն, որոց Պապ և Աթանազինէս կոչէին անուանքն. ոչ թողլով զաւակ հասակեայ, պատշաճ այնմ, բայց մանուկ

մի որդի Աթանազենի, որում Ներսէս անուն ճանաչիւր. որ 'ի Կեսարիայ էր 'ի հրահանգս, և զայսու ժամանակաւ գնացեալ 'ի Բիւզանդիոն՝ առնուլ կին զգուստր Ասպիոնայ որումն իշխանի մեծի: Եւ վասն ոչ կալոյ այր յազգէ Գրիգորի, ընտրեցին զՓառներսէն ոմն յԱշտիշատից Տարօնոյ, կացուցին քահանայապետ 'ի տասներորդ ամի Տիրանայ. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս:

ԺԷ

Թէ զիւրդ 'ի Շապհոյ խարեցաւ Տիրան երթալով 'ի կոչ նորա, և կուրացաւ 'ի նմանէ:

Յետ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս ըստ արժանի խորհրդոցն վէր ընկալեալ 'ի փորոտիսն՝ սատակի 'ի Պարսս: Եւ զօրացն դարձեալ, թագաւոր ունելով զՅոբիանոս, որ 'ի ճանապարհի վախճանեալ՝ ոչ ժամանեաց 'ի Բիւզանդիոն: Իսկ արքային Պարսից Շապհոյ զհետ նոցա կրթեալ, և խաբկանօք կոչէ զՏիրան, զրելով թուղթ այսպէս:

Թուղթ Շապհոյ առ Տիրան:

Մազդեզանց քաջ և բարձակից արեգական Շապուհ արքայից արքայ, 'ի բարևոջ մերում յիշեալ եղբայր սիրելի Տիրան Հայոց արքայ, ողջոյն շատ:

Ճշմարտիւ 'ի վերայ հասաք, եթէ զսէրն մեր հաստատուն պահեցեր, ոչ գալով ընդ կայսեր յաշխարհս Պարսից, այլ զգունդն զոր էառ 'ի քէն, զհետ յղեալ կոչեցեր 'ի բաց: Եւ զառաջինն զոր արարեր, գիտեմք՝ զի մի ընդ աշխարհըս քո անցցէ՝ արարեր, զոր ինքն իսկ առնելոց էր. ուստի և մեր պահապանք գնդին վատասրտեալ 'ի բաց եկին, զքեզ պատճառելով. վասն որոյ մեր ցասուցեալ, սալարի նոցա ցլու արբուցաք արին: Եւ քում թագաւորութեանդ ոչ ինչ մխասեսցուք, երգուեալ 'ի Միհր մեծ աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օգտի:

Զայս տեսեալ Տիրանայ, խելագարեալ զնաց առ նա. քանզի արժանն տանէր զնա 'ի տեղի հատուցմանն: Զոր տեսեալ Շապհոյ, կշտամբեաց զնա բանիւք յանդիման զօրաց իւրոց, և զաչս նորա կուրացոյց՝ որպէս Սեդեկիային 'ի հնումն. թէ և արդեւք վրէժս ընդ սրբոյ առնն այնորիկ պահանջեցաւ, որով լուսաւորէր աշխարհս, ըստ աւետարանին ձայնի՝ զոյ լոյս աշխարհի, յորմէ խաւարեցոյց Տիրան զչայս. խաւարեցաւ և ինքն, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս մետասան:

ԺԸ

Յաղագս թագաւորեցուցանելոյ Շապհոյ զԱրշակ, և արշաւանաց 'ի Յոյնս:

Բայց Շապուհ թագաւորեցոյց փոխանակ Տիրանայ գորդի՛ նորա զԱրշակ, ակն ածելով 'ի զօրացն Հայոց, զի մի՛ խափան ինչ առաջի արկելոց իւրոց գործոցն լինիցին. այսպիսի իմն պատեն համարեալ, բարերարութիւն առնելով՝ իւր հաստատել զաշխարհս. նուաճեաց և զազգ նախարարացն՝ պատանդս առնելով յամենեցունց: Եւ փոխանակ Վահանայ ամատունւոյ սպարապետ կացուցեալ Հայոց արևելեան զօրուն՝ զհաւատարիմ՝ իւր զՎաղինակ սիւնի, և նմա յանձն արարեալ զՀայս, ինքն զհետ երթեալ յունական զօրացն, և հասեալ 'ի Բիւթանիայ, նստեալ ամիսս յորովս, և ոչինչ կարացեալ առնել, սիւն առ ծովուն կանգնէ, և առեւծ 'ի վերայ՝ մատեան ընդ ոտիւք ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. քանզի առեւծ հզօր է 'ի զազանս, այնպէս և պարսկականն 'ի թագաւորս. և մատեան ժողովիչ է իմաստութեան, որպէս հռովմայեցւոց տէրութիւնն:

ԺԹ

Թէ որպէս արհամարհեաց Արշակ զթագաւորն Յունաց:

Ընդ այնուսիկ ապա ժամանակս յարեաւ իւր-ուովութիւն արքային Պարսից Շապհոյ 'ի հիւսի-

սակնաց ազգաց: Եւ Յունաց թագաւորեալ Վաղենտիանոս, և գումարտակ ՚ի մէջերկրայս առաքեալ, հալածականս առնէ զգօրս Պարսից: Ապա առաքէ առ Արշակ մեր թագաւոր թուղթ:

Թուղթ Վաղենտիանոսի առ Արշակ:

Ինքնակալ Վաղենտիանոս Աւգոստոս, հանդերձ աթոռակցաւ մերով և թագակցաւ Վաղեսիւկայսերաւ, Արշակայ Հայոց արքայի խնդալ:

Պարտ էր քեզ յիշել զշարիսն, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիցն Պարսից, և զերախտիսն՝ որ ՚ի մէնջ ՚ի վաղնջուց մինչև ցքեզ, և հեռանալ ՚ի նոցանէ և մօտել ՚ի մեզ: Որպէս զի խառնեալ ընդ գօրս մեր՝ մարտիցես ընդ նոսա, և հանդերձ գոհացողական թղթովք մերոց զօրավարացդ առաքեսցես զհարկս աշխարհիդ. և առեալ զեղբայրս քո, և որ ընդ սոսա վտարանդիքս ՚ի բաց ածցին: Ողջ լեր ամենայն հնազանդութեամբ հռովմայեցւոց տէրութեանս:

Իսկ Արշակ և ոչ պատասխանի առնէ թրղթոյն, այլ նշկահեալ արհամարհեաց զնոսա. նա և ոչ զհետ Շապհոյ միտեցաւ ամենայն սրտիւ, այլ անձնահաճ եղեալ, պարծելով հանապազ ՚ի զինարբուս և յերգս վարձակաց. քաջ և արի երևեալ քանզ Սքիլլես, իսկ արդեամբք թերսիտեայ

Նմանեալ կաղի և սրագլխոյ. վտարանդեալ յիւրոց նախագլխոցն, մինչև զամբարտաւանութեանն ընկալաւ վարձս:

Ի

Յաղագս սրբոյն Ներսիսի և բարեկարգութեանն
'ի նմանէ:

Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս, որդի Աթանազինեայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վլքրթանայ, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի: Եւ 'ի Բիւզանդիոյ դարձեալ 'ի Կեսարիայ, և եկեալ 'ի Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ և առաւել ևս. քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետես 'ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ 'ի թագաւորեալ քաղաքն, 'ի տմա նկարագրէ: Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց, և համօրէն աշխարհականօք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն, խլելով և զանգթութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում: Քանզի բորոտք հալածեալ լինէին, իբր պիղծ համարեալ յօրինաց. և զուրուկս փախստեայս առնէին, զի մի 'ի նոցանէ յայլս փոխեսցի ախան. որոց դարբ՝ անապատք և ամայիք, և ծածկոյթ՝ վէմք և մացառք, ոչ յումեքէ զտանել մխրթարութիւն թշուառութեանցն: Առ այսոքիւք և հաշմք ան-

դամովք ոչ խնամեալ լինէին, և հիւրք անծանօթք ոչ ընդունէին, և օտարք ոչ ժողովէին:

Իսկ նորա հրամայեալ ըստ գաւառաց գաւառաց շինել աղքատանոցս 'ի խորշս և 'ի գերծտեղիս, զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց լինիցին 'ի մխիթարութիւն մարմնոց վշտացելոց: Եւ բաժանեաց 'ի նոսա գաւառս և գագարակս, պտղաբերեալ յարդեանց անդաստանաց և 'ի կթից արօտականաց և 'ի գեղմանց. զի պաշտեսցեն զնոսա հարկաւ բացէ 'ի բաց, և նոքա մի ելցեն ըստ բնակութեան իւրեանց: Եւ յանձն արար Սաղգայ, որ էր 'ի մարգաց Կարնոյ սարկաւաղ իւր: Հրամայեաց և յամենայն գեղս վանս շինել, զի լինիցի օտարանոցք, և տեղի մենդեան որբոց և ծերոց, և անուկոցայ տածումն: Շինէ և յանապատ և յանմարդ տեղիս եղբայրանոցս և մենաստանս և յատկանձնակաց խրճիթս. և հայր և տեսուչ նոցա կացոյց զՇաղիտայ և զՆալիփան և զՆիբրեմ, և զԳինդ՝ որ յաղգէն սկիւնեաց, և զայլս ոմանս:

Եւ զերկուսս զայսոսիկ յազգաց նախարարացըն բառնայ. մի՛ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ազահելոյ սեփական ազատութեանն առնէին. և մեւան՝ որ 'ի վերայ մեռելոցն գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն: Եւ էր այնուհետև տեսանել զաշխարհս մեր՝ ոչ որպէս

բարբարոս այլանդակեալս, այլ որպէս զբաղաքացիս համեստացեալս:

ԻԱ

Սպանունն Տրդատայ՝ եղբօրն Արշակայ, և երթալ սրբօրն Ներսիսի ՚ի Բիւղանդիոն, և դարձուցանել զպատանդսն:

Սասարիկ և յոյժ ահաւոր էր ՚ի վերայ անիրաւաց Վաղենտիանոս. որով և զբազում իշխանս վասն յափշտակութեան սատակեաց, և զՌոդանոս ոմն ներքինապետ այրեաց կենդանւոյն. քանզի երիցս հրամայեաց, և ոչ դարձոյց զյափշտակութիւն ընչից կնոջ միոյ այրւոյ: Եւ ՚ի նմին աւուր հասեալ այնց հրեշտակաց, զոր ՚ի Հայսն առաքեաց, ցասուցին զնա առաւել զբուցով՝ յԱրշակայ խրոխտանալոյն: Եւ վասն զի ՚ի ժամուն յայնմիկ ՚ի ձեռին ունէր զբարկութիւնն, հրամայէ սպանանել զՏրդատ զեղբայրն Արշակայ զհայր մանկանն Գնէլայ:

Եւ Թէոդոսի զօրու ծանու ելեալ, ՚ի վերայ Հայոց զիմեալ, և հասեալ ՚ի սահմանս Հայոց, զարհուրի Արշակ և առաքէ ընդ առաջ նորա զմեծն Ներսէս. և ՚ի հաշտութիւն մաղթեալ, տայ լիով զլսափանեալ հարկսն, և պայծառ պատարագօք ընդ նմին իսկ արձակէ զմեծն Ներսէս: Որոյ երթեալ և ՚ի հաշտութիւն զթագաւորն շար-

ժեպ, մեծարի 'ի նոցանէ յոյժ. նա և զպատանդսն խնդրեալ առնու և դառնայ: Եւ կոյս մի անուն Ողոմպիադայ յազգէ կայսեր, կին ածէ Արշակայ: Բայց կայսերն բարերարութիւն արարեալ մանկանն Գնէլայ՝ յաղագս զուր 'ի նոցանէ մահուանն Տրդատայ հօր նորա, տայ նմա զպատիւ հիւպատոսութեանն, և գտնձս յոլովս: Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ, խորհէր նմա 'ի չարիս հանապազ, սպասելով նմա 'ի զիպող աւուր:

ԻԲ

Թէ որպէս եղև խռովութիւն Արշակայ ընդ Գնէլայ, և մահ Տիրանայ:

Իսկ Գնէլ եկեալ յաւանն Կուաշ, որ յօտին Արագածն կոչեցեալ լերինն, առ կուրացեալ հաւըն իւր Տիրան, զի ցայնժամ կենդանի էր: Եւ Տիրան ողբացեալ դառնապէս զՏրդատ զորդի իւր, զհայր Գնէլայ, իբր զինքն ունելով պատճառ սպանման նորա. վասն որոյ տայ Գնէլայ զամենայն ինչս իւր, և զկալուածս զիւղից և դատակերտաց. և 'ի նմին աւանի Կուաշ հրամայէ բնակել: Ապա առնու Գնէլ իւր կին զՓառանձեմոմն յազգէն Սիւնեաց. և թագաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս պարգևս ամենեցուն նախարարացն: Որոց հաճեալ ընդ նա և սիրեալ, ետուն առ նա զգաւակս իւրեանց. զո-

բըս առեալ, մեծապէս հանդերձեաց զարդու և զինու. և առաւել ևս սիրեցին զնա:

Աստանօր եղիտ Տիրիթ պատճառս քսութեան. և մատուցեալ առ արքայն հանդերձ բարեկամաւ իւրով Վարդանաւ զինակրաւ արքայի, որ 'ի մամիկոնեան տոհմէն էր, ասեն. Ո՞չ զիտես, զի խորհեալ է Գնէլ սպանանել զքեզ, զի ինքն փոխանակ քո թագաւորեսցէ: Ահա տես, արքայ, զնշան իրին, զի բնակեցաւ Գնէլ յԱյրարատ 'ի կալուածս ձեր թագաւորաց, և սիրտ նախարարացն եղև ընդ նմա: Քանզի կայսերքն նիւթելով զայդ՝ ետուն նմա զպատիւ հիւպատոսութեանդ, և գանձս սաստիկս՝ որով պատրեաց զնախարարան: Երզնոյր Վարդան յարևն արքայի և ասէր. Իմովք ականջօք լուայ 'ի Գնէլայ՝ զի ասէր, թէ ոչ թողում հօրեղբօր իմում զվրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն դորա եղև:

Այսմ հաւատացեալ Արշակ, յղէ զնոյն իսկ զՎարդան առ Գնէլ, թէ ընդէ՞ր բնակեցար յԱյրարատ և լուծեր զկարգ հայրենեաց: Քանզի սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյրարատ և միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ թագաւորի պահէին, և այլոց արշակունեաց բնակել 'ի գաւառս Հաշտենից և Աղիովտի և Առբերանոյ, հանդերձ ոռճկօք և մտիւք յարքունուստ: Եւ արդ ընտրելի է քեզ, կամ ընդունել զմահ, կամ զընայ յԱյրարատայ, և արձակել 'ի քէն զուստերս

նախարարացն: Զայս լուեալ Գնէլայ, արար զհրամանս արքայի՝ գնալ յԱզիովիտ և յԱռբերանի: Բայց Տիրան հաւն նորա պատգամս խիստս յղեաց առ որդի իւր Արշակ. վասն որոյ հեղձամահ եղեալ յիւրոց սենեկապետաց ՚ի հրամանէ արքայի ՚ի գաղանիս, և ՚ի նմին աւանի Կուաշ թաղեցաւ, ոչ արժանի եղեալ հարցն գերեզմանաց. թէ արդեւք զփոխարէնսն Դանիէլի առնն Աստուծոյ հատոյց. որով չափով չափեաց՝ չափեալ եղև ըստ գրոց:

ԻՊ

Դարձեալ խանդալ Արշակայ ընդ Գնէլայ և սպանանել գնա:

Ապա ելանէ արքայ զթիկամբք Մասեաց առնել որսս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ՚ի Կողայովաի. և եղեալ որս սաստիկ, որ ոչ այլոյ ուրուք ՚ի թագաւորաց նախ քան գնա այնչափ բազմութիւն էրէոց ՚ի միում ժամու. և նա ուրախացեալ ՚ի զինիս՝ պարծէր: Աստանօր դարձեալ նորոգեն գնենգութիւնն Տիրիթ և Վարդան՝ ասելով, Գնէլայ բազում էրէս քան զայն առնել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապիվանն անուանի, որ ՚ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Գնէլոյ գնունւոյ հասեալ էր ցնա: Վասն որոյ առաքէ առ նա հրովարտակ այսպիսի:

Թուղթ Արշակայ առ Գնէլ:

Արշակ արքայ Հայոց մեծաց, Գնէլոյ որդւոյ իմոյ խնդալ:

Տեսցես տեղիս քաջէրէս 'ի լերինդ Մաղկաց զպարկացիր ջրով, և պատրաստեսցես. զի եկեալ մեր՝ ըստ արժանեաց թագաւորականաց հանդիպեսցուք որսոց:

Եւ երագ զհետ հրովարտակին երթեալ Արշակ, խորհէր՝ եթէ ոչ ըստ հրամանին գտցէ արարեալ Գնէլոյ, պատճառս 'ի վերայ եղեալ՝ իբր թէ շարակնեաց զուրախանալն արքայի, կապեսցէ զնա: Այլ իբրև ետես, զոր չէր երբէք տեսեալ զայնպիսի պատրաստութիւն որսոց և բազմութիւն էրէոց, խոցեալ խորհրդովք նախանձու և կասկածանաց, հրամայեաց նոյն Վարդանայ 'ի նոյն որսին սպանանել զԳնէլ, որպէս թէ ընդ խաբս ինչ վրիպակաւ, էրէոց կամէր ձգել, նմա պատահեաց նետն: Որոյ առեալ զայսպիսի հրաման, վաղվաղակի կատարէ. ոչ այնչափ յաղազրս հրամանի թագաւորին, քան թէ վասն կամացն Տիրիթայ իւրոյ սիրելւոյն: Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ 'ի դաշտ Աղիւովտի զգին Գնէլայ՝ թաղեաց յարքունական քաղաքին Զարիշատի. 'ի չքմեղս եղեալ, կոծ մեծ առնէ:

ԻԴ

Եթէ որպէս ժպրհեցաւ Արշակ առնուլ զկին Գնէլայ, յորմէ եղև Պապ:

Թէպէտ և Արշակ կարծեաց զանխուլ գործել զչարիս, այն՝ որ ոչն ծածկի յամենատես ալանէն Աստուծոյ, յայտնի և աշխարհի՝ առ 'ի մեղուցելոց պակուցումն, որպէս զմահն Տիրանայ և Գնէլայ: Քանզի զխոացեալ ամենայն ուրուք, իմացաւ զայս և մեծն ներսէս, և անէծ զԱրշակ և զառիթ սպանմանն. և գնացեալ նստաւ 'ի սուգ զաւուրս բազումս՝ որպէս Սամուէլ վասն Սաւուղայ: Իսկ Արշակ ոչ զղջացեալ ապաշաւեաց, այլ անամօթեալ, ազահելով 'ի գանձս սպանելոյն և 'ի ժառանգութիւն, յաւել առնուլ զկին նորին Փառանձեմ. յորմէ եղև պատանի մի, որ անուանեցաւ Պապ:

Այս Փառանձեմ գործեաց զանլուր և զանկարծելի շարիս, և զսարսափման լսողաց արժանաւոր: Անարժանիւ ոմամբ սուտանունն քահանայիւ 'ի կենաց դեղն զմահացուն խառնեալ, ետ Ողոմպիադայ առաջին կնոջն Արշակայ, և ելոյծ 'ի կենաց սակս տիկնութեանն մախանաց: Նոյնպէս և զՎաղինակ տայ Արշակայ սպանանել և փոխանակ կարգեալ զիւր հայրն զԱնախոք:

ԻԵ

Սպանումն Տիրիթայ:

Իբրև եղև խաղաղութիւն Շապհոյ 'ի հիւսիսականաց ազգաց, և պարապ առեալ 'ի պատերազմացն, յայտնեաց զցասումն՝ զոր ունէր առ Արշակ, վասն ոչ նմա՝ այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամս: Սակս որոյ առաքէ առ նա Արշակ զՏիրիթ և զնորուն սիրեցեալն Վարդան արժանի պատարագօք, խնդրել զհաշտութիւն: Բայց վասն զի քինախնդիր անցելոցն մարտից կամեցեալ լինել Շապուհ, ինքն ելանէ պատերազմել ընդ Յոյնս, որոյ աղագաւ խնդրէ զԱրշակ մեր թագաւոր հանդերձ ամենայն զօրօք Հայոց ընդ իւր լինել: Իսկ Արշակ ոչ կամեցաւ իւրովի երթալ, այլ բարուրս եղեալ՝ դոյզն գունդ առաքէ զկնի Շապհոյ:

Եւ իւր բարկացեալ Տիրիթայ, ընկենու զնա 'ի պատուոյն, որպէս զի թէ 'ի նորա հրապուրանացն եղև այն, յաղագս ատելութեանն զոր ունէր առ Յոյնս: Եւ առաւել ևս գրգռէր զարքայ Վասակ զինակիր նորա, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն վասն աղջկան միով հարձի: Վասն որոյ նախատեաց զնոսա արքայ ամօթալի բանիւք և կսկծեցուցանողօք: Որում ոչ կարացեալ այնպիսի վատթարութեան և պարսաւանաց տա-

նել, դէմ եղեալ զնացին առ Շապուհ հատուած: Ընդ որ առաւել ևս զայրազնեալ Արշակ, հրամայէ նոյն Վասակայ զհետ նոցա կրթել բազմաձեռն զնդաւ, զի ուր և հասցէ՝ սպանցէ զնոսա. զոր ոչ հեղգացաւ կատարել Վասակ, թէպէտ և եղբայր էր նորա Վարդան: Եւ խնդրեցաւ անպարտ արիւնն Գնէլայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի, և 'ի Վարդանայ՝ 'ի հարգատ եղբօրէ իւրմէ մեռանել:

ԻԶ

Պարտումն Շապուհոյ 'ի Տիգրանակերտի:

Իսկ Շապուհ գայ հատանէ 'ի Տիգրանակերտ մեր քաղաք. կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտ զնդաւ. քանզի Անտիոք նահապետ Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ և վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղիսել ընդդէմ Շապուհոյ: Եւ ոչ միայն զմուսն արգել, այլ և ոչ հրեշտակս առաքեաց առ նա, և ոչ զնորայն ընկալաւ: Եւ հօր կռուոյ եղելոյ, զբազումս 'ի Պարսիցն սպանին. և 'ի պարտութիւն մատնեալ զնդին Շապուհ, դառնայ անդրէն 'ի Մ՛ծբին. և հանգիստ առեալ և արծարծեալ յաշխատութենէն, խնդրէր առնուլ զՏիգրանակերտ. և ոչ թողացուցին յառաջախաղաց զունդք և լրտեսք՝ պատաղել նմա զայնու, իբրու թէ Յունացն խան-

գարեսցի գործ: Եւ Շապհոյ յառաջ անցեալ, գրէ առ նոսա թուղթ օրինակ զայս:

Թուղթ Շապհոյ 'ի Տիգրանակերտ:

Մազգեղանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ, տիգրանակերտեաց՝ որք ոչ ևս էք անուանելոց 'ի մէջ արեաց և Անարեաց:

Ես կամէի 'ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ և քաջօրէն ազատութեամբ զմուտն առնել. և եթէ դուք տիգրանակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ շահատակութեամբ ասեմ, այլ 'ի մտէ ուղևորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ, 'ի ձէնջ ուսցին և այլք զդոյն առնել: Այլ 'ի դարձին մերում, բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեռեալ ստահակելոցն:

ԻԷ

Թէ որպէս Արշակաւան շինեցաւ և կոտորեցաւ, և առաւ Անի:

Բայց Արշակ ևս ժպրհեցաւ առնել գործ անմտութեան: Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց. և ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բնակեսցէ, մի լիցի 'ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի: Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ

մարդկութեամբ հովիտն ամենայն. քանզի աւան-
դառուք և սպարտականք և ծառայք և վնասա-
կարք և գողք և սպանողք և կնահանք, և այլք
այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին, և ոչ
կայր նոցա այց և խնդիր: Եւ բազում անգամ
բողոքեալ նախարարացն, և ոչ ինչ լուաւ նոցա
Արշակ. մինչև առ Շապուհ ևս ունել նոցա բո-
ղոք: Եւ եղև 'ի դառնալն Շապհոյ 'ի Յունաց,
առաքեաց զմի 'ի սպարապետաց իւրոց և հայ
գունդ ընդ նմա, թէ դէպ լինի, ունել զԱրշակ.
և նա խոյս ետ 'ի նոցանէ զկողմամբք կաւկա-
սու՝ Վրաց միաբանելով:

Իսկ սպարապետն Պարսից եկեալ 'ի Հայս,
'ի ձեռնտու լինելոյ նախարարացն առնու զա-
մուրն Անի, և գերէ զամենայն գանձս արքունի՝
որ 'ի նմա, այլ և զոսկերս թագաւորացն. ոչ զի-
տեմ՝ թէ վասն նախատինս առնելոյ Արշակայ,
և թէ վասն հմայից ինչ հեթանոսականաց: Զոր
ապա մաղթեալ նախարարացն, թափեալ թաղե-
ցին յաւանին յԱղցս, որ յոտին Արագած կոչե-
ցեալ լերինն: Քանզի ոչ զիտացին ընտրել զոս-
կերս հեթանոսաց և հաւատացելոց, զի ընդ մի-
մեանս էր խառնակեալ գերողացն. յաղագս այնր
ոչ արժանի համարեցան 'ի դիրս սրբոցն թաղել
'ի Վաղարշապատ քաղաքի:

Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ զիմեցին
'ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակա-

ւանոյ, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց 'ի տղայոց սանդիացաց. քանզի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր 'ի վերայ ծառայից իւրոց և յանցաւորաց: Զոր թէպէտ և վաղ գիտացեալ մեծին Ներսիսի, ոչ յառաջ քան զկոտորելն ժամանեաց հասանել. այլ 'ի կատար գործոյն եգիտ բաժանեալ զտղայս կոտորելոցն, զի վարեսցեն 'ի գերութիւն որպէս զհեռաւոր թշնամեաց: Զոր թափեալ մեծին Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք 'ի գոմ մի, և դարմանս և սնուցողս նոցին կարգեալ. որք յետոյ աւանացեալ, սնուանեցան Որթք այնորիկ աղազաւ:

ԻԸ

Առումն Տիգրանակերտի և բնաբարձ քանդումն:

Իսկ Շապուհ եկեալ 'ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղխեցին ընդգիմանալ. և ելեալ 'ի պարիսպն աղաղակէին. Գնա 'ի մէնջ, Շապուհ, զի մի չարիս յերկրորդումս ընդ քեզ առաւել ևս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ: Եւ նա պատասխանեաց. Ո՛վ քաջքդ 'ի Հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ Տիգրանակերտի պարսպովքդ, և արտաքս ձայն արկանէք սպառնալեաց. զի քաջ արանց է յարձակ դաշտի և յազատ տեղուջ կռուել, և կանանց գործ է արգելուլ փակել զինքեանս յերկիւղէ առ

հանդերձեալ կռիւնս: Եւ զայս ասացեալ, դարձաւ առ գերեալ Յոյնսն զինաւորս, ասէ. Եթէ ձերով մարտիւ առից զայս քաղաք, զամենեսեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք: Եւ պարսկական զօրուն շուրջ զքաղաքուն հրամայեաց ընթանալ, և նետիւք խոցոտել զ'ի վերայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին 'ի պարիսպն զկոչեցեալ էշսն: Եւ է այդ գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և 'ի նեքուստ կացնովք և սակրօք երկբերանովք և կտցաւոր մըձովք՝ փորել զհիմունսն: Եւ նգախարխար արարեալ զայն, որ 'ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին. և հուր 'ի դրունսն և յամենայն կողմանսն վառեալ, և քարինք և նետք և տէգք յարձակեալ լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ զառնային: Եւ 'ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն, և ձեռն պարսկական ոչ վաստակէր զբազմախողխող երկաթն արեամբ արբուցանել, մինչև ապաժոյժ սպանելոցն լցեալ 'ի հիմունսն ծաւալէր: Այլ յունականն ձեռն 'ի քթթել ական հրձիգ առնէր զամենայն փայտակերտսն: Եւ Շապհոյ զմնացեալսն 'ի կոտորածէն գերեալ, շուէ 'ի Պարսս. և հրեշտակս առ որ 'ի Հայս գունդք առաքեալ, անպայազատ զՍիւնեացն հրամայէ առնել գտոհմ:

ԻԹ

Յաղագս պատերազմին Արշակայ ընդ նախարարս իւր,
և վտարանդի երթալոյ Պապայ 'ի Բիւզանդիոն:

Դարձեալ յարեաւ խռովութիւն Շապհոյ 'ի
նոյն ազգաց, և խաղաղութիւնն 'ի Յոյնս շըր-
ջեցաւ. ըստ այնմ՝ թէ փոխարկեալ միմեանց
փոխարինին. սոցա խաղաղութիւն 'ի նոցա խռո-
վութեանն, և նոցա խաղաղութիւն 'ի սոցա խռո-
վութեանն, որ վախճան միոյն՝ միւսոյն լինին
սկզբունք: Քանզի հիւանդացեալ Վաղեսդիանու
'ի բերդին՝ որ կոչի Բերգիտիոն, վճարի 'ի կեն-
ցադոյս, եղբօրն փոխանորդելով զաէրութիւնն:
Յետ բարեբախտագոյն Վաղեսի պատերազմաւ
Գթացն յաղթութեամբ դարձի, և նոյն հետայն
առաքեալ զօրս 'ի Միջագետս և 'ի Հայս՝ յաղագս
տուելոյ զօրուն յօգնականութիւն Շապհոյ:

Բայց Արշակայ եկեալ Վրացի գնդաւ, ժո-
ղովէ գսակաւս և յիւր մտերմաց, և տայ պատե-
րագմ ընդ նախարարան ընդ այնոսիկ՝ խնդրել
զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Միա-
բանեալ և նոցա առաջնորդութեամբ Ներսէհի
որդւոյ կամսարու, ընդդիմանան Արշակայ պա-
տերազմաւ: Եւ հզօր մարտի եղելոյ՝ բազումք
յերկաքանչիւրոց կողմանցն անկան. քանզի և արք
զիպեալ արանց, ոչ ոք զպարտութիւն յանձն առ-

նոր: Եւ մինչ դեռ նորա յայսմ էին, հասանեն
 և զօրքն կայսերական: Ապա տեսեալ Արշակայ,
 թէ թշնամի են նորա Շապուհ և Վաղէս և իւր
 նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ
 բազում անգամ աղաչելով զմեծն Ներսէս. խոս-
 տանայր դառնալ յամենայն ճանապարհաց չա-
 րաց, և լինել ըստ կամաց նորա, և ապաշխարել
 'ի քուրճ և 'ի մոխիր. միայն զի նա եկեսցէ, և
 արասցէ խաղաղութիւն, և թափեսցէ զնա 'ի ձե-
 ոաց հզօրացն Յունաց: Սապէս և 'ի նախարա-
 րացն ստէպ ստէպ զմիմեանց զկնի զային մաղ-
 թանք նորին աղագաւ. նա և եպիսկոպոսացն ժո-
 դովեալ, պաղատանս մատուցանէին, զի մի ան-
 փոյթ զկորստենէ իւրոյ վիճակին առնիցէ:

Ապա հաւանեալ մեծն Ներսէս եկն 'ի մէջ
 նոցա, և արար խաղաղութիւն, լսելով նմա թա-
 գաւորին և նախարարացն, բայց 'ի նահապետէն
 արժրունեաց Մերուժանայ և 'ի նորին քեռառ-
 նէ Վահանայ Մամիկոնենէ, որք անլսող եղեալ՝
 ապստամբեալ զնացին առ Շապուհ: Իսկ այլ
 ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ, զի
 յայնմհետէ թագաւորն վարեսցի ուղղութեամբ,
 և նորա ծառայեսցեն միամտութեամբ. և այս 'ի
 մէջ նոցա: Բայց և առ զօրսն Յունաց երթեալ
 մեծին Ներսիսի, աղաչէր մէկնչ աշխարհիս մե-
 դանչել, այլ առնուլ զհարկսն և զորդի Արշակայ
 զՊապ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդւովք

պատանդս, և դառնալ: Որում լսող եղեալ քաղցր և մեծն Թէոդոս զօրավարն, դառնայ առ կայսրն հանդերձ պատանդօքն, ընդ իւր տանելով զմեծն Ներսէս թղթով Արշակայ, որ ունէր օրինակ զայս:

Թուղթ Արշակայ առ Վաղէս:

Արշակ արքայ Հայոց մեծաց և ամենայն նախարարք արամեան ազինս, տեսնն մերում ինքնակալի Վաղեսի Աւգոստոսի, և որդւոյ քում Գրատիանոսի խնդալ:

Մի գիցէ ինքնակալդ 'ի մտի, եթէ առ ատել զձեզ նշկահեցաք, կամ իբրև զհօրս ինչ զմեզ վարկանելով՝ արձակեցաք գունդ հինից յերկիրդ Յունաց. այլ մեծի խոսովութեանդ, որ 'ի ձերում միջի շարժեցաւ, գիտակ եղեալ, երկուցեալ 'ի Շապհոյ, եթէ ոչ ոք թափէ զմեզ 'ի ձեռաց նորա, օգնեցաք նմա դոյզն գնդաւ: Այլ ոչ ես ինքն Արշակ եկի ընդ նմա, զմիամտութիւն ընդ ձեզ պահելով. վասն որոյ աւերեալ գերեաց զաշխարհս մեր, մինչև զոսկերս անգամ հարցն բրեաց 'ի գերեզմանաց: Եւ արդ հաւատացեալ ձեր՝ մեր յղելոցս, զառաջին սէրն առ մեզ հաստատուն պահեցէք, և մեք առ ձեզ զմտերիմս հատուցուք ծառայութիւն:

Իսկ Վաղէս ոչ զթուղթն ընթերցեալ, և ոչ և տես զմեծն Ներսէս. այլ բացէ 'ի բաց արտա-

սահմանել հրամայէ զնա, և զամենայն վտարան-
դիսն սրոյ մասնել:

L

Յաղագս արտասահմանելոյ զմեծն Ներսէս, և արկանել
պահել 'ի կղզին անրնակ. և թէ որպէս կերակրեալ լի-
նէին 'ի վերին խնամոցն:

Ի ժամանակին յայնմիկ էր յաթոռ եպիսկո-
պոսութեանն Բիւզանդիոյ հոգէմարտն Մակե-
դոն: Եւ իբրև ել հրաման յարքունուստ աքսոր-
ել զմեծն Ներսէս, որպէս զմի անգամ խաբող
և գրժող արքայի, մատուցեալ ոմանց առ նա 'ի
հերձուածոյն Արիոսի, ասեն. Եթէ դաւանես ընդ
մեզ, թափէ գրեզ հայրն մեր Մակեդոն: Որում
ոչ հաւանեալ՝ աքսորեցաւ. և 'ի նաւալիւղն լի-
նել ըսա խստաշունչ օդոյ ձմերանոյն, ընկեցեալ
'ի կղզի ինչ անապատ՝ ջարդեաց զնաւն. և նա-
ւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկաւն նաւել, մնա-
ցին տաղնապետ, ուտելով զարմատ անտառին:
Այլ 'ի տեսչութեանցն Աստուծոյ կերակրեալ լի-
նէին ամիսս ութ 'ի ձկանց, զոր ծովն ընկենոյր
կենդանիս: Բայց Պապայ յանձն առեալ հանդերձ
ամենայն պատանդաւն, թափեաց Մակեդոն:

ԼԱ

Կոտորել Արշակայ զնախարարսն, և յաղագս վարուց
Խաղաղայ եպիսկոպոսի:

Ի հեռանալ մեծին Ներսիսի՝ ստեաց Արշակ
ամենայն ուխտին, զոր ընդ նախարարսն, և խընդ-
րեաց զքէն ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու:
Եւ կոտորեաց զբազումս ՚ի նախարարացն, մա-
նաւանդ զազգսն կամասրականաց բառնայր ՚ի
միջոյ, չարակնելով ազահեալ յամուրն Արտա-
գերս և ՚ի քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշատ:
Եւ կոչեալ առ ինքն ՚ի լքեալ արքունիսն Արմա-
ւիր իբր զազգական իւր՝ ՚ի պատճառս պատուոյ
մեծարանաց, միահաղոյն զարս և զկանայս հան-
դերձ մանկամբք հրամայեաց կոտորել: Եւ ոչ ոք
՚ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց Սպանդարատ որդի
Արշաւրի. քանզի ունէր երկրորդ կին արշա-
կունի, որ և բնակեցաւ ՚ի նորին ժառանգու-
թեան ՚ի կողմանս Տարօնոյ և Հաշտենից, իբր
տրտունջ զհօրեղբօրէն իւրմէ եղեալ զՆերսեհէ.
որոյ աղագաւ ոչ ՚ի կոտորմանն նոցա զիպաւ:
Այլ լուեալ զբօթն, հանդերձ որդւովքն Շաւարշաւ
և Գազաւոնիւ և բոլոր ընտանեօք գնաց փախըս-
տական ՚ի Յոյսս:

Բայց ՚ի գնալն մեծին Ներսիսի ՚ի Յոյսս՝
էր ձեռնադրեալ զսարկաւազն զԽաղ յեպիսկո-

պոսութիւն Բագրաւանդայ և արշարունեաց, և հաւատաց 'ի նա զամենայն զործ վերակացութեան աշխարհին մինչեւ ցժամանակ իւրոյ դարձին: Այս Պագ յամենայնի նմանեալ մեծին Ներսիսի, և առաւել ևս 'ի տեսչութիւն աղքատաց. որոյ շտեմարանքն աղբերացան սքանչելապէս իբր առ Եղիայիւ և Եղիսէիւ. և 'ի յանդիմանել զարքայ՝ ահաւոր և սաստիկ էր և աներկիւղ: Եւ ոչ եղև 'ի նմա զամագիւտ սատանայ, բայց վասն միոյ նուագի, զի էր պճնող առ հանդերձս և ձիասէր. զոր պարսաւեալ այսպանէին փոխանակաբանել՝ որք 'ի նմանէ յանդիմանեալ լինէին: Վասն որոյ թողեալ այնուհետև զպերճագոյն հանդերձսն, խարազնազգեստ եղեալ՝ իշով շրջէր մինչև ցօր մահւան իւրոյ:

ԼԲ

Եթէ որպէս Արշակ քարշէր զերանելին Պագ և քարկոծել զնա կամէր սակս յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց:

Եւ եղև 'ի սատակել Արշակայ զագգն կամսարականաց, հրամայեաց զգլխալուսնս նոցա քարշել ընկենուլ անթաղ՝ կերակուր լինել շանց. և ինքն որպէս մեծաւ յաղթութեամբ սսակեալ, 'ի բարեկենդանութեան կատարէր աւուրս, կուտել մթերել յԱրմաւիր. զնոցայն հրամայելով զհամ-

քարան: Զորոց պեղեալ երկուս խորս յոյժ քա-
ջախորս և սաստկապէս լայնս, որ 'ի շինին Նախ-
ճաւանի, բերին սայլովք նոցին աւանին: Իսկ
սայլորդացն տեսեալ ոսկերս մարդկան գազանա-
կուր եղելոց՝ ցրուեալս առ եզերք փոսոյն, հար-
ցեալ ուսան՝ իւրեանց լինել տերանց. հաւաքեալ
'ի սայլսն ներքոյ եղեգանն, բերեալ թաղեցին 'ի
նոյն խորս: Զոր գգացեալ Արշակայ, հրամայէ
գսայլորդսն 'ի վերայ խորոյն կախել զփայտէ:

Բայց Խաղդայ ոչ պատահեալ յառաջնում
նուագին, այսմ ժամանեալ հասանէ. և սկսաւ
կշտամբել զարքայ բանիւք յանդիմանութեան:
Հրամայեաց Արշակ քարշել զնա և քարկոծել:
Եւ քանզի էին նորա տայգերք դստերն 'ի մեծ
նախարարութեանցն՝ 'ի կորովի և 'ի քաջ ազ-
գէն ապահունեաց, սուսերս հանեալ կիսախող-
խող զքարշողսն առնէին. և յափշտակեալ զԽաղ
'ի ձեռաց նոցա, և յիւրեանցն զնացին զաւառս:
Եւ Արշակայ ոչ 'ի հակառակս մտեալ՝ զօղէր.
զի մի խռովութիւն ամենայն նախարարացն յու-
ղիցի:

ԼԳ

Յաղագս թագաւորելոյն Թէոդոսի մեծի, և ժողովոյն որ
եղև վասն հոգէմարտացն:

Բայց Վաղեսի ըստ արժանի խորհրդոցն զյա-
ւիտենական գեհննոյն աստէն բերելով զօրինակ,

հրակէզ եղեալ յԱզրիանուպօլիս սատակեցաւ. և առնու զթագն Թէոդոս: Մա քակեաց զմեհեանս կռոցն մինչև յատակս՝ զփակեալսն ՚ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ, զանուանեալն արեգական և Արտեմեայ և Ափրոզիտեայ ՚ի Բիւզանդիոն. աւերեաց նոյնպէս զտաճարն Դամասկի, և արար եկեղեցի. նոյնպէս և զտաճարն Իլուզ քաղաքի զԼիբանոսի զմեծ և զհռչակաւոր զերեքբաւրեանն:

Մա դարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին ՚ի մետաղս. ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր ՚ի Բիւզանդիոն, պահէ մեծաւ պատուով, մինչև ճշմարտութեանն ստուգեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարշտին Մակեդոնի հայհոյութեանցն. զի ոչ Տէր խոստովանէր զՀոգին սուրբ, և ոչ երկրպագելի, և ոչ փառաւորելի ընդ Հօր և ընդ Որդւոյ, այլ օտար յԱստուծոյ բնութենէն, և ստացական և ծառայ և պաշտօնեայ, և ազդումն ինչ, և ոչ էութիւն անձնաւոր: Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ՚ի թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Դամասիոս Հռովմայ, Նեքտառիոս Կոստանդնուպօլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիօքու, Կիւրղոս Երուսաղէմի, Գրիգորիոս Նիւսիայ, Գեղասիոս Կեսարու, Գրիգորիոս Նաճիանձու, Անփիլոքսիոս Իկոնիու, և այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն հարեւր և յիսուն հարք,

որք նգովեալ մերժեցին զՄակեդոն և զամենայն հոգէմարտան:

ԼԴ

Ակամայ երթ Արշակայ առ Շապուհ, և անդարձ լինել:

Դարձեալ պարապ առեալ Շապհոյ 'ի պատերազմացն, առաքէ 'ի վերայ Արշակայ զԱլանաոզան ոմն պահլաւիկ՝ հզօր զնդաւ, որ էր ազգակից Արշակայ: Յորմէ խոյս տուեալ Արշակայ, թափուր 'ի բազմաց մնայր նախարարաց. որոց ձեռն տուեալ նախարարքն յԱլանաոզանն, կամաւ երթային առ Շապուհ, տաղտկացեալ յիւրեանց արքայէն Արշակայ. և մեծարեալք 'ի նմանէ, դառնային յաշխարհս մեր: Ուստի տարակուսեալ Արշակայ, յղէ պատգամ առ իշխան զօրուն Պարսից, եթէ Դու արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէ՞ր այդպիսեաւ վարես զիս ջերմութեամբ. թէպէտ և ակամայ զգալուստ քո գիտեմ, ոչ կարացեալ սայթաքել զհրամանս Շապհոյ՝ զայ 'ի վերայ քո ազգականիս: Այլ արդ թուլացո ինձ զօղել ուրեք վայրկեան մի ժամանակի, մինչև ոզի առեալ՝ անցանել կարացից յերկիրն Յունաց. և դու կալցես զաշխարհս, և բազմաց յինէն հանդիպեսցիս բարութեանց, որպէս 'ի մտերիմ հարազատէ:

Դարձուցանէ Ալանաոզանն այսպիսի պա-

տասխանիս, և ասէ. թէ դու ոչ խնայեցեր յագ-
գայինս մեր կամսարականս, որ առաւել քան
զիս էին քո հարազատագոյնք՝ դենի ձեր մա-
սամբ և աշխարհաւ համաբնակաւ, զիմորդ յինէն
սկն ունիցիս 'ի քեզ խնայել, հեռացեալ դենիւ
և բնակուլթեամբ. և որո՞վ օրինակաւ ես 'ի քոյն
յուսալով բարիս, որ անյայտ է՝ թէ առից, զգը-
տեալսն յիմմէ թագաւորէն կորուսանիցեմ:

Ապա այնուհետև յոյժ նեղեալ Արշակ, յոչ
կամաց երթայ առ Շապուհ, և 'ի սահեստի լինի
'ի նմանէ. և բռնութեամբ հարկաւորեալ գրէ, զի
Փառանձեմ կին նորա եկեսցէ 'ի դուռն: Եւ Շա-
պուհ հրամայէ ամենայն մեծամեծացն, զի ընդ
Փառանձեմայ եկեսցեն:

ԼԵ

Յազագս չարեացն որ անցին ընդ Հայք 'ի Շապուհ, և
մահ Արշակայ:

Իբրև զխտացին նախարարք Հայոց, այնք՝ որ
նախ քան զԱրշակ ձեռն տուեալ էին 'ի Շապուհ,
թէ և զնոցա կանայան խնդրէ, որպէս զայնոցիկ՝
որք առ Արշակայ միամիտք էին, և զայն ևս տե-
սին՝ թէ զնաց Ալանաողան, և գունդ փոքր է՝ որ
վասն այնր է եկեալ, միաբանեալ հալածեցին
զնոսա. և իւրեանց առեալ զկանայս և զօրգիս՝
փախեան յաշխարհն Յունաց: Նա և ոչ զշտոյն

Փառանձեմ գնաց 'ի կոչ առնն իւրոյ. այլ հանդերձ գանձիւք անկաւ յամուրն Արտագերից. լուր առնելով առ որդին իւր Պապ, յուսայր ապրել 'ի ձեռաց Շապհոյ: Ընդ որ զչարեալ Շապուհ կապէ զոտս Արշակայ երկաթեղէն շղթայիւք, և տայ տանել յերկիրն խուժաստանի յԱնուշն կոչեցեալ բերդ: Եւ բազում զօրս գումարեալ 'ի ձեռն Մերուժանայ արծրունւոյ և Վահանայ մամիկոնոյ ուրացողաց զՔրիստոս, արձակէ յաշխարհս Հայոց. որք եկեալ նստան շուրջ զբերդաւն Արտագերից: Եւ թէպէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի ամրութեանն, բայց բարկութիւնն Աստուծոյ էր 'ի վերայ Արշակայ. մարդիկ ամրոցին ոչ անսացին մնալ համբաւոյն Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն 'ի կամաց և ոչ 'ի բռնութենէ: Զորս գերեալ հանդերձ գանձիւքն և տիկնաւն Փառանձեմաւ խաղացուցին ի յասորեստան. և անդ ընդ սայլացից հանեալ՝ սատակեցին:

Ի նմին ժամու եհաս հրաման Շապհոյ, զի քանդեալ աւերեսցեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց, և զչրեայսն խաղացուցեն 'ի գերութիւն, և զայն Հրեայսն՝ որ նոյն հրէութեան օրինօքն կային 'ի Վանն Տոսպայ, զոր ածեալ էր Բարգափրանայ ուրշտունւոյ յաւուրս Տիգրանայ. զորս բնակեցոյց Շապուհ յԱսպահան: Գերեցին և զայն Հրեայսն՝ որք յԱրտաշատ և 'ի Վաղարշապատ, զորս ածեալ էր նոյն Տիգրանայ արքայի,

որ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի և Տրդատայ հաւատացեալ էին 'ի Քրիստոս. ընդ որս և զԶուլիթայ երէց Արտաշատու: Յայնժամ մատուցեալ առ Շապուհ Մերուժան և Վահան չարախօսէին զԶուլիթայ երիցուէ Արտաշատու, եթէ յայն սակս եկն ընդ գերութիւնն, զի խրատեսցէ գնոսս պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան: Վասն որոյ Շապուհ հրամայեաց չարչարել զԶուլիթայ, զի թողցէ զհաւատ քրիստոնէութեան. որում ոչ հաւանեալ, կատարեցաւ: Զայս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ Արշակայ, սաւուղաբար արար ընդ անձին իւրում. որ թագաւորեաց ամս երեսուն:

ԼԶ

Անցք ընդ մեզ չարեացն՝ որ 'ի Մերուժանայ, և թագաւորել Հայոց Պապայ:

Յետ մահուանն Արշակայ գումարեաց Շապուհ զօր բազում 'ի ձեռն Մերուժանայ, և արձակեաց 'ի Հայս, 'ի նա հաւատարով զաշխարհս: Եւ տուեալ նմա կին զքոյր իւր զՈրմզդուխտ, և հրովարտակս բազում շինից և դաստակերտաց 'ի Պարսից աշխարհին, և խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ գնախարարսն նուաճելով՝ 'ի դեն մազդեզանց զաշխարհս դարձուցէ: Որոյ յանձն առեալ և եկեալ, և զբա-

գումս 'ի նախարարաց կանանց կալեալ՝ 'ի բերդս բերդս տայր պահել, զգարձ արանցն յուսալով: Եւ գամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Զեպիստոնէութեան և զքահանայս հարկաց պատճառաց կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, և հրաման տայր մի ուսանել զգալութիւն յունարէն, այլ պարսիկ. և մի ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել. այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենևին մի լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ. այլ ճըշմարիտ՝ խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն: Զի յայնժամ գիր գալութեան Հայոց չև ևս էր լեալ, և յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք:

Արդ իբրև լուաւ մեծն Ներսէս զչարիսն ամենայն, որ հասին 'ի վերայ Հայոց, և զմահն Արշակայ, աղաչեաց զինքնակալն Թէոդոս, խընդրելով 'ի նմանէ օգնականութիւն: Եւ թագաւորեցուցանէ զՊապ որդի Արշակայ. և ընդ նմա գումարեաց զօր բազում 'ի ձեռն քաջ ստրատելատին Տէրէնտիանոսի: Եւ մեծին Ներսիսի առեալ գամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ և որք ոչ, և զապրեալ կամսարականն Սպանդարատ, սոցա միաբանութեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս Հայոց: Եւ եկեալ գտանեն զամբարիշտն Մերուժան պետացեալ կալեալ զերկիրս Հայոց. և հալածական արարեալ՝ յինքեանս

Թափեն գաշխարհս: Բայց Մերուժան հրամայէ պայակացն՝ զբերդից պարսպացն կախել զկանայս նախարարացն, մինչև մեռցին. և թողուլ նոյնպէս 'ի կախաղանին զգլխակունան, զի լուծեալ անկցին զէջ՝ կերակուր լինել թռչնոց:

ԼԵ

Յաղագս մեծի պատերազմին՝ որ եղև 'ի Ջիրաւ, և սատակման ամբարշտին Մերուժանայ:

Ազգ արարեալ Մերուժանայ յերկիրն Խորասանայ առ Շապուհ զամենայն օգնականութիւն թէոզոսի՝ զոր արար առ Պապ, ելանէ հրաման 'ի Շապհոյ՝ ամենայն զօրաց Պարսից երթալ ընդ Մերուժանայ 'ի Հայս 'ի պատերազմ: Դոյնպէս ազգեն ինքնակալին թէոզոսի Պապ և Տէրէնդ զՇապհոյ, թէ ամենայն զօրացն հրամայեաց ելանել 'ի վերայ մեր, բայց 'ի զբանկացն: Ապա Աւգոստոսն թէոզոս հրամայեաց Ազգէի կոմսին մեծի երթալ յօգնականութիւն Պապայ, առնուլ զամենայն զօրս Յունաց, ոչ զոք թողուլ՝ զոր ոչ առցէ. այլ և զհետևակս պահապանս քաղաքացն, որք զմետաքսեայն ունէին զվիշապս:

Եւ խմբեցաւ պատերազմն 'ի դաշտին՝ որ կոչի Ջիրաւ, և մատեան ճակատ առ ճակատ: Եւ մանկունքն քաջ նախարարացն Հայոց ինքնակամ

նահատակեալք, մտին 'ի մէջ ճակատուցն առաջ-
 նորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ
 ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, որ յազգէն Բագ-
 րատունեաց: Ելին և 'ի զօրացն Պարսից համա-
 տիք նոցա, և խաղացին 'ի մէջ ճակատուցն. և
 ցիր ընդ ցիր լինէր: Եւ 'ի դառնալ մանկանցն
 Պարսից, ընդ հուսլ դարձեալ մերոցն զհետ նո-
 ցա, օրինակ իմն որպէս փոթորիկ յանտառէ տե-
 րեաթափ, այնպէս երագ յերիվարացն առեալ
 նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկենուին, ոչ կա-
 րելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել: Իսկ
 յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին, նոքա 'ի վա-
 հանափական Յունաց իբր յամուր քաղաք մտա-
 նէին՝ առ ոչ ինչ վնասելոյ: Քանզի այնպէս արար
 Քորգոնոս իշխան հետևակ զօրուն, իբր պարսպաւ-
 պատեաց վահանօք զճակատն Պապայ:

Քանզի զօրքն Յունաց վառեալ էին 'ի զէնս
 ոսկւոյ և արծաթոյ, և երիվարք նոցա նոյնպէս
 զարդու: Եւ էր տեսանել իբրև զպարխալ ինչ,
 յորոց յուրք 'ի ջղեայ և 'ի կաշեայ պահպանա-
 կաց զգեստուն զկարծրութեան վիմաց բերէին
 երևոյթս. և 'ի վերայ նոցա անխալամ գէսք
 նշանք արձակեալք իբր զսաղարթ ինչ հովանա-
 ւոր ծառոց: Բայց զՎիշապացն մանուածս անա-
 զին բերանարացութեամբ ուռուցեալ 'ի փշմանէ
 օդոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել,
 այլ միայն իբրև զլեառն ինչ աղամանդեայ խո-

նարհիլ 'ի ծով՝ զբովանդակ ճակատն Յունաց 'ի պարսկական զօրան: Քանզի և զնոսա էր տեսանել իբրև զհօր ինչ գետ առ 'ի կողմն 'ի լայն ծաւալեալ, արդարեւ զջրոյ գոյն զբանազգեստացն բերէր տեսութիւն:

Արդ իբրև ետես մեծն Ներսէս գայն ամենայն, ել նա 'ի կատար լերինն Նպատայ, և ամբարձ զձեռս իւր յերկինս, անխոնարհելի պահեհելով 'ի խնդրուածս հանգոյն նախամարգարէին Մովսիսի, մինչև պարտեցաւ երկրորդն Ամապէկ:

Իսկ 'ի ծագել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, 'ի պղնձապատ վաճանացն նշոյլք զլերամբքն փայլատակէին իբրև յամպոյ մեծէ, և 'ի նոցանէ 'ի դուրս ոստչէին 'ի մերոց նախարարացն քաջ զբանաւորք՝ որպէս փայլատականց ճառագայթք. յորոց միայն 'ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական գունդն, սակաւ ինչ և մերն՝ վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգականն ծագման: Իսկ 'ի բախելն զմիմեանս՝ եղև 'ի վերայ հովանի ամպոյ, և հողմ սաստիկ 'ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին փչեալ: Եւ 'ի խառնակել մարտին՝ պատահէ կամսարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Շէրգիբ Աեկաց արքայ, զգլուխ միջի զնզին պնդութեամբ գտեղի ճակատուն կալեալ: Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ զխումբն, որպէս շանթանար յերկիր կործանէր զքաջն, և զխումբն պտուտեալ՝ 'ի

փախուստ դարձուցանէր: Եւ այսպէս 'ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ հասարակ զօրքն Յունաց և Հայոց, դիակամբք թշնամեաց լցին զդաշտն ամենայն, և զմնացորդսն ամենայն 'ի փախուստ շրջեալ հալածեցին: Ընդ որս և զՈւռնայր Աղուանից արքայ, խոցոտեալ 'ի Մուշեղայ որդեոյ Վասակայ մամիկոնենի, հանին 'ի պատերազմէն:

Բայց ամբարշտին Մերուժանայ վիրաւորեալ ձին, ոչ կարաց երագել ընդ փախստեայնս. որում աճապարեալ հասանէ սպարապեան հայոց Սմբատ, և զորս ընդ նմայն էին՝ կոտորէ. ձերբակալ առնէ զվատշուէրն յեզեր շամբին կողայովտի: Եւ զմտաւ ածեալ, թէ գուցէ թափիցէ զնա մեծն ներսէս, այնորիկ աղագաւ ոչ ածէ 'ի բանակն. այլ զտեղօքն գտանէ պատրաստական առ 'ի կորուստ ամբարշտին գոմանս խորանաւորս հուր լուցեալ, և շամփուր երկաթի 'ի միս խորովեալ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, և յոյժ արտաշէկ արարեալ, ասէ. Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի 'ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց. և ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց: Եւ մինչ գեռ տաք էր իբրեւ զհուր, եղ 'ի գլուխ Մերուժանայ, և այնպէս սատակեցաւ շարն: Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ ձեռամբ Պասայ նուաճեալ:

ԼԸ

Թէ որպէս Պապայ դեղ մահու արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ ելոյծ ՚ի կենցաղոյս:

Յետ սպառելոյ պատերազմացն և խաղաղանալոյ երկրիս, մեծն Ներսէս դնէր վկայութիւն ՚ի մէջ արքային և նախարարացն՝ գնալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան, զի վկայեսցեն ըստ հաւատոց քրիստոնէութեան և գործքն. և զի արքայի մի՛ հօր իւրում նմանել, անիրաւել և զրկել. այլ վարեսցի ուղղութեամբ, հայրաբար խնամով առ նախարարսն. և նոքա մի՛ ևս յաւելցին վտարանջել նշկահելով գնա, այլ ծառայել միամտութեամբ: Յայնժամ արքայն Պապ դարձոյց ՚ի կամսարականն Սպանդարատ դամենայն ինչ՝ զոր յափշտակեալ էր հօր իւրոյ Արշակայ, զգաւառն Շիրակայ և զարշարունեաց, ոչ իբրև գանիրաւ զագահութիւն հօր իւրոյ Արշակայ, այլ որպէս պարգևս ընդ վաստակոց քաջին Սպանդարատայ, որ սպան զՂեկաց արքայ: Այլ և զայլոց նախարարացն դարձոյց զզրկանս, և յոյժ անընչասիրաբար ցուցանէր զիւր ախորժակսն, և առատաբար կայր:

Բայց զի ամօթալի ախտիւ զազրագործ էր, և յանդիմանեալ կշտամբէր ՚ի մեծէն Ներսիսէ, ընդ ահամբ հայէր ՚ի նա, խորհելով չարիս. և ոչ իշխէր յինքնակալէն Թէոդոսէ յայտնի ինչ առ-

նել նմա չարիս, դեղ մահու գաղանի արբուցեալ սրբոյն Ներսիսի՝ ելոյծ 'ի կենցաղոյս. որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն և չորս: Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելին Ներսէս 'ի գաւառին Եկեղեաց, 'ի գեօղն՝ որ կոչի Խախ, բարձեալ զմարմինն նորա արքային Պապայ՝ թաղեաց 'ի Թիլն աւանին, զանխաբար ունելով զեղեալսն:

ԼԹ

Յաղագս աթոռակալութեանն Սահակայ, և սպանմանն Պապայ 'ի Թէոդոսէ:

Ապա տեսեալ թագաւորի Պապայ սգացեալ զամենայն Հայս 'ի վերայ երանելոյն Ներսիսի, հարկաւորեալ յուզեաց և եզիտ զոմն յազգէ և 'ի ժառանգութենէ Աղբիանոսի, որում անունն Շահակ կոչիւր, ոչ հեռի 'ի գովութենէ. զոր կացոյց փոխանակ Ներսիսի անանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս:

Բայց Պապայ լուեալ՝ եթէ մեծն Թէոդոս ել 'ի Բիւզանդիոյ 'ի Հռովմ կոյս, և մտեալ 'ի Թեսաղոնիկ հանդերձ սպայիւն, և յաղագս իջավանին եղև խռովութիւն ընդ նա և ընդ քաղաքացիսն, և մարտ խռովութեան, և յաղթեալ ինքնակալին՝ սատակեաց 'ի քաղաքացեացն արս հընգետասան հազար: Զայս լսելով Պապայ, վար-

կուցեալ յերկարել այսպիսւոյ խոովութեան, արհամարհեալ նշկահեաց. և զբզուեալ զնա կորըստեանն իւրոյ, հալածեաց զՏէրէնտիանոս հանդերձ զօրուն, և սկսաւ պատրաստել 'ի պատերազմ: Եւ հասեալ հրաման 'ի մեծէն Թէոդոսէ, ընդ կրունկն դարձաւ քաջն Տէրէնտիանոս: Եւ ըստ իւրում պատահման բախտին յանկարծակի անկեալ 'ի բանակն, զոմանս կոտորեալ սրով, և զոմանս փախստեայս արարեալ. ուր սաստկապէս նահատակեալ քաջութեամբ ընդզիմամարտ լինէր Գնէլ նահապետ անձեացեաց և սպարապետ Պապայ արևելեան զօրուն. զոր յաղթողին Տէրէնտիանոսի իւրովի արարեալ սուսերաւ կիսակառք զզլուխ նորա, ըմբռնեաց զթագաւորն Պապ: Եւ Պապայ յաղերս աղաչանաց անկեալ, զի մի մեռցի, այլ յանզիման լինել արքայի. և քաջին Տէրէնտիանոսի գթացեալ՝ շնորհեաց նմա զմաղթանան: Եւ երկաթեղէն կապանօք երթեալ առաջի մեծին Թէոդոսի, ըստ իւրում անզգամութեանն սակրով վճարի, թագաւորեալ ամս եւթն:

Խ

Յաղագս թագաւորելոյն Վարազդատայ, և կապանաց նորին:

Բայց Աւգոստոս բարեացապարան Թէոդոս, որ և մեծ, 'ի քսաներորդ ամին իւրում թագա-

ւորեցոյց Հայոց փոխանակ Պապայ զՎարազդատ
 ոմն 'ի նմին տոհմէ արշակունեաց: Այս Վարազ-
 դատ էր տիրութ մանուկ, սրտեայ, անձնեայ, ու-
 ժեղ, լի ամենայն գործովք արութեան, և յոյժ
 կորովի նետաձգութեամբ: Որ 'ի ժամանակի փա-
 խըտեանէն Շապհոյ գնացեալ 'ի դունն կայսեր
 նահատակեցաւ, նախ 'ի Պիտաս զբռնամարտիկն
 յաղթելով, զարձեալ յԱրեգ քաղաքի ելլազացւոց
 յօր հասարակի կոտորեաց աւելծս, յորում փառս
 Ողոմայիայ խաղուն հանդիսի յըմբշամարտկացն
 երեի և յարզի: Այլ որ առ ազգին Ղանկուար-
 տացն նորա արութիւնք քաջութեան, համարձա-
 կիմ ասել հաւասար սրբոյն Տրդատայ. քանզի
 հինգ նահատակս 'ի թշնամեացն ընդդէմ իւր
 յարձակեալ 'ի վերայ իրերաց սպան սուսերաւ,
 և 'ի բերդ ինչ զիմեալ, 'ի վերայ պատուարին
 եւթնևտասն այր նետիւք հարեալ՝ վիրաւոր 'ի
 վայր հոսեաց միմեանց զկնի, իբր 'ի սասաիկ
 իմն մըրկէ վազահասուկ թզենեաց:

Որ եկեալ թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր
 'ի յիսուն և հինգ ամին Շապհոյ, առաջին մար-
 տին պատահեաց աւազակաց ոմանց ասորւոց 'ի
 դժուարս Դարանաղոյ, և փախտեայս արա-
 բեալ՝ հետամուտ լինէր: Իսկ նոցա անցեալ ընդ
 նեղուցս Եփրատայ կամրջին, ընկեցին զփայտն
 զկնի իւրեանց. այլ նորա հասեալ, վազեաց զԵփ-
 րատաւ առաւել քան գրակոնացին Գիոնեայ վազան

քսան և երկուց կանգնոց չափ: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Աքիլլես ընդ Սկամանգրոս գետ վազելով: Յորմէ զարհուրեալ աւագակացն, զէնընկէց լինելալ 'ի ձեռն եկին:

Յաղագս որոյ արբեալ 'ի մանկութեանն արութիւնս, առ այսոքիւք և 'ի թագաւորութեանն, ոչ հնազանդէր խրատու վերակացութեան զօրացն Յունաց: Վասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շապուհ, զի տացէ 'ի դստերաց իւրոց նմա կնութեան, և սա դարձուցէ առ նա զաշխարհս Հայոց: Զոր զգացեալ զօրավարացն Յունաց, ազդ առնեն կայսեր: Իսկ կայսրն թէոգոս հրամայեաց զնա ունել, եթէ ոչ իւրովք կամօք երթիցէ 'ի կոչ ինքնակալին: Վասն որոյ հարկեալ երթայ կամօք իւրովք, յուսացեալ 'ի սուտ հանել զԱւգոստոսն: Իսկ կայսրն և ոչ տեսութեան արժանի արար, այլ երկաթի կապանօք ետ տանել 'ի թուղիս կղզի Ովկիանու. որ թագաւորեաց ամս չորս:

Բայց յերկրորդ ամի Վարազդատայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց Զաւէն, 'ի նոյն ազգականութենէ Աղբիանու, ամս չորս:

ԽԱ

Թագաւորութիւն Արշակայ և Վաղարշակայ:

Ապա փոխանակ Վարազդատայ թագաւորեցոյց Հայոց թէոգոս մեծ զերկուս որդիսն Պա-

պայ՝ զԱրշակ և զՎաղարշակ, այսպիսի ինչ խորհեցեալ՝ որպէս թէ ոչ միաբանեսցին երկոքին յապստամբութիւն: Եւ անդէն պահելով զմայր մանկանցն, արձակէ զնոսա հանդերձ վերակացուօք յինքենէ, արամբք հաւատարմօք և զօրու: Որ եկին կալան զաշխարհս, և տիրեցին սմա արիարար մարտիւք ընդ Պարսս: Եւ առին իւրեանց կանայս, Արշակ՝ զգուստր Բաբկան Սիւնեաց նահապետի, և Վաղարշակ՝ զգուստր Սահակայ ասպետի, որ 'ի նմին ամի վախճանեցաւ:

Բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եկաց յեպիսկոպոսապետութիւն Հայոց Ասպուրակէս ամս հինգ, ազգական Շահակայ և Զաւենայ:

Իսկ մեծն Թէոդոս ելեալ 'ի պատերազմ, 'ի Միդուլանոն հիւանդացեալ մեռաւ, թողեալ զթագաւորութիւնն որդւոց իւրոց, Արկադեայ զԲիւզանդեայն, և Ուորեայ զՀռոմայն. որք ոչ գովելիք և արժանաւորք ժառանգութեան հայրենականացն գտան առաքինութեանց:

ԽԲ

Յազազս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկու 'ի ձեռն երկուց թագաւորացն արշակունեաց, 'ի ծառայութիւն երկուց ազգաց՝ Պարսից և Յունաց:

Իմացեալ Շասիոյ՝ թէ թերուղիղ է Արկադ, խօսի ընդ նմա 'ի խաղաղութիւն. քանզի էր պար-

տեալ հարեալ 'ի հօրէ նորա մեծէն Թէոդոտէ՝
Յանձն առնու և Արկադ առնել զհաշտութիւն,
առաւել յիւրոց զօրագլխաց. զի թէպէտ և յԱս-
տուծոյ էր պարգևեալ զյաղթութիւն յամս կե-
նաց երանելոյն Թէոդոտի, սակայն զօրագլուխքն
վաստակեալ՝ ձանձրացեալ լինէին յաշխատու-
թենէ հանապազորդ պատերազմացն: Վասն որոյ
հաւանեալ՝ կամաւ յանձն առին բաժանել զՄի-
ջագեաս և զՀայոց աշխարհս կրկին սահմանա-
դրութեամբ: Վասն որոյ թողեալ Արշակայ զբուն
Թագաւորութիւն հարց իւրոց զԱյրարատ, և զա-
մենայն մասն բաժնին Պարսից, գնաց տիրել
արևմտեայ կողմանց աշխարհիս մերոյ, որ 'ի
բաժնին Յունաց. ոչ միայն մօրն աղագաւ, որ
էր 'ի կայսերական քաղաքէն, այլ լաւ համա-
րեալ նուազ կողմանն տիրել և ծառայել քրիս-
տոնեայ Թագաւորի, և ոչ յոլովից իշխել և մտա-
նել ընդ լծով հեթանոսաց: Գնացին զհետ նորա
հանդերձ կանամբք և որդւովք և նախարարու-
թիւնք՝ որ 'ի բաժնի Շապհոյ, թողլով զիւրա-
քանչիւր արարս և զգեղս և զղաստակերտս:

Ընդ որ զշարեալ Շապհոյ, զրէ առ Արշակ,
թէ ընդէր զրգոեցեր զպատերազմ 'ի մէջ իմ և
կայսեր, տանելով գնախարարութիւնս իմոյ բաժ-
նիս: Եւ պատասխանի լսէ յԱրշակայ, թէ վասն
զի ոչ համբերէին ընդ Պարսիկ առաջնորդաւ վա-
րիլ, եկին զհետ իմ. և արդ եթէ հաւատաս ցիս

զմասինդ քո իշխանութիւն, որպէս և կայսր զիւրոյս, պատրաստ եմ 'ի պաշտել զքեզ՝ որպէս զկայսր. ապա թէ ոչ է հաճոյ քեզ այս, և իւրեանց կամաւ դարձցին նախարարքս, ոչ արգելում: Զայս լուեալ Շապհոյ՝ թագաւորեցոյց Հայոց 'ի վերայ բաժնի իւրոյ զՍոսրով ոմն 'ի նմին ազգէն արշակունեաց. և առ նախարարս իւրոյ մասինն, որ ելեալ էին զհետ Արշակայ, գրեաց հրովարտակ՝ որ ունէր զայս:

Թուղթ Շապհոյ առ նախարարսն:

Դիւցազանց քաջ, Շապուհ արքայից արքայ, նախարարաց Հայոց՝ որոց կալուած իշխանութեան յիմ բաժնին հատան, ողջոյն շատ շնորհեմ ձեզ:

Թէպէտ և ձեր ոչ ազատարար արարեալ՝ թողէք զիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և մեզ ոչ ինչ նիւղ էր 'ի ձէնջ, սակայն ըստ տիրաբար իննամոց գթացաք 'ի ձեզ և յաշխարհդ ձեր. զմտաւածեալ, եթէ ոչ կարեն հօտք առանց հովուաց լինել, և հովիւք առանց բարիոք վերակացուի, վասն որոյ թագաւորեցուցաք ձեզ զՍոսրով ոմն 'ի դենէ ձերմէ, և յազգէ բնիկ ձերոյ տէրութեանդ: Արդ դարձեալ ձեր յիւրաքանչիւր արարս իշխեցէք, որպէս և ցայժմ: Երգուալ 'ի հուր և 'ի ջուր և 'ի փառս անմահից իմոց նախնեաց, զի առանց նենգութեան և պատրանաց արարաք

զայդ, և անշրջելի պահեմք: Իսկ այնք որք ոչ լուիցեն հրամանաց մերոց, զտունս նոցա հանդերձ գիւղօք և դաստակերտօք հրամայեցաք ունել յարքունիս: Ողջ լերուք:

ԽԳ

Յազագս փոխման նախարարացն Հայոց յիւրաքանչիւր ժառանգութեանց 'ի պաշտօն երկաքանչիւր թագաւորացն:

Իբրև լուան նախարարքն Հայոց, այնք՝ որք ունէին զիշխանութիւն 'ի գաւառս բաժնին Պարսից, թէ կացոյց Շապուհ թագաւոր հաւատացեալ արշակունի, և զմուրհակ ուխտին տեսին, թողեալ զԱրշակ՝ դարձան 'ի բնակութիւնս իւրեանց, բայց յերից պատանեաց սննդակցաց արքայի և 'ի մօտաւոր մերձաւորաց, Գարա՝ որդի Բաբկայ Տեառն Սիւնեաց, որ աներ էր Արշակայ, և Գազաւոն՝ որդի Սպանդարատայ՝ տեառն Շիրակայ և աշարունեաց, և Պերոզ յազգէն դարդմանացւոց, և 'ի նոսին յարեցեալք՝ Ատատ յազգէն գնունեաց, Կենան յազգէն ամատունեաց, Սուրայ յազգէն Մոկաց, Ռըստոմ առաւենեան, և այլք անյայտք ոմանք: Վասն որոյ զժառանգութիւնս նոցա կալաւ Խոսրով յարքունիս հրամանաւ Շապհոյ, և ոչ եթող զկալուածս որդւոյ 'ի հայր, և ոչ եղբօր յեղբայր:

Բայց էին ոմանք և 'ի նախարարացն, որք ունէին զիշխանութիւնս իւրեանց 'ի բաժնին Յունաց առ Արշակայ, որպէս Սահակ ասպետ, որ էր լեալ աներ Վաղարշակայ՝ եղբօր Արշակայ, և խնդրեցին գալ առ Խոսրով. ընդ որում խեթի հայէր Արշակ, հանապազ հրապուրեալ 'ի կնոջէն իւրմէ, որպէս թէ զարդ արքունական ունել նմա՝ 'ի փեսայէն իւրմէ մնացեալ: Ապա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զնմանէ յազգականաց իւրոց 'ի Սպեր գաւառէ. վասն որոյ չարչարեաց զնա Արշակ արքայ: Եւ յայնմանէ խնդրէր Սահակ փախչել յԱրշակայ և անկանել առ Խոսրով. և խորհրդակից նմին իրի գործակցեալ լինէին Սուրէն խոռխոռունի և Վահան Առաւելեան, և Աշխադար յազգէն զիմաքսենից: Բայց 'ի գնալն նորա ոչ ժամանեցին նոքա, խափանեալ 'ի զօրացն Արշակայ. թաքուցեալ զօղեցին ընդ կեղծաւորութեանն առագաստիւ, սպասեալ զիպող աւուր:

ԽԴ

Եթէ սրպէս մեծարեաց Խոսրով զՍահակ ասպետ. և նահատակութիւնք նորին 'ի յեղուզակս ազգին վանանդացւոց:

Բայց Խոսրով մեծապէս ուրախ եղև ընդ գալն Սահակայ ասպետի, և սպարապետ զնա 'ի վերայ զօրաց իւրոց կարգեաց. և դարձոյց 'ի նա

զկալուածս հայրենիս, և այլ աւանս հանդերձ ազարակօք պարգևեաց նմա յայնոցիկ 'ի ժառանգութենէ, որք 'ի բաժնոյն Պարսից առ Արշակայ մնացին:

Զայսու աւուրբք ոմանք 'ի յազգէն վանանդացւոց ապստամբեցին 'ի Խոսրովայ. և ոչ յոք ապաւինեցան, այլ միայն 'ի մայրիս լերանց իւրեանց և յանձուկս Տայոց քարանց. յեղուզակաբար արշաւանօք յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց, խռովէին զաշխարհս և անհանգիստ պահէին: Յորոց վերայ չոգաւ սպարապետն Խոսրովայ Սահակ ասպետ, և զբազումս 'ի նոցանէ սատակեաց, և զբազումս փախստական արար 'ի կողմանս չորրորդ Հայոց: Զի ոչ յերկիրն Խաղտեաց անկան՝ 'ի Յոյնս ապաւինելով, և ոչ առ թագաւորն Արշակ անցին. այլ զաւագակս ոմանս, որ 'ի կողմանս չորրորդ Հայոց էին՝ 'ի սահմանս Ասորւոց, դիմեցին ապաստան առնել: Քանզի վանանդացիք զաւագակութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, և որպէս ուղիղ իրք ախորժելի թուին նոցա: Զորոց ձիգ գհետ մտեալ Սահակայ, վարէ յերկար մինչև 'ի սահմանս Մանանաղւոյ:

ԽԵ

Հանդերձ գանձիւքն Արշակայ գան առ Խոսրով Սուրէն,
Վահան և Աշխարար:

Սուրենայ խոռխոռունոյ և Վահանայ առաւելիինի և Աշխարարայ զիմաքսենի գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամբոցէն Հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Ծովաց. զոր յափշտակեալ, և կամեցեալ անցանել առ Խոսրով, ոչ ժամանեցին: Քանզի աճապարեալ Մամելի մամիկոնենի մտերմի Արշակայ, յոլովածեան գնդաւ զհետ մտեալ, փախստեայս արկանէ յամուր այրս 'ի գաւառին Մանանաղոյ, յոր մուտ ոչ գտանէր, բայց 'ի կողմանէ դոյզն ելք էին առ 'ի թաւալ. և առաջի զբաց այրին՝ սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ. և 'ի վերուստ պաղանձաւ քուաւոր, որ հայի յանդունդս խորածորոյն. և որ ինչ գերծանի, յանհնարին ուղիս սաստկութեան անկանի՝ անդադար հոլովմամբ գլորեալ, ոչ ուրեք լինել ոտնկռիւ: Վասն որոյ տարակուսեալ Մամէլ վարանէր առ անհնարութիւն տեղեացն: Եւ ազգ արարեալ Արշակայ, հրամայեաց արկղ գործել երկաթակապ, և քաջ արանց 'ի ներքս մտանել, և այնպէս շղթայատող կարիւք 'ի վերուստ 'ի վայր իջուցանել 'ի դուրս այրին: Սակայն և ոչ այն ինչ վիասեաց. քանզի յոյժ 'ի գատ պահէր ցիրզն:

Եւ մինչ դեռ նոքա յայնմ էին, լինէր իմն ըստ դիպուածոյ բախտի հասանել անդր ասպետին Սահակայ բովանդակ զնդաւն Խոսրովայ, որով հետամուտ յեղուզակացն էր: Թողեալ զնոսա, դիմէ 'ի վերայ այնոցիկ՝ որք ընդ այրին մարտնչէին, և հալածական արարեալ, հանէ զՍուրէն և զՎահան և զԱշխաղար հանդերձ գանձիւքն. փոյթ ընդ փոյթ հասուցանէ առ Խոսրով: Իսկ Խոսրով առեալ 'ի գանձուցն, հանէ և մասն Շապհոյ. և հրամանաւ նորա տայ նոցա գեւղս և դաստակերտս ընտիրս և յարմարս՝ յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք 'ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Արշակայ: Եւ այս եղև սկիզբն պատերազմին Արշակայ և Խոսրովայ:

ԽԶ

Պատերազմաւ պարտեալ Արշակ 'ի Խոսրովայ՝ վախճանի հիւանդութեամբ:

Թէպէտ և ոչ եղեն ձեռնտու Շապուհ և Արկադ Խոսրովայ և Արշակայ, լինել զօրավիդ օգնականութեան՝ առ 'ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ, սակայն և ոչ արգելին զնոսա: Եւ սպառեալ պատգամաւորութեանն, ժողովեալ Արշակայ զզօրս իւր՝ խաղայ 'ի վերայ Խոսրովայ: Գնաց և Խոսրով 'ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Մուրսն կոչեն, ընդ առաջ Ար-

շակայ, զի մի՛ ՚ի սահմանս իւր իջցէ. և ոչ այնչափ ատակեաց աճապարել՝ մինչ եզիտ զԱրշակ իջեալ յիւր սահմանն, ՚ի գաւառին Վանանդայ: Եւ պատահեն միմեանց ՚ի դաշտին՝ որ կոչի Երևել. և տան պատերազմ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ: Հարկանի զօրն Արշակայ, մեռանի և սպարապետն նորա Դարա սիւնի ՚ի պատերազմին, և փախստական լինի Արշակ սակաւութ: Եւ զհետ նորա մտեալ քաջին Սահակայ սսպետի, սպարապետին Խոսրովայ, վարէր սաստկապէս: Որ այն օր անագին նահատակութիւնս ցուցեալ Գազաւոնի՝ որդւոյ Սպանդարտայ, բազում անգամ դարձեալ յարձակմամբ՝ ցրուէ զհետամուտսն, և տայր պարսպ ժամ գնալոյ Արշակայ:

Եւ դարձաւ Խոսրով ՚ի տեղի իւր, և գնաց Արշակ յԵկեղեց, և հիւանդացեալ անդ մաշարայական ախտիւք՝ ջերանի հիւժմամբ: Թագաւորէ ամենայն Հայոց ամս հինգ: և կիսոցն Հայոց ամս երկուս և կէս: Եւ այնուհետև ոչ ևս կացուցին Յոյնք ՚ի բաժնի իւրեանց Թագաւոր, այլ առաջնորդէր նախարարացն այնր կողման քաջն Գազաւոն. և աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս:

ԽԷ

Յազագս երանելոյն Մեսրոպայ:

Տեսեալ թէ 'ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, և զխոռվութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ, որ էր 'ի Հացեկաց Տարօնոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսիսի, և յետ ելից նորա յաշխարհէ՝ 'ի դրան արքունի կարգեալ քարտուղար, սա սիրեաց զմիակեցութեան զվարս. որպէս ասաց ոմն, Ի նաւանգիստ փութայ նա խոռվեալ, և անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ, նոյնպէս և նորա փախուցեալ յաշխարհական զբաղմանց, և ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն, զհետ ընթանայր երկնաւորին: Եւ երթեալ 'ի գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ: Եւ որ 'ի նմա դողեալ աղանդն հեթանոսական, թագուցեալ յաւուրսն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ 'ի վատթարել թագաւորութեանն արշակունեաց, զայն եբարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շաբիթ: Ուր նշանք աստուածայինք լինէին՝ որպէս առ սրբովն Գրիգորիւ. հալածական լեալ դեք մարմնաւոր տեսեամբ անկանէին 'ի կողմանս Մարաց: Եւ ոչ ինչ յայնցանէ պակաս արարեալ գտանի և Սիւնեաց աշխարհին, օգնա-

կանութեամբ նորին իշխանին, որ կոչէր Վաղինակ:

Եւ 'ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ 'ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եղ 'ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս, և արկեալ զանձն 'ի ջանս, պէս պէս փորձիւք տաժանէր:

ԽԸ

Դարձ առ Խոսրով նախարարացն, որք էին առ Արշակայ:

Տեսեալ նախարարացն Հայոց, եթէ ոչ կացուցին Յոյնք 'ի վերայ նոցա թագաւոր, և գժուարին վարկուցեալ զանառջնորդն լինել, խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու: Նմին իրի գրեն առ նա թուղթ օրինակ գայս:

Թուղթ նախարարացն առ Խոսրով:

Ստրատելլատն Գագաւոն և ամենայն նախարարք Հայոց մասինն Յունաց, տեառն մերում Խոսրովու արքայի կողմանն Այրարատոյ խնդալ: Ինքնին, աէր, գիտես զմտերմութիւն մեր

առ յիշել թագաւորին մերում Արշակայ, զոր մինչև ցօր վախճանին անշիջելի պահեցաք. և արդ խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել քեզ միամտութեամբ, եթէ հաստատեսցես առ մեզ դաշամբք զերիսս զայսոսիկ: Առաջին, չյիշել զյանցանս մեր, զոր պատերազմեցաք ընդ քեզ 'ի հարկէ և ոչ 'ի կամաց: Երկրորդ, զի դարձուցես 'ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր՝ որ 'ի մասինդ Պարսից, զոր հատէք յարքունիս: Երրորդ, հնարել թափել զմեզ 'ի կայսերէ, զի մի վրդովեսցեն զբնակութիւնս մեր, որք ունիմք իշխանութիւն յայսմ բաժնի: Եւ զայս պայման ուխտի գրել և խաչ հաստատել կնքեսցես. զորս տեսեալ՝ փութասցուք 'ի ծառայութիւն ձեր: Ողջ լեր տէր մեր:

Թուղթ Սոսրովու առ նախարարսն:

Քաջ արանց Սոսրով չայոց արքայ, ստրատելատի Գագաւոնի և ամենայն նախարարաց մերոց ողջոյն:

Շատ ուրախ լերուք, զի և մեք ողջ եմք, և ուրախացաք ընդ լուր ողջունի ձերոյ. և առաքեցաք ըստ խնդրոյ ձերոյ զայս պայման ուխտի: Առաջին, չյիշել զյանցանս ձեր, զոր չունէաք առ յանցանս իսկ, այլ երախտաւորս զմիամտելն առ թագաւորին արշակունւոյ՝ զոր պաշտէիքն. զի և առ մեզ գնոյն յուսամք լինել: Երկ-

ըորդ, դարձուցանել 'ի ձեզ զժառանգութիւնս ձեր, զոր ունիմք յարքունիս. բայց 'ի յայնմանէ՝ զոր ումեք ումեք պարգևեցաք, և ոչ շրջին պարգևք թագաւորաց առանց փասու. մանաւանդ զի 'ի դիւան հօրն մերոյ տեառն Շապհոյ արքայից արքայի եմուտ. այլ փոխանակ ընդ այնր և յարքունուսս խումք և զձերոյն պակասութիւնն: Երրորդ, թափեմք զձեզ 'ի գործակալացն Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, թէպէտ խաղաղութեամբ:

Եւ զքեզ, Գազաւոն, արիւն իմ և հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս՝ որ 'ի մօրէ քումմէ Արշանուշայ արշակունւոյ, հանեալ զքեզ 'ի հայրենեաց քոց կամսարականաց; և 'ի մայրենիս քո յիմս առեալ ազգ, արշակունի անուամբ պատուեցից:

Զայս տեսեալ Գազաւոնի, ընդ հուպ դարձուցանէ զբնաւ նախարարն առ Խոսրով, և բարեբաստիկ եղեալ քաջափառութեամբ, հանդիպի ամենայն խնդրոյն և խոստմանցն: Բայց Սամելի մամիկոնենի յինքն ըմբռնեալ զթուղթն Խոսրովու և զպատճէն թղթոց նախարարացն. զատուցեալ 'ի նոցանէ՝ զնաց առ կայսրն Արկադ: Քանզի էր սպանեալ նորա զհայր իւր վարդան՝ յաղագս ուրացութեանն, և զմայր իւր Տաճատուրհի, երկնչելով 'ի Պարսից և 'ի քեռեաց իւրոց արծրունեաց, ոչ իշխէր զատչել 'ի Յունաց:

Իսկ Արկադայ բարի արարեալ նմա, հրամայէ զհաւասար թղթոցն հելլէն գրով 'ի դիւանի իւրում դնել, զի պահեսցին յիշատակք ազգաց ապստամբողաց. որ կայ մինչև ցայսօր:

ԽԹ

Միապետեալ Հայոց Խոսրովայ, և ունել զաթոռ եպիսկոպոսութեանն մեծին Սահակայ:

Իբրև տիրեաց Խոսրով բոլոր ամենայն նախարարացն Հայոց՝ որում ցանկայրն, յղէ առ Արկադ և խնդրէ 'ի նմանէ հաւատալ յինքն զմասն Յունաց՝ որ 'ի Հայս, զոր շէն կալեալ՝ հարկեսցեն նմա անսխալ, որպէս նորուն գործակալացն: Եւ կասկածեալ Արկադայ 'ի միաբանութենէ նախարարացն Հայոց, թէ միաբանութեամբ հանիցեն 'ի նմանէ և տացեն 'ի Պարոս զբաժինն զայն, կատարէ զինդիրս Խոսրովայ:

Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Ասպուրակէս, 'ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսիսի, որդւոյ Աթանազենի, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանիսի, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի: Սա ամենայն առաքինութեանց հարցն նմանեալ, ազօթիցն մասամբ առաւելեաց: Քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն սպուղէից, արք կրօնաւորք, խարազնազգեստք, երկաթա-

պատք, բոկազնացք, որ յար ընդ նմա շրջէին. որովք մշտնջենաւոր պաշտամբ կատարէր զկանոնն, որպէս զայն՝ որ յանապատսն էին. և հոգայր զաշխարհս, որպէս զայն՝ որ յաշխարհի են: Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց Հայոց, եզիտ զնա առաւել ևս փափագող այնմ. և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով: Եւ մեկնեալ ՚ի միմեանց, զնաց Մեսրոպ ՚ի դադարս իւր. և յանձն առեալ զխստամբերութիւն վարուց ձգնէին առաւել քան զառաւել:

Մ

Կապուհն Խոսրովայ, և փոխանորդել զթագն Վռամշապհոյ եղբօր նորին:

Բայց Շապուհ էր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ ՚ի բարեկամանալն Արկաղեայ անձամբ. և յանհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն՝ զմեծն Սահակ. վասն որոյ յղեալ մեղադրութիւն՝ հանդերձ սպառնալեօք, ըմբոստացաւ Խոսրով, և խրոխտով վեսական պատասխանեաց, արձակեաց զպատգամաբերսն անարգանօք: Եւ իսկոյն խօսեցաւ ընդ Արկաղայ, զի լուծեալ զհաշտութիւնն ընդ Շապհոյ՝ օգնեսցէ նմա զօրու, և սա դարձուցէ առ նա զբոլոր աշխարհս: Այլ Շապուհ, ՚ի հրապուրելոյ գուշակութեան նահապետացս մերոց,

նոյն հետայն առաքէ զորդի իւր զԱրտաշիւր զօրու մեծաւ 'ի Հայս: Եւ 'ի հրաժարել Արկադայ 'ի կուսակցելոյն Խոսրովայ, և ոչ զոք յօտար ազգաց գտեալ 'ի սատարութիւն, անկարացեալ ընդդիմանալ կամ խուսափել 'ի նմանէ, չոքաւ առ նա:

Եւ Արտաշիւր ընկեցեալ զնա 'ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով զՎրամշապուհ եղբայր նորին, ոչ զմեծն Սահակ և ոչ զոք 'ի նախարարացն կարգելոցն Խոսրովայ եթող, այլ վրդովեաց 'ի պատուոյ իւրաքանչիւր. նա և հրամայեաց ևս ընդ Յոյնս զնոյն կարգ ունել: Եւ թողեալ զուսուր, ինքն 'ի Տիսբոն փութայր հասանել, 'ի ծերութենէ հօրն ակն ածելով. ընդ իւր ունելով զԽոսրով՝ դնել յԱնուշն կոչեցեալ բերդի. որոյ թագաւորեալ ամս հինգ: Ընդ նմատարաւ զԳաղաւոն, կասկածեալ յառնն քաջութենէ. և զտուն նորա հրամայէ ունել յարքունիս, նոյնպէս և զեղբօր նորա Շաւարշայ, և զՊարգևայ ամատունուոյ: Քանզի նոքա երկոքեանն հանդերձ զինուորօք իւրեանց եւթն հարիւրովք նկատեալ որսացան զաջողութիւն ժամու 'ի ճանապարհի կարաւանին՝ զերծուցանել զարքայն իւրեանց Խոսրով, և ոչ աջողեցան 'ի պարաւանդելոյ ոտից նորա 'ի շղթայս: Եւ հզօր մարտի եղելոյ՝ սպանաւ Շաւարշ և Մանուէլ որդի Պարգևայ, և բազումք ընդ նոսա. իսկ Պարգև 'ի կա-

լանս ըմբռնեալ, ածաւ առաջի Արտաշիւի. և տիկ-
տեսակ գործեալ ուռուցմամբ, հրամայեաց գնել
յանդիման Խոսրովայ հանապագ:

ՄԱ

Երթ մեծին Սահակայ 'ի Տիորոն, և դարձ մեծարանօք
և պարգևօք:

Սուրբք ոմանք երևելիք առաջինք 'ի նա-
խահարցն և 'ի վերագիտաց աշխարհիս, լուսաւո-
րութեան պատճառք, որդէ ծնութեամբ իջեալ 'ի
մեծն Սահակ, դադարումն եղև ուստերաց նորա.
ունելով դուստր մի Սահականոյշ կոչեցեալ, որ
տուաւ յամուսնութիւն Համագասպայ մամիկո-
նենի: Եւ 'ի մեռանել քաջ սպարապետին Հայոց
Սահակայ ասպետի՝ 'ի տեղի նորա գնա աղաչէր
կարգել Խոսրովայ արքայի, և զկնի կապանաց՝
եղբօր նորա Վռամշապհոյ: Այլ սա հրաժարէր
առանց արքայից արքայի առնել գայն. յիշելով,
թէ սակս այսպիսի իրաց կրեաց վիշտս եղբայր
նորին Խոսրով: Վասն որոյ առեալ 'ի սմանէ
թուղթս, 'ի թախանձելոյ դստերն՝ ինքնին չողաւ
առ Արտաշիւ Պարսից արքայ, որ յետ եւթանա-
սուն ամի թագաւորութեան հօրն՝ կալաւ զտէ-
րութիւնն ամս չորս:

Եւ մեծարի 'ի նմանէ յոյժ. նախ վասն քա-
ջատոհմիկ ազգին պահլաւկաց, դարձեալ և զի

առաջի անհաւատից արգոյ և պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր: Որոյ զընաւն կատարեալ խնդիրս, նախ վասն փեսայի նորա Համագասպայ, դարձեալ և վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն կամսարական և ամատունի, որ սուգեալ զօղեալ էին յանյայտ տեղիս. վասն որոյ մաղթեաց զթալ, իբր յաստուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց. մանաւանդ զի և հարքն որք մեղանն, նոքին սակս այնր և մեռան: Որոց մնացելոցն պարգևեալ զկեալն, հրամայեաց զտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցանել ՚ի նոսա. բայց միայն ՚ի գան հայրենի ոչ հաստատել, այլ ՚ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ՚ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել: Իսկ զազգն Համագասպայ, որ է տոհմ մամիկոնեան, ՚ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ գան նախարարացն Հայոց. և ՚ի զիւանի իւրում գրել:

Զի զերկուս գայս այսպէս պահէին սովորաբար. զի յորժամ նստէր արքայ նոր, նոյն ժամայն փոխէին զզրամ գտեալ ՚ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր. և զիր զիւանին՝ յայլ փոխեալ նորա անուամբ, սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ՚ի տէրութեանն ամս բազումս, և արասցէ աշխարհագիր նոր, թողուին գայն որ ՚ի հնոյն փո-

խեցաւ, զի միայն 'ի նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ Արտաշիր ոչ ժամանէ 'ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր. յայնմ՝ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել զայդ ամենայն, և տալ գահու և պատուոյ՝ հանդերձ իշխանութեամբ զիւղից և զաստակերտաց Համագասպայ, որում ցանկայրն սպարապետութեան Հայոց, հրովարտակ առ Վռամշապուհ մեր թագաւոր գրեալ զայս:

Թուղթ Արտաշրի առ Վռամշապուհ:

Մագդեգանց քաջ, Արտաշիր արքայից արքայ, առ եղբայր Վռամշապուհ թագաւոր Հայոց ողջոյն շատ:

Ընկալայ զգրեալսս քո, որ ինչ վասն եպիսկոպոսիս Սահակայ, և յիշեցի զերախտիս նախնեաց զորա, որք էին նահապետք սուրենեան Պահլաւոյ, և կամաւ յանձն առին զտէրութիւն իմոյ նախնւոյն և համանուանն Արտաշրի. և այնչափ սիրեալ զնա քան զիւրեանց ազգայինսն, մինչ զի ոչ շատացան միայն 'ի Պարսից աշխարհիս մարանչել ընդ նոսա, այլ և 'ի ձերդ եկեալ նորին աղադաւ, սպանին զՍոսրով զքո նախնին. և զտոյժս սպանութեանն իւրեանց հատուցին մահուամբ: Իսկ որդի սպանողին Գրիգոր զկեանս և զթագաւորութիւն կորուսեալ հիւանդութեամբ Տրդատայ, վերստին ետ իւրով բժշկութեամբ. և

առաւել առ ձեզ եղև երախտաւոր: Վասն որոյ
 զորդիացեալդ դորա զՀամագասպ կացուցես 'ի
 վերայ զօրացդ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ և
 ազգի դորա տացես զգահ հինգերորդ՝ պատուոյ
 նախարարացդ: և զգեւղս և զդաստակերտս, զոր
 տուեալ է նախնեացն քոց հարց դորա, կալցին
 դորա: Սապէս և զտունս փնասակարաց ազգացդ,
 զոր կալաք յարքունիս, թողցես 'ի բաց՝ աներ-
 կիւղարար ժառանգել նոցին մնացորդաց: բայց
 գահուց հայրենականաց պատուոյ մի արասցես
 արժանի: զի և մեք 'ի մերում զիւանի հրամա-
 յեցաք զրել: Ողջ լեր:

Բայց յորժամ եկն մեծն Սահակ և զամե-
 նայն պարգևեալսն յԱրտաշէ հաստատեաց, մե-
 ռաւ արքայն Պարսից Արտաշիր, և փոխանակ
 նորա թագաւորեաց Վռամ, որ և Կրմանն կոչե-
 ցաւ, ամս տասն: Եւ զնոյն բարեկամութիւն կա-
 լաւ ընդ աշխարհս Հայոց և ընդ թագաւորին
 մերոյ Վռամշապհոյ և ընդ մեծին Սահակայ: և
 էր խաղաղութիւն 'ի մէջ Վռամայ և Արկադեայ:
 Եւ Վռամշապուհ ունէր զաշխարհս մեր, և ծառա-
 յէր երկոցունց թագաւորացն՝ տալով զհարկս,
 զմասինն Պարսից՝ Վռամայ, և զմասինն Յունաց՝
 Արկադայ:

ՄԲ

Յաղագս դանիէլեան նշանագրութեանն:

Յայնմ ժամանակի հիւանդացեալ Արկադ, և շարժմանց անազնից և հրընկեցութիւն եղեալ 'ի Բիւզանդիոն, որ յաղագս մեծին Յովհաննու, շփոթեալ լինէր թագաւորութիւնն Յունաց. և զօրքն ընդ միմեանս պատերազմէին և ընդ Պարսս: Վասն որոյ Վռամ հրամայեաց Վռամշապհոյ մեր թագաւորին իջանել 'ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեսցէ գնոսա, և համար երկաքանչիւրոցն հատցէ գործակալացն: Եւ իջեալ նորա և կարգեալ զայս ամենայն, ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական զրանէն՝ ոչ զոք 'ի ճարտարաց գտանէր անդ 'ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին զրով. վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի որումն՝ Հարէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ 'ի Գանիէլէ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ: Զորով անփոյթ արարեալ արքային, և ելեալ 'ի Հայս, գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին արքային. և նա պատմեաց զասացեալսն վանականին: Զոր իբրև լուան,

Թախանձէին զնա՝ փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից:

Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական և հաւատարիմ իւր, խաղունի ազգաւ՝ Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ Հաբէլն այն: Զոր առեալ, և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ՚ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձևոյ օրինակի յունականին զվազնջուց գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ: Որոց ուսեալ, և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ զիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյղ հոլովել զհեզենայ բառից հայկականաց հագներգաբար՝ մուրացածոյիւն այնուիկ զծագրութեամբ:

ԾԳ

Յաղագս մեսրոպեան նշանագրաց ՚ի վերնոյն տուելոց շնորհաց:

Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ ՚ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ և յԵղեսիայ առ Պղատոն ոմն ճարտարասան հեթանոս՝ իշխան զիւսանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ ՚ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, և

շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ, գտգիտութիւն խոստովանեաց հռիտորն: Եւ գայլ ոմն ասելով յոյժ հասու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան 'ի նոյն դիւանէն Եղեսեայ, և զնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց. որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփափաքդ քո:

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն 'ի Բարիլոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ 'ի Սամոս դիմէ. քանզի Եպիփանու վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ վինի աշակերտ մի անուանեալ Հոովանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ, սր 'ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպայ, և յայամ ևս անշահ մնացեալ, յաղօթս ապաւինի. և տեսանէ ոչ 'ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ 'ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աշաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով 'ի վերայ վիմի Ա, Ե, է, Ը, Ի, Ո, Ի. զի որպէս 'ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն: Եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ 'ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, ետեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հոովանոսիւ կերպածևեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ. փոխատրելով զհայերէն աթութայսն ըստ անսայթաքութեան սիւղաբայից հելենացւոց: Եւ իսկոյն 'ի թարգմանու-

թիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց, բովանդակ զքսան և երկու յայտնիսս և զնոր Կտակս յեղուլ ՚ի հայ բան, նա և աշակերաք նորա Յոհան եկեղեցային և Յովսէփ պաղնացի. միանգամայն և զարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն:

ԾԴ

Յաղագս դպրութեան Հայոց, Վրաց և Աղուանից:

Վախճանեալ Արկաղայ, փոխանակ թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցաւն Թէոդոս փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս, և ընդ արքային մերում Վռամշապհոյ. բայց զմասն իւր նմա ոչ հաւատաց, այլ ինքեան գործակալօք կալաւ. և խաղաղութիւն արար ընդ Յագեղերտի արքայի Պարսից: Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և հրամանաւ Վռամշապհոյ և մեծին Սահակայ՝ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուշեղս և քաջասունս, փափկաձայնս և երկարոզիս, և դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս, և ուսոյց զբնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից՝ բայց ՚ի Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոռն Կեսարու, վարել Յունական դպրութեամբ և ոչ ասորւով:

Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց,

առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն 'ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Զաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ ճելլէն և հայ լեզուի. ձեռնտու լինելոյ արքայի նոցա Բակրոյ, և եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ մանկունս, և յերկուս բաժանեալ դասս, և վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորձենացի, և զՄուշէ տարօնեցի:

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսղվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր՝ 'ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխագուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ դարգարացւոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ զրանն արքունի, ինքն դառնայ 'ի Հայս. և գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն՝ յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ 'ի Մերուժանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ 'ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել զպրութիւն ումեք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի:

ՄԵ

Կրկին թագաւորեին Հայոց Սոսրովայ, և յետ նորա Շապհոյ պարսկի:

Վրամշապհոյ թագաւորեալ ամս քսան և մի՝ մեռանի, թողլով որդի տասնամեայ՝ անուն Արտաշէս: Յայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակայ՝ ՚ի դունն արքային Պարսից Յագկերտի՝ խնդրել զկապեալն Սոսրով, որ զինի մահուանն Արտաշրի՝ լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վրամայ: Եւ Յագկերտի հաւանեալ՝ կատարէ զյհայցուածսն, տալով նմա զտէրութիւնն՝ արձակեաց ՚ի Հայս: Սա խնդրեաց զՀրահատ որդի Գաղաւոնի, որ յետ հօրն նորա մահուան՝ հանեալ յանյիշելի ամրոցէն, անդր ևս քան զսագաստան էր գումարեալ. զոր ոչ ժամանեաց տեսանել Սոսրով՝ մի ևեթ՝ ՚ի կրկնումն թագաւորեալ ամ:

Յետ որոյ Յագկերտ ոչ ևս ՚ի նոցանէ, այլ զՇապուհ զորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց, հնարս դառնութեան խորհելով՝ իբր թէ այնպէս հանապազ առ նմա նախարարքն յանգչիցին խօսիւք, տուրևառիւք, խրախճանութեամբ և զբօսանօք որսոց, այլ և եկամուտ հարազատութեամբ մերձաւորեսցին խնամութեամբ. զի մարթ լիցի զնոսս և ՚ի դեն մագղեզանց սաղապեցուցանել

որով ամենեւեմբ զատչիցին 'ի Յունաց. ոչ գիտելով անմիտն, թէ Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց. թէպէտ առ ժամայն աջողեցաւ: Քանզի մեռեալ Համագասպայ, և 'ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ, ոչ ոք 'ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց. վասն որոյ զիւրամուտ եղև յաշխարհս Շապուհ, ընդ իւր ածելով զՀրահատ և զամենայն վտարանդիսն. սակայն ոչ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն, ամենեցուն ատեցեալ զնա. և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա յորս կամ 'ի խաղու.

էր երբեմն զհետ երամակաց ցուց յանդրգնագոյնս արշաւեալ ընդ խորտաբորտսն և 'ի վիմուտ տեղիս. յորմէ կասել սկսաւ Շապուհ: Իսկ Ատոմայ մոկացւոյ եպերեալ զնա՝ ասէ. Գնա զնա, աստուածորդիդ Պարսից, թէ այր իցես: Եւ նա ասէ. Դու երթիջիր, զի 'ի քարինս գիւաց է շահատակել: Դարձեալ յայլում ժամու գիպեցաւ 'ի շամբս կինջս որսալ հրով, և Շապիոյ ոչ համարձակեալ 'ի թաւուն քաջարշաւ լինել, մինչև շրջապատէր հուրն. և նորա զհայեցուածսն յերկուս բաժանեալ, այսր անդր բերեալ լինէր երիվարան: Միւսանգամ ասէ Ատոմ. Աստուածորդիդ Պարսից, անա հայր քո և աստուած, ընդէր զանգիտես: Իսկ Շապուհ ասէ. Թողեալ զկատակելդ՝ յանցանել ընդ հուրդ դարձո զքեզ, որ և ես զկնի քոյ. քանզի յառաջեն՝ ձիս իմ

խրտչի: Յայնժամ այլանեաց զնա Ատոմ՝ ասե-
լով. Միթէ և այդ քարի՞նք իցեն՝ զի ես յառա-
ջեցից. և արդ եթէ դու զմոկացիս կոչես զիւ-
ազգիս, ես զսասանեանսդ կոչեմ կնամարդիս: Եւ մտրակեալ զերիվարն իբրև ընդ հովիտս ծաղ-
կանց անցանէր ընդ հուրն՝ զերծուցանելով զՇապ-
պուհ: Եւ յետ այնր գիտացեալ՝ եթէ նա լուռ ոչ
լինի, անցեալ գնայ 'ի Մոկաց աշխարհն:

Այլ երբեմն 'ի մականական խաղուն երկիցս
պատահեաց Շաւասպայ արծրունուոյ զգնդակն
հանել 'ի Շապհոյ: Եւ նորա ածեալ նմա մակա-
նաւն, ասէ. Ծանիր զքեզ: Իսկ նորա պատաս-
խանեալ, թէ Այո, ասէ, ճանաչեմ և զիս արքա-
յորդի 'ի սերմանէ Սանասարայ. և ունիմ իշխա-
նութիւն ընդ եղբարս քո զբարձն արքայի համ-
բուրել՝ որպէս և անուանակոչեցեալս եմ: Եւ զայս
ասացեալ յոյժ քամահարար, 'ի ձիարձակարանէն
արփայազնաց լինէր:

Իարձեալ երբեմն 'ի խնջոյսն ուրախութեան
Խոսրով զարդամանացի 'ի գինուջ զեղխեալ առաջի
Շապհոյ, զօրէն սեղեխի տոփեցելոյ գհետ ջնա-
րահար քաջամատն կնոջ կրթէր: Ընդ որ ցա-
սուցեալ Շապհոյ, հրամայէ ունել զնա և 'ի դահլ-
ճին պահել. այլ նա 'ի վաղակաւորն հաստա-
տեալ զաջն, պէս գունակ Տրդատայ բազրա-
տունուոյ, յիւր տունն անցեալ զնայր և ոչ ոք 'ի
սպասաւորացն արքունի համարձակեալ արկա-

նել 'ի նա ձեռն, յառաջագոյն գիտելով զփորձ
առնն: Եւ զայս պատմել մեզ՝ քոյդ հարկաւորեաց
խնդիր:

ԾԶ

Որ ինչ զկնի գնալոյն Շապհոյ 'ի Հայոց, և անխա-
նութեանն յետ նորա:

Զքառեամ անարգաբար թագաւորեալ Շապ-
հոյ, հասանէ նմա համբաւ հիւանդութեան հօրն,
և զնայ փութանակի, իւրում տեղակալին հրա-
մայելով զօրագլխի՝ ունել զմեծամեծս Հայոց, և
տանել 'ի Պարսս: Իբրև եղև հասանել Շապհոյ 'ի
Տիսրոն, մեռաւ հայրն նորա Յազկերտ, թագա-
ւորեալ ամս մետասան: Ի նմին աւուր և նա ան-
դէն 'ի դրանէ մարդկանն նենգեալ՝ սատակեցաւ:
Իսկ 'ի ձեռն քաջին և բարեբախտին Ներսիսի
ճիճրակացւոյ զօրագլուխ եղելոյ ժողովեալ նա-
խարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց, տան
ընդ գնդին Պարսից պատերազմ. հարկանեն զզօր-
սըն, և սպանանէ Ապրսամ սպանդունի զզօրա-
գլուխն. և ինքեանք ցրուեալք տիրագլուխք անձ-
նապահապետք յամենայն լերինս և յամուրս շր-
ջէին. յորում համօրէն վանանդացիք երևեցան
նահատակեալ քաջութեամբ: Ուստի աղմկաւ և
բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր
յանխախտութեան ամս երիս, աւերեալ ամայա-

նայր. վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի, և հատեալ ճանապարհք ոամկաց, և ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր:

Ընդ նոյն աւուրս լինէր թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ, և զքէն վրիժուց խնդրեաց 'ի մէրմէ աշխարհէս. խաղաղութիւն առնելով ընդ Յոյնս՝ ոչ 'ի բաժին նոցա հալի:

ՄԷ

Առաքումն Մեսրոպայ 'ի Բիւզանդիոն, և պատճէն թըղթոց հնգից:

Իսկ իբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս 'ի մասինն Պարսից, զնաց նա զկողմամբք արևմտից մերոյ աշխարհիս 'ի բաժին մասինն Յունաց, և ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ. վասն որոյ յղէ զՄեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր 'ի Բիւզանդիոն առ կայսրն Թէոդոս թղթով, որ ունէր զայս:

Թուղթ Սահակայ առ Թէոդոս:

Խաղաղասիրի կայսեր տեսոն իմում Աւգոստոս Թէոդոսի՝ Սահակ Հայոց եպիսկոպոս 'ի Տէր խնդալ:

Գիտեմ, զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է 'ի ներող լսողութիւն ինքնակալիդ. սակա

որոյ յուսալով 'ի գթածութիւնն բարերարութեանդ քոյ, դիմեալ ապաւինեցայ յոտս ձեր. և ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս 'ի հրամանէ վերակացուացս սոցա. այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան, զորս եբեր նոյն այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ զորա յԱսորոց աշխարհին: Արդ հաճոյ թուեսցի տէրութեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան առնել զմեզ 'ի մերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվարդապետութիւնս մեր: Ողջ լեր:

Գրէ և առ եպիսկոպոսն թագաւորեալ քաղաքին զայս ինչ:

Թուղթ Սահակայ առ Ատտիկոս:

Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ դրանդ, օրհնութեամբ ողջոյն:

Յուսացեալ 'ի ձեր սրբութիւնդ առաքեցի զուսուցող մերոյ աշխարհիս Մեսրոպ, և զթոռն իմ Վարդան, որպէս զի 'ի լսել քո 'ի զոցանէ գաղէտս նեղութեան մերոյ, բարեխօսեալ առ մեծի թագաւորիդ՝ օգնեսցես մեզ, որպէս արդարեւ եղբայր սիրելի: Ողջ լեր:

Գրէ և առ Անատոլիոս զօրավար զայս ինչ:

Թուղթ Սահակայ առ Անատոլիոս:

Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, քաջի զօրավարի Անատոլեայ խնդալ:

Շնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղագս զքեզ պատրաստել մեզ յապաւինութիւն. վասն որոյ զգացուցանեմ՝ զի 'ի հայթայթանս մերոյ նեղութեանս առաքեցի զուսուցանողդ մեր զՄեսրոպ և զթոռն իմ Վարդան 'ի դուռն արքունի. և աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ: Ողջ լեր:

Ձայս տեսեալ Անատոլեայ, միանգամայն և զլուր առաքինութեանն Մեսրոպայ յիշեալ, որ յառաջագոյն հնչեցեալ էր զնմանէ, ոչ փոքր արար նոցա ընդունելութիւն, մինչև 'ի ձեռն փոփոխ ընթացից գրով զգացուցանել կայսերն: Առնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով: Վասն որոյ արգելեալ 'ի քաղաքին Մելիտինէ զբազմութիւն աշակերտաց, զորս ընդ ինքեան ածեալ հանդերձ զլսաւորաւն նոցա Ղևոնդիւ, առ եպիսկոպոսին Ակակայ թողու: Եւ իւր առեալ զՄեսրոպ և զՎարդան՝ տայ ցեպիսկոպոսն Դերջանուց Գնիթ, և բարեփառութեամբ զնոսս յուղարկէ: Որով մտին 'ի Բիւզանդիոն, և յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին, առին զոր յուսայինն և զոր ոչն յուսային. և դարձան հանդերձ թղթով այսպիսեալ:

Թուղթ Թէոդոսի առ Սահակ:

Ինքնակալ Թէոդոս Աւգոստոս և կայսր Հռովմայեցւոց, մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի խնդալ:

Հրամայեալ մեր տեսանել զթուղթս, վերահասու եղաք զբեւոյցս առ 'ի քէն. և մեղադրեցաք յոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորի, և մեզ և ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ: Եւ առաւել յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս, որ 'ի մերում քաղաքիս, յԱսորեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից գիւտս: Վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոյ ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսմամբդ. բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, թէ կատարումն արուեստիդ 'ի շնորհաց վերնոյն եղև, զրեցաք՝ զի ամենայն փութով ուսցին, և զքեզ պատուով ընկալցին՝ որպէս զարդարև վարդապետ իւրեանց, հանդոյն արքեպիսկոպոսին կեսարու. և դարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին: Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հայոց՝ յապաւինութիւն ձեզ և մերոց զօրաց: Եւ վասն քո արարաք ստրատելատ զՎարդան զորդի որդիացելոյ քո, և յառաջին վարդապետան զրեցաք զՄեսրոպ: Ողջ լեր:

Գրեաց և մեծ եպիսկոպոսն Ատտիկոս զայս ինչ:

Թուղթ Ատտիկեայ առ Սահակ:

Ատտիկոս ինքնագլուխ եպիսկոպոս Կոստանդնուպօլսի, եղբօր սիրելւոյ և աթոռակցի՝ Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց 'ի Տէր խնդալ:

Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յազազս քո բարեհամբաւութեանդ 'ի մէջ այդպիսի բարբարոս ազգի. այլ ազատ 'ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զիմրդ թողեր զաղբելըն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ 'ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի. ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին զնա: Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ, կամեցայք 'ի սահանական ջրոց զփափազ ծարաւոյն յագեցուցանել. մինչև ամենակալին տեսեալ զսնտտի աշխատութիւնն, բղխեաց 'ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն, ընդ որ այժմ ուրախ եմք: Իսկ արդ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր. և ազանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանել, և կամ հալածել 'ի քումմէ վիճակէդ: Եւ զառաքեալս 'ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկղեսիասգիկոս:

ԾԸ

Վասն զարևմտեայս մեր վարդապետելոյ, և խաղաղանալոյ բոլորումն, և թագաւորելոյ Արտաշրի:

Եկեալ Մեսրոպայ և Վարդանայ ստրատելատի՝ գտին զգօրավարն Անատոլ հուպ ՚ի մերս եկեալ սահման. որոյ ընկալեալ զհրամանն արքունի, առաւել յոխորտաբար և քաջափոյթ ձեռնարկուլթեամբ զգործն ՚ի կատարումն աւարտեաց: Քանզի իշխանք և զլսաւորք և որք միանգամ յայտնիք էին ՚ի կողմանն, ՚ի մի վայր եկեալ հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական ազգաւն ինքնակամ, իբր յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալ. զոր անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել, երագապէս վարդապետեցին զկողմն արևմտեայն, որպէս զարևելեայն:

Յայնժամ գային հասանէին ՚ի բազում նախարարացն կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի ՚ի մէջ նոցա անցեալ ՚ի միարանուլթիւն հաւաքեսցէ զամենեսեան: Քանզի գիտացեալ արքային Պարսից Վռամայ, եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն, հաշտուլթիւն խօսեցեալ ՚ի ձեռն Սմբատայ ասպետի: Վասն որոյ թողու զՄեսրոպ ՚ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արևմտից, և առ նմա զթողունն իւր զՀմայեակ և զՀամագասպեան զեղբարսն Վար-

դանայ ստրատելատի: Հրամայէ քննել զժանդագործ բորբորիտոնան, և եթէ ոչ հեզութեամբ և ոչ սաստիւ գայցեն յուղղութիւն՝ չարչարանօք հալածել. զի թշնամանք 'ի թշնամանաց վրէժառնուցուն, և խայտառակեսցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց: Եւ ինքն եկեալ անցանէ յայրարատեան գաւառն. կուտեալ գամենայն նախարարագունան, առաքէ զՍմբատ ասպետ և զՎարդան ստրատելատ զթոռն իւր 'ի դուռն արքային Պարսից:

Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն, մուրհակ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ նոցա թագաւոր կացուցանելով զԱրտաշէս որդի Վռամշապհոյ. և փոխեալ զանունն, Արտաշիւր կոչելով, զաշխարհս Հայոց 'ի նա հաւատաց առանց պարսիկ վերակացուի. որ տիրեաց ամս վեց:

ԵԹ

Շինուած Կարնոյ քաղաքին, որ կոչեցաւն Թէոդուպոլիս:

Անատոլեայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի, եկեալ յաշխարհս մեր և շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր, հաճի 'ի գաւառին Կարնոյ իբրև 'ի միջոցի շինել զքաղաքն արգաւանգահող, շատաջուր և բերրի. իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի 'ի բացեայ 'ի տեղեացն, ուր Եփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբեւրք ականց,

և հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրաբար երևութիւք. յորում անբաւութիւնք ձկանց և զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց 'ի ձուոց միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն: Եւ զեզերբ մօրին շամբք և բազմութիւն եղեգանց. և դաշտքն ունին զթանձրութիւն խտոց և զքաջաբերութիւն սերմանաւոր պտղոց: Եւ լերինքն լի են երէովք կճղակաբաշխիւք և որոճայնովք. նա և զանասուն պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս, քաջամարմինս և յոյրացուցանեն համակեալս 'ի գիրութեան:

Եւ առ ստորոտով մի զեզեցկանիստ լերինն գտեալ բազում աղբերս ախանակիտս և մանունս բղխեալ, անդ ետեղագրեաց զքաղաքն. զորով շրջափակեալ խոր փոսիւ, անդնդալիւ հաստատեաց զհիմունս պատուարին. և 'ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս անաղինս շինեաց, յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց 'ի պատիւ Թէոդոսի: Եւ 'ի նմանէ և անդր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրև գնաւացոուկս, և առանցս գոգաւոր խորշիւք՝ որք ընդդէմ հային լերինն: Սապէս և ընդդէմ դաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արևելից և արևմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորաձևս: Եւ 'ի մէջ քաղաքին 'ի բարձրաւանդակ վայրի մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց, և Աւգոստիոն անուանեաց 'ի պատիւ Աւգոստոսի: Եւ այլ ջուրս ընդ յովով տեղիս ածեալ մտոյց

անյայտ գնացիւք: Եւ ելից զինու և պահապան
գնդիւք զքաղաքն, և անուանեաց Թէոդուպօլիս,
զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն:
Եւ 'ի վերայ Չերմն բղխեալ աղբերացն՝ յարկս
'ի վիմատաշ քարանց շինեաց:

Կ

Կրկին աւետարանիչ լինել Մեսրոպայ, և երթ թարգ-
մանչացն 'ի Բիւզանդիոն:

Մեսրոպայ կացեալ յանապատ և 'ի հովա-
նաւոր տեղինն, որ Շաղգումքն անուանին, բո-
վանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առե-
լոց խմբիցն: Քանզի ոչ որպէս արուեստ ուսու-
ցանէր, այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակեր-
տելոցն տայր: Յետ որոյ թողեալ վերակացուս
յիւրոց աշակերտելոցն 'ի նմին տեղուջ, զՂևոնդ
և զՆնովք 'ի Սպեր, իսկ 'ի Դերջան՝ զնոցին եպիս-
կոպոսն զԳնիթ, և յեկեղեաց՝ զԴանան, ինքն
եկեալ յԱյրարատ, անցանէ յառաջնոյ բնակու-
թեան գաւառն Գողթն:

Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հե-
թանոսական աղանդոյն՝ 'ի ժամանակի անիշխա-
նութեանն 'ի վեր երևեալ՝ 'ի բազումս տարա-
ծեցաւ: Զորս բնաբարձ արարեալ երանելույն
հանդերձ օգնականութեամբ հօրաբարոյին Գոայ
որդուոյ Շարիթայ, իշխանի գաւառին, տեղեկա-

նայր ևս, եթէ չարեաց վարդապետացն նախագոյնք 'ի բարասականն են կողմանս: Որ երթեալ զբազումս յուղղութիւն ածէ, և զսակաւս անգարձս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ: Հաւատալով զվարդապետութիւն կողմանցն այնոցիկ եպիսկոպոսի, որում Մուշէն կոչէին, ինքն դառնայ գԳարդմանայ ձորովն. զի և 'ի նմա լուաւ լինել յընկերաց նոցին աղանդոյն: Զորս գտեալ, ածէ և զնոսա 'ի գիտութիւն ճմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանայ, որում անուն էր Խուրս: Հրաւիրի անդէն 'ի բղեշխէն գուգարացուոց Աշուշայէ՝ յազագս նորին գործոյ գալ յիւր իշխանութիւնն 'ի գաւառն Տաշրայ. ուր երթեալ՝ լաւագոյնս վարդապետեաց, և հաստատագոյնս քան գամենայն աշակերտեալն. առ որով ժամանակաւ Արձիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց:

Ապա եկեալ և առեալ Մեսրոպայ և մեծին Սահակայ զնոյն աշակերտս, զՅովսէփ և մեւս ընկեր նմին 'ի կողք գեղջէ, որում անունն Նզնիկ կոչիւր, առաքեն 'ի Միջագետս 'ի քաղաքն Նդեսիայ. զի որ միանգամ գտցի անդ զիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն սուաջնոց, թարգմանեալ 'ի մեր լեզուս բերցեն փութով. զի յետ այնր 'ի Բիւզանդիոն առաքեսցեն 'ի նոյն գործ: Որոց ընկալեալ զհրապուրական թուղթս սուտակասպասաց ոմանց, իբր թէ պատրաստին մեծն

Սահակ և Մեսրոպ զայլս առաքել 'ի Բիւզանդիոն, վասն որոյ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց՝ նոյն ընդ նոյն չուեալ գնացին 'ի Բիւզանդիոն, նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց, և քաջ վարժեալ հելլէն դպրութեամբ, ձեռնարկեցին 'ի թարգմանել և 'ի գրել: Եւ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեանց աշակերտակցաց, որոց անուանքն Ղևոնդ և Կորիւն կարդային, յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա 'ի Բիւզանդիոն: Ապա ելանեն անդր Յովհան և Արձան, զորս կանխագոյն առաքեալ էր մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ. որոց յուլաբար ուղևորեալ, և ծուլաբար դեգերեալք պատաղեցան 'ի Կեսարիայ: Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսն բիւզանդացւոց:

ԿԱ

Յաղագս ժողովոյն Եփեսոսի, որ վասն ամբարշտին Նեստորի եղև:

Ընդ այն ժամանակս եկաց յաթոռ եպիսկոպոսութեան բիւզանդացւոց անարժանաբար յաջորդեալ ամբարշտն Նեստոր, և հրէական իմացմանց հետեւեալ, հայհոյեաց զամենապուրբ կոյսն մարդածին լինել և ոչ աստուածածին: Քանզի ծնեալն 'ի նմանէ առեալ սկիզբն, այլ որդի ասէր շնորհօք 'ի Մարիամայ, և այլ որդի 'ի Հօրէ յա-

նաջ. որպէս զի լինել երկուս որդիս, որով եր-
րորդութիւնն չորրորդութիւն լինի: Վասն որոյ
ժողովեալ սրբոց հարցն յԱսիա 'ի ծովահայեացն
Եփեսոսս գրաւորական վերժանութեամբ, Կելես-
տինոս Հռոմայ, Կիւրղոս Աղեքսանդրի, Յոբնա-
ղիոս Երուսաղէմի, Յովհաննէս Անտիոքայ, Մեմ-
նոն Եփեսոսի, Պաւղոս Եմեսու, Թէոդոտիոն Ան-
կիւրիայ, և այլ բազում, համանգամայն երկե-
րիւր հարք, նզովեալ զՆեստոր, խոստովանեցին
մի որդի Աստուծոյ զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս,
և աստուածածին զամենասուրբ կոյսն Մարիամ:

Եւ վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի
մեծն Սահակ և Մեսրոպ, գրեն առ նոսա Կիւ-
րեղ աղեքսանդրացի և Պրովղոս Կոստանդնու-
պօլսի և Ակակ Մելտինոյ եպիսկոպոսք, զգուշա-
ցուցանելով զնոսա. քանզի լուան, եթէ ոմանք
'ի չարափառացն աշակերտացն առեալ զգիրն
Թէոդորոսի մամուլեստացւոյ, զվարդապետին Նես-
տորի և զաշակերտին Թէոդորի, զնացին յաշ-
խարհն Հայոց: Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր՝
գորոց անուանքն յիշատակեցաք յառաջագոյն,
գաին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տա-
րճոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժո-
ղովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ զըլ-
խով, և զստոյգ օրինակս գրոց:

Զոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ,
դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմա-

նեայն, փութանակի հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ: Բայց քանզի անգէտք էին մերում արուեստի, 'ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիայ՝ 'ի լեզու պանծալի, 'ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան:

ԿԲ

Ի վարդապետսն, յինքն և 'ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն, օրինակաւ երկնային զարդու:

Յարահետևողք իմաստասիրացն և վերահայեցողք չափաբերապէս մակադրութեանց՝ զաստեղս 'ի լուսնոյ ասեն ընձուիլ, և զլուսինն արեգակամբ ուռձացեալ, և զբոլոր արեգակնն յարփայինն երկնէ. հիկէն արփուոյն հեղեալ զծագումն յերկաքանչիւր գօտիսն, և զանցնիւր գօտիքն 'ի ձեռն արեգականն ընձուին՝ ըստ դասի, ըստ բերման, ըստ ժամանակի: Օրինակ իմն, այսպէս և մեք յաւետախաղաց շնորհիւ ցոլացեալ յիմանալի ճառագայթից հոգևոր հարցն, ըստ հարաւային մասանցն պարայածեալք, յեղեսացւոցն հասանէաք քաղաք. թեթևակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ, անցաք 'ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան 'ի պաղեստինացւոց հրահանգս: Եւ այնպիսով սաղապաճեմիւ մտաք յեզրպ-

տոս, յաշխարհն համբաւատենչ, յանշափից հրա-
 ժարեալ 'ի ցրտոյ և 'ի տօթոյ, 'ի հեղեղաց և
 յերաշտից, 'ի գեղեցկուճն մասին երկրի զգիւրն
 ունելով, ամենազան պտղովք աուլցեալ, և անձե-
 ոագործ պարսպեալ նեղոսիւ: Որ ոչ պահպանու-
 թիւն միայն, այլ և կերակուր նմա բաւական
 մատուցանել բնաւորեաց, և յինքենէ առոգամաբ
 տէր գոլ՝ պատահել չորութեան և խոնաւոյ՝ առ
 երկրին գործաւորութիւն, և զանեղան 'ի նմա
 դիւրածել 'ի գետոյն բերիւք, հանգիտակ կղզւոյ
 առատագիւտս առնէ, շուրջ պարունակելով և ընդ
 ամենայն հոսելով, արոհամաբ երկոտասանից վը-
 տակաց: Յորում բարեյարմար մեծն Աղեքսան-
 դրիայ է շինեալ քաղաք բարէժամանակ 'ի մէջ
 ծովուն և ձեռագործ լճի կառուցեալ. յորոց օդոցն
 քաղցրախառնութիւն փչեցեալ, որ 'ի լճէն բե-
 րանք արձակին 'ի ծովն, և որք 'ի ծովէքն մօ-
 տելոյ՝ որ ելանեն ստէպ ստէպ սղոխք օդոյ՝ անօս-
 րունք այն որ 'ի ծովէն, և թանձունք որ 'ի լճէն.
 որոց խառնուածն առողջագոյն զհաստատութիւն
 կենաց գործէ:

Սորա առաջին այժմ ոչ անցեալ նստի Պղո-
 տենիոս հնգակատար դագաթամբն՝ զանսպառ աշ-
 խարհ պատելով, այլ Մարկոս աւետարանական
 քարոզութեամբն, և ոչ վիշապազին դիւցազնա-
 կաց գերեզմանք, այլ սրբոցն վայելչանան վկա-
 յարանք: Եւ ոչ 'ի քսան և հինգն Տուբի՝ տօնի

աղձատանք, զբեռնաբարձս պսակելով զբաստս, և պաշտօն տանել լորտուաց, և աթերաց անել բաշխումն, այլ 'ի մետասաներորդի նորին Տուբի՝ յայտնութեան Տեան կատարի տօն. զյաղթող նաճատակսն գովել, և օտարաց անել ընդունելութիւն և յաղբատս տուրս: Եւ ոչ զոհել չար դիւին Սարապեայ, այլ զՔրիստոսի զարիւնն մատուցանել պատարագ. և ոչ խնդրել հրաման պատասխանուոյ 'ի սանդարամետապետէն Պրոդէիադայ, այլ ուսանել զգօրութիւնս պէս պէս իմաստից 'ի նոր Պղատոնէն, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ արժան գտայ աշակերտ. և ոչ անկատար վարժմամբ յանգեալ արուեստից ինքնացայ:

Նաւել յԵլլադայ կամելով, յԻտալիա բնութեամբ անկաք հողմոց. և ողջունեալ 'ի հանգիստ սրբոյն Պետրոսի և Պաւղոսի, ոչ բազում 'ի հոսվմայեցւոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս: Եւ 'ի կատարման ձմերայնոյն՝ դէմ եղեալ 'ի Բիւզանդիոն ելանել, փափաքելով մերոց հայրենեացն:

ԿԳ

Յաղագս չար միաբանութեանն Հայոց 'ի խորհուրդ կորստեան անձանց:

Բայց թագաւորն Հայոց Արտաշիւր անհուն սկսաւ ողորանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչև

տաղտկանալ 'ի նմանէ ամենայն նախարարացն: Որոց եկեալ առ մեծն Սահակ, զբողոք բարձին՝ հրաւիրելով և զնա յօգնականութիւն ինքեանց, չարախօսել առ արքային Պարսից, և 'ի բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց, և պարսիկ ածել ունող աշխարհիս: Այլ նա ասէ. Ոչ առ սուտս ունիմ գձեզ. իմ իսկ լուեալ է զայդպիսի աղէտս ամօթալեաց, և բազում անգամ յանդիմանեալ, ուրացաւ: Եւ արդ պարտ է փոքր մի տանել թերութեան առնն, մինչև զելս իրացն խորհել մարթացուք կայսերբն Յունաց Թէոդոսիւ, և ոչ անօրինաց մատնել 'ի ծաղր և յայպանումն:

Եւ նոքա ոչ կամէին, այլ ջանային համախորհուրդ զնա իւրեանց առնել: Այլ նա ասէ. Ինձ քաւ լիցի մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, և ոչ պատել զբեկեալն կամ գհիւանդացեալն, այլ գահալէժ առնել: Զի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի, փութայի և ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն գլորելոյն՝ այլ հեթանոսաց՝ յառաւել կործանումն, ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի մատներ զազանաց զանձն խոստովանող քեզ: Քանզի դրոշմեալ է աւազանաւն, թէպէտ և անառակ է. պոսնիկ է, այլ քրիստոնեայ է. զիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգւով. զեղիս է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ. տկար է 'ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց: Եւ զիմօրդ լինիցի այդ, փոխանակել

զիմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս:

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ, իբր թէ խաբկանօք իցէ գործն՝ յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատրաստեցուցէ, ասեն ամենեքեան. Վասն զի ոչ համակամեցար մեզ՝ չթագաւորել նմա, արդև մեք կամեսցուք և քեզ չքահանայանալ մեզ: Եւ միաբանեալ ամենեքին, անցին առ արքայն Պարսից Վռամ, հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ արծկէացի փառամոլ երիցու, չարախօսել զարքայէն իւրեանց զԱրտաշէրէ, և զմեծէն Սահակայ զՅունովք զլեալ խորհրդովն:

ԿԴ

Յաղագս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, և անարգելոյ աթոռոյ եպիսկոպոսապետութեանն:

Յայնժամ արքային Պարսից Վռամայ կոչեցեալ ՚ի դուռն զթագաւորն Հայոց զԱրտաշէր, և զմեծն Սահակ, և խնդրէին ՚ի նմանէ ամբաստանել զԱրտաշէր. և նա հրաժարէր բնաւ ասել ինչ չար կամ բարի: Ապա հրամայէ հազարապետին Արեաց, որ է Սուրբնեան Պահլաւ, զի հաւանեցուցէ զնա խրատու սիրելութեան՝ որպէս զազգային: Եւ նորա անկեալ ՚ի բանս հրապուրանաց, ասելով. Զի արիւն իմ ես և հարազատութիւն, զբարին քո խոկալ ասեմ. եթէ միայն

այժմ միաբանեսցիս ընդ նախարարացդ, մեծարեալ լինիցիս յարքայէն Պարսից, և զթոռն քո Վարդան կարգեսցէ 'ի վերայ Հայոց զուգահաւասար թագաւորին և համապատիւ: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն, ասելով. Զի՞նքդ վասն սնափառութեան և իշխանասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ. կամ ընդէ՞ր ձեր այդպիսի յօժարութիւն, ընկենուլ զԱրտաշիւր. զի ես գնորա ապրտամբութեան ինչ խորհուրդ ոչ զիտեմ. ասպետութէ վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամբաստանենն, պատուոյ արժանի է 'ի ձէնջ՝ ըստ ձերում անմաքրասէր օրինացդ, թէպէտ ըստ մերումն դատապարտի. բայց սակայն յինէն ոչ ինչ էք լսելոց ամենեկին:

Ապա զայրացեալ Վռամայ, 'ի մեծի հրապարակին արարեալ քննութիւն, և ոչ զնելով ունկն Արտաշիւրի, յօժարութեամբ լսէր չարախօսացն, առաւել ևս յոյժ աղտեղութեան բանիցն Սուրմակայ: Քանզի զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն էր նմա նախարարացն խոստացեալ, թըշնամանասիրացն և ոսոխասիրացն, վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ. մինչև հրամայեաց Վռամ առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշիւրէ, և անդէն արգելուլ գնա, և զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս. նոյնպէս և զմեծն Սահակ, և զտունն կաթողիկոսական ունել յարքունիս, և

տալ նորա փոխանակ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն գայն: Եւ մեծապարգև զնախարարսն արձակեալ պարսիկ մարգպանաւ, որում անուն էր Վեհմիհրշապուհ:

Բայց Սուրմակայ ոչ աւելի տեւալ քան զմիամ, 'ի նոցին նախարարացն հալածեցաւ յաթոռոյն. որ ապա զիւրոյ գաւառին զըզնունեաց զեպիսկոպոսութիւնն 'ի Պարսից արքայէն եգիտունել ազգաւ: Իսկ նախարարքն մեր խնդրէին 'ի Վռամայ այլ աթոռակալ. և ետ նոցա զԲրքիշոյ ոմն ասորի: Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան և կանայս տնկալուչս, անժուժաբար և աւելորդօք և յափշտակութեամբ վախճանեցելոցն վիճակաց վարեալ ամս երիս. որում տանել ոչ կարացեալ նախարարացն, դարձեալ աղաչեն զՎռամ փոխել զնա, և տալ զայլ ոք ըստ կրօնից նոցա. և կիսոցն 'ի նոցանէ զմեծն Սահակ խնդրեալ:

ԿԵ

Արձակումն 'ի Պարսից մեծին Սահակայ հանդերձ Շմուէլաւ աթոռակալաւ:

Որպէս ասացաք, յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց, յերկաքանչիւրոցն առաքեցին խնդրել աթոռակալ յարքայէն Պարսից. Վաչէ արծրունեաց տէր և հմայեակ Աշոցայ տէր, զոր

ոք և արքայ կամեսցի. իսկ Մանէճ սպահունեաց տէր և Սպանդարատ արշարունեաց տէր, զմեծն Սահակ. նա և զօրավարին Յունաց Անատոլեայ 'ի Կարնոյ զՀաւուկ 'ի Կուկայառճոյ. զի եթէ ոչ իցէ նմա հաճոյ ունել յիւրում բաժնին, տացէ զնա մասինն Յունաց: Յղեցին և բազմութիւնք եպիսկոպոսացն հանդերձ երանելեալն Մեսրոպաւ և բովանդակ ուխտիւ եկեղեցւոյն մաղթանս զքահանայն Տիրուկ, զորդի Մովսիսկան 'ի Զարիշատէ Վանանդայ: Վասն որոյ հաւանեալ Վռամայ, զերկաքանչիւրոցն կատարեաց զինդիր, տուեալ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն զայլ ոմն ասորի, Շմուէլ անուն, զի լիցի ընդդիմափառ մեծին Սահակայ և հակառակաթոռ. և զործ նմա զատուցեալ՝ զընկերել մարգպանին, կալ 'ի վերայ բաշխից հարկաց խնդրեցելոց և դատատանաց և այլ աշխարհական կարգաց: Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ, թողու 'ի նա սակաւ գեւղս 'ի նորին տանէ, զի նսացի յինքեան, միայն իշխանութիւն ունելով վարդապետութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռնադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց և Շմուէլն յանձն առնուցու:

Բայց յարձակելն յանդիման իւր արարեալ 'ի բազմակոյտ ատենին, ասէ. Երգմնեցուցանեմ զքեզ 'ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ 'ի ծառայութեան մերում, և ոչ խորհել իրս ապստամբութեան՝ պատրել 'ի մոլար հաւատակցութիւնն

Յուճաց, և լինել կորստեան պատճառ Հայոց աշխարհին 'ի մէնջ, փոխել զբարերար անուն մեր 'ի չարաչար: Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ, պարկեշտ և նազելի զինքն կազմեալ 'ի բեմբասացութեան ձևի, համեստ հայեցուածովք, համեստագոյն ևս ձայնիւ սկսաւ ճառել զերախտիս ծառայութեանն, և զասերախտն 'ի նոցանէ լինել. ընդ նմին և զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւնն նոցա յանդիմանելով, և զդառնութիւն խորհրդոց և զգործս չարաչարս. յարելով 'ի նոսին զընդդիմաբանել անմիտ հայհոյութեանցն արտաճառեցելոց, զոր ասաց մոլար հաւատակցութիւն. և զնոցայն խայտառակելով նկաշտամունս, կատարեաց 'ի հրաշալի աստուածաբանութիւն ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լսելեաց, և ոչ զբովանդակ բանին զպայծառութիւն անհաւատիցն արկանել առաջի յայպանունմն, որպէս զմարգարիտ 'ի խոզից կոխունմն. այլ այնչափ կայծակնաճաճանչեցուցեալ, որով զգազաղացան մոգուցն լեզուք. և հիացեալ պակեալ ինքնին թագաւորն, և ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնագեղացն Պարսից՝ յակճիւս կալով ականջել. մինչև հրամայեաց Վռամ արծաթ բազում տալ նմա՝ իբր քաջաբանի և ուժգնասրտի առն համարձակախօսողի առաջի այնքանոյ թագաւորի:

Այլ նորա ոչ առեալ, ասէ ցհամագգին իւր

ցՍուրէնն Պահլաւ. Արծաթ նորա նմա լիցի. բայց դու հաւանեցուսցես զնա՝ տալ ինձ գերկուսս զայս միայն. զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ է յԱրտաշէէ և վարեցան մինչև ցայժմ, նորին օրինակաւ հրամայեսցէ և առ յապայ, զի մարդպանք պարսիկք մի կարասցեն ծանուցումն սակս այնր առնելով ինչ գերագանցօրէն փոփոխել ըստ կամաց իւրեանց: Եւ մեւս, զի դարձուսցէ զտուն ազգականին իմոյ և քո, զմանկանն Գազաւոնի զօրդւոյն Հրահատայ, թէ և ոչ յիւրում ետեղ, զարշակունին յաշաղելով անունն, գէթ 'ի կարգ ընկեցեալ՝ ընդ այլ նախարարն թուեսցի, յորում տեղւոջ ինքն կամեսցի, որպէս համազն նորա կամասրականն և կամ զամատունին թափեալ 'ի հարցն պատուոյ և յառաջամասինն գահէ 'ի ստորնակային, և կամ գրեթէ որպէս զարքունի գործակալութիւն նմա հաւատասցէ և նորուն զաւակաց համանմանակի ընդանութեամբ, մինչև Աստուած քաղցրասցի դարձուցանել 'ի կարգ հայրենի ընդ ձեռն որոյ և է թագաւորի: Արդ ջանասցիս դու թովելով զօրէն համոզակեր թովչի:

Այնմ լսող եղեալ Վռամայ, հրամայէ զամենայն կատարել. և դարձեալ հաստատելով զթոռն նորա զՎարդան ստրատելատն 'ի տէրութիւն իւրոյ ազգին մամիկոնենից, արձակէ 'ի Հայս:

Բայց թէ ասիցէ ոք, պարտ է մեզ զասա-

ցեալն մեծին Սահակայ 'ի Պարսից հրապարակախօսութեանն գրել, գիտասցէ՛ զի ոչ յումեքէ 'ի լսելիսս մեր հասեալ է բովանդակն ճշմարտութեամբ, և ոչ մեք 'ի պատմութեանս հիւսել հաւանիմք: Զի և ես այր եմ ծերացեալ և հիւանդոտ և անպարապ 'ի թարգմանութեանց, և գերագելն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարապեալ բանից, զի և քո կամքդ կատարեսցին, և ես ճողոպրեցայց 'ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց. մարդ զքեզ վարկանելով՝ կարեկցութեամբ մեզ հաւասարեալ, և ոչ, որպէս քերթողքն ասեն, մերձագաւակք և մօտասերք գոլ և նոյնասերմանք աստուածոց իշխանք:

42

Գործք Շմուէլի անարժան հոմիշխանին մեծին Սահակայ:

Եկեալ Շմուէլի, կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն, հետեւեալ վարուցն Բրքիշոյի, և առաւել ևս ազահութեանն մասամբ. զի նա զվախճանեալ եպիսկոպոսացն յափշտակեաց զվիճակ, այլ սա և զկենդանեացն. քանզի փոխանորդ մեռելոցն ոչ տայ թոյլ մեծին՝ Սահակայ ձեռնադրել, և զկենդանեացն դոյզն ինչ պատճառս գտեալ խափանման հարկաց արքունի, հալածական առնէր, յինքն կորզելով զամենեցուն

տունս: Վասն որոյ ատեցեալ 'ի բնաւ եպիսկոպոսացն՝ արհամարհեալ լինէր. զի թէ բիւրապատիկ չարիս 'ի նմանէ կրէին, ոչ երբէք տեսնէին զնա, բայց 'ի Սուրմակայն յայնմանէ, զորոյ և մեծացոյց իսկ զվիճակն. արքունի հրամանաւ հանեալ 'ի բազմաց՝ նմա հաւատայր: Ընդ որ նախանձեալ և այլ եպիսկոպոսաց՝ ժպրհեցան զնոյն առնել, խնդրելով 'ի Պարսից արքայէն օգնականութեամբ իւրաքանչիւր իշխանաց:

Այլ մեծն Սահակ ոչ ինչ կասեաց զհոգևոր կաթնն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ հանդերձ Մեսրոպաւ, զոր թողեալ խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթուղիկէ, որ 'ի Վազարշապատ քաղաքի, ինքն կալով 'ի Բագրևանդ գաւառի, 'ի տեղւոջն՝ ուր ծագեաց յերկնուստ լոյսն 'ի մկրրտել սրբոյն Գրիգորի զՏրդատ արքայ և զբոլոր Հայաս:

Բայց Շմուէլ կեցեալ ամս հինգ, մեռանի 'ի մերում աշխարհիս: Յայնժամ ժողովեալ 'ի միասին ամենայն նախարարացն, չոգան առ մեծն Սահակ, և զմեղանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոստանային 'ի Պարսից արքայէն հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ազգաւ տալ թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն. և 'ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկաւորեալ՝ պատմեաց գտեսիլն, զոր յառաջ քան զբազում ժա-

մանակս երևութացաւ նմա 'ի քուն ասպագայիցն յայտնութիւնք: Զոր լուեալ նախաքարացն, և գիտացեալ՝ թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա քահանայապետութիւնն, յարտասուս հարեալ, աւաղելով զինքեանս՝ ըստ աւետարանին բանի, թէ հարկ է գալ գայթակղութեանն, բայց վայ այնոցիկ՝ ընդ ոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւն, թոյլ ետուն նմա:

ԿԷ

Փոխումն յաշխարհէ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ
 երանելոյ:

Զքսան և զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ՝ մեռանի, թողլով գտէրութիւնն որդւոյ իւրում Յազկերտի: Որոյ մոռացեալ զհաշտութիւնն, իսկ և իսկ ընդ թագաւորելն զիմէ 'ի վերայ զօրացն Յունաց, որք առ Մծբին. հրամայելով գնդին Ատրպատականի 'ի մեր աշխարհս ելանել. որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հուպ առ բազնացն աւանի:

Յայնժամ մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահու, և առեալ աշակերտացն՝ տարան 'ի գեւղն որ կոչի Բլուր. որպէս թէ 'ի վայր և ընդանեզոյն և զերծ տեղի մասուցեալ 'ի զօրացն Պարսից կտտողաց զնոսա: Ուր եհաս վախճան, կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբն ամս

յիսուն և մի. սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ
 Պոստովայ Հայոց արքայի, մինչև ցսկիզբն ամին
 երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի,
 յելս ամսոյն նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծնըն-
 դեանն: Որ մահկանացու ծնեալ, անմահ զիւրն
 յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատ-
 կառեաց ՚ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն.
 և այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր զի ոչ պակա-
 սութիւն իրիք մասն ՚ի ծերութենէն եղանիլ, և
 ոչ յախտից առընդունել: Զորմէ պարտ էր մեզ
 հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ ըստ ար-
 ժանի հօրն դրուատից. այլ զի մի յերկարու-
 թիւն ճառիցս լիցի ճանճրութիւն ընթերցողաց,
 այլում տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողցուք՝
 արտաքոյ այսց զրոց, ուր սկզբանն հրաւիրե-
 ցաք առնել թելադրութիւն:

Բայց զպատուական մարմինն նորա բարձեալ
 սարկաւազապետին նորին Երեմիայի՝ հանդերձ
 աշակերտակցօք և տիկնաւն մամիկոնենից, նո-
 րին նուաւ, որում անուն էր Դատրիկ, կին Վար-
 դանայ ստրատելատի, տարեալ հանգուցին յիւ-
 րեանց զեւզն յԱշտիշատ, որ է ՚ի գաւառին Տա-
 րօն: Եւ ցրուեալ աշակերտաց նորա կրօնաւո-
 րաց սպուղէից ՚ի գաւառս իւրաքանչիւր, վանո-
 րայս շինեցին՝ ժողովեալ եղբարս:

Եւ զկնի վեց ամսոց անցելոյ, յերեքտասանն
 մեհեկանի, և երանելին Մեսրոպ փոխեցաւ յաշ-

խարհէ 'ի Վաղարշապատ քաղաքի, գերագանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարգահաճութիւն 'ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին. այլ հեզ և լաւակամ և քարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական, մտօք ծնընդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտավիայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ:

Այլ վասն զի զբոլոր ուղղութիւնս նորա ոչ բաւական եմ ասել, 'ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս: Որպէս լուայ 'ի բազմաց և 'ի հաւատարիմ արանց, եթէ եկաց լոյս շողապէս ընդ ադօտ նշան խաչի 'ի վերայ տանն, ուր երանելին զհոգին աւանդեաց. ոչ փոյթ ընդ փոյթ լեալ՝ էանց ծագումն, կամ սակաւուց տեսանելի, այլ ամենայն բազմութեանն, մինչ յոլովից մկրտել յանհաւատից: Յայնժամ լեալ ադմուկ շփոթի յամբոխութեանն, բաժանեալ յերիս գունդս, վասն հանգուցանելոյ զպարկեշտն զայն մարմին և նախ քան զմահն կրթեալ 'ի մեռելութիւն: Կէսքն ասէին տանել 'ի բնագաւառն իւր 'ի Տարօն, և ոմանք 'ի նախ աշակերտեալն

Գողթն, և այլք անդէն 'ի Վաղարշապատ քաղաքի 'ի սրբոցն դիրս: Բայց յաղթեալ քաջն Վահան ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք և ճոխութեամբ մարմնաւորաւ. վասն զի 'ի ժամանակին յայնմիկ 'ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն Հայոց աշխարհիս. որոյ բարձեալ՝ տարաւ զնա արժանի յուղարկմամբ յիւր գեւզն Օշական. և նոյն տեսիլ լուսեղէն խաչին 'ի վերայ երթեալ դագաղացն՝ յանդիման ամենայն ժողովրդեանն, մինչև 'ի հանգիստ զնա փոխեցին Վահան և Թաթիկ նորին արբանեակք. և ապա նշանն աներևոյթ լինէր: Իսկ զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն ետեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտ Յովսէփ քահանայ 'ի Վայոյ ձորոյ, 'ի Խողոցիմ գեղջէ:

ԿԸ

Ողբ վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն արշակունեաց, և եպիսկոպոսապետութեանն 'ի տանէ սրբոյն Գրիգորի:

Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն. դրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ շարափառութիւն:

Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի հայաստանեայց, խրթնացեալ 'ի բարեգարդութենէ բեմբին, 'ի քաջէն զրկեալ հովուէ և հովուակցէ: Ոչ ևս տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ 'ի վայրի դալարւոջ և առ ջուրս հանգստեան տածեալս, և ոչ 'ի փարախ հաւաքեալ՝ զգուշանալով 'ի գայլոց, այլ ցրուեալս անապատաց և զահալիժութեանց:

Երանի առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային և փեսաւիրին, և հարսնդ համբերեցեր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով, որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց: Դարձեալ մինչ երբեմն ոմն սիղեխաբար յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առադաստդ, և հարսնդ ոչ աղտեղացար. թէպէտ և բռնութիւնն զփեսայն 'ի բաց վարեաց, որդւոց բարձրացելոց անարգելով զծնողն, համայն և խորթոցն ըստ արժանեացն զօտար հայրն և զեկամուտ յօրայն: Սակայն դու և ոչ յայնմ զքեզ ամայի բոլորիցն ցուցեր, զանդրէն քոյոյն յուսալով դարձ հովուակցաւն. ոչ որպէս տայգերբ, այլ իբր նոյնազաւակ զուզահարբ զմանկուսն փայփայեցեր: Իսկ յերրորդ հեռանալս ոչ է ակնկալութիւն դարձի, լուծեալ 'ի մարմնոյս ընկերաւն և գործակցաւն:

Ընդ Քրիստոսի լաւ է նոցա բնակել, և յարահամեանն հանգչել զոգս, և զհրեշտակացն տեսանել պարաւորութիւնս: Բայց անհոգող դու

այրութեամբդ, և եղկելիք մեք՝ որ զրկեցաք 'ի հայրենի վերակացութենէն: Զի ոչ որպէս 'ի հնունս ժողովուրդն այն, այլ առաւել մեր է թշուառութիւն: Վասն զի Մովսէս բարձեալ լինի, և Յեսուս ոչ յաջորդէ՝ առաջնորդել յերկիրն աւետեաց: Ռոբովամ մերժեցաւ յիւրմէ ժողովրդենէն, և փոխանորդեաց որդին Նաբատայ. և զայրն Աստուծոյ ծախեաց ոչ առեւծ, այլ կատարումս ժամանակի: Եղիա համբարձաւ, և Եղիսէէ ոչ փնաց կրկին հոգևով օծանել զՅէու. այլ և Ազայէլ հրաւիրեցաւ 'ի կոտորել զԻսրայէլ: 'ի գերութիւն վարեցաւ Սեդեկիայ, և Զօրաբաբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւնն: Անտիոքոս բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, և Մատաթիայ ոչ ընդդիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ պատեաց, և Մակաբէ ոչ փրկէ: Այժմ մարտք 'ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք 'ի հեթանոսաց և մարտք 'ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ 'ի միջի՝ որ խրատէր և յարմարէր 'ի պատերազմ:

Աւանգ զրկանացս, աւանգ թշուառական պատմութեանս. որպէս զախոս հանդուրժեցից բերել, զիսորդ զմիտս իմ և զլեզուս պնդեցից, և հատուցից զբանս հարցն՝ փոխանակ ծննդեանն և սննդեանն: Քանզի ծնան զիս իւրեանց վարդապետութեամբն և սնուցին, առ այլս առաքելով աճեցուցանել: Եւ մինչ նորա զմերն յուսա-

յին դարձ, և պատուասիրել իմով ամէնիմաստ արուեստիւս և կատարելագոյն յարմարութեամբս, համայն և մեք փութապէս դիմեալք 'ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել' անվեհեր երագութեամբ կրթեալք, և առագաստի ասել երգս, արդ փոխանակ խրախճանութեանն 'ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով' ողորմելի հառաչեմ. ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցմանց, և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնութիւն:

Այսպիսեալ անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն: Ո՛ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիղս և ահաւորութիւն առ թեւրս, ո՛ւր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն, ո՛ւր խնդամիտ սիրան ընդունող արբանեկաց, ո՛ւր երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցող: Կորեալ ժողովողն, թագեալ նաւահանգիստն, ելիք օգնականն, լռեաց ձայնն յորդորեցուցիչ:

Ո՛վ այսուհետև զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՛վ ուրախացի ընդ առաջադիմութիւն աշակերտիս, ո՛վ գհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդույս: Ո՛վ կարկեսցէ զյանդգնութիւնն ընդդէմ առողջ վարդապետութեանն հակառակ յարուցելոցն, որք ամենայն բանիւք քակտեալք և քայքայեալք՝ յո-

լովս փոփոխեն վարդապետս և բազում զիրս, որպէս ասաց ոմն 'ի հարցն. առ ամենայն բան նմանապէս դժուարին, և չար օրինակ զբն զայն անձանց՝ զծիծաղելն զմեւք և զարհամարհելն իբրև զանհաստատնովք, և որ ոչ ինչ պիտանացուունիցի արուեստ: Ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով, և զմեզ սփոփեսցէ գովելով, և չափ զնէ բանի և լուսթեան:

Զմտաւ զայսոսիկ ածելով, հառաչումն յիս 'ի ներքս ընթանայ և արտօսը, և կամեցուցանէ բարբառել բան տխրական և սգաւոր: Եւ ոչ զիտեմ, եթէ զիարդ յարմարեցից զողբերգութիւնս, և կամ զո՞վ արտասուեցից: Զհէքն իմ մանուկ և թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթար՝ ազգաւ 'ի բաց ընկեցիկն, և նախ քան զմահ մեռելութիւն անփառութեամբ՝ յաթոռոցն 'ի վայր կործանեալ, եթէ զիս ինքն, զի վերացաւ 'ի զըլխոյս փարթամացուցիչ պսակն գեղեցիկ և կենցաղօգուտ: Զհմյրն իմ և զբահանայապետ, զմիտսըն վսեմացեալս, որ երթայր տանէր կատարեալ բան, որով վարէրն և յարմարէր, և գերեսանակս 'ի բունն առեալ՝ ուղղէր զգէմսն, և սանձահարէր զլեզուս օտարաձայնս, եթէ զիս թափուր 'ի Հոգւոյն մնացեալս խանդից և ցականեալ: Զծրնոն իմ աղբեր վարդապետական, զարգարութեանն առոգող, և հեղեղաւ զամբարշտութիւն արտասահմանելով, եթէ զիս երաշտացեալ և թար-

շամեալ պասքութեամբ արբուցմանց խրատու: Զաշխարհիս եկեալ աղէտս, եթէ գապագայիցն ակնկալու թիւն:

Ո՞վ մեզ յայսոսիկ ճառակցէ հաւասարելով տրտմութեանս, և օգնեսցէ ախտակցելով ասիցս, կամ յարձանս փորագրել: Զարթիր, Երեմիաս, զարթիր և ողբա հանդերձ մարգարէութեամբ որ ինչ թշուառացաքս և որ ինչ թշուառանալոցս եմք. գուշակեա զյառնել հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Զաքարիաս յԻսրայէլին:

Վարդապետք տխմարք և ընդ ինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ և ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ, արծաթով ընտրեալք և ոչ Հոգւով, ոսկեսէրք, նախանձոտք, թողեալ զհեզութիւն, յորում Աստուած բնակէ, և գայլք եղեալ՝ զիւրեանց հօտս գիշատելով:

Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք:

Վիճակաւորք հպարտք, դատասացք, զբաբանք, ծոյլք, ատեցողք արուեստից և վարդապետական բանից, սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց:

Աշակերտք հեղգ առ ուսումն և փոյթ առ ի վարդապետել, որք նախ քան գտեսութիւնն աստուածաբանք:

Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք,

անվաստակք, սյրեցողք, վնասակարք, փախչողք
'ի ժառանգութենէ:

Զօրականք անիրաւք, ստապարծք, զինա-
տեսցք, պղերզք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կո-
ղոպտիչք, համբարոյք աւազակաց:

Իշխանք ապստամբք, գողակիցք գողոց, կրծ-
լիք, կծծիք, ժլատք, ազահք, յափշտակողք, աշ-
խարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համա-
միտք:

Գատաւորք տմարդիք, սուտք, խաբողք, կա-
շառառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք,
հակառակողք: Եւ բարձունն առ հասարակ յամե-
նեցունց սիրոյ և ամօթոյ:

Եւ ապա յանգիմանութիւն այսոցիկ զի՛նչ,
եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, ե տարերց
փոփոխել զբնութիւն: Գարունն երաշտացեալ,
ամառն անձրևայոյզ, աշունն ձմեռնացեալ, ձմեռն
սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ. հողմք
բքարարք, խորշակաբերք, ախտահաւակք. ամպք
հրընկէցք, կարկտածուք. անձրևք անժամանակք
և անպիտանք. օդք դառնաշունչք, եղեմնարկուք.
Ջրոցն առաւելուլն անօգուտ և նուագելն անհնա-
րաւոր. երկրի անբերութիւնք պտղոց և անաճե-
լութիւնք կենդանեաց, այլ և սասանմունք և
դղրդմունք: Եւ 'ի վերայ այսր ամենայնի խոռ-
վութիւն յամենայն կողմանց, ըստ այնմ՝ թէ չիք
խաղաղութիւն ամբարշտաց:

Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարալիրս, հրամանս տալով անտանելիսս. վերակացուք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք, և թշնամիք զօրացեալք. հաւատ վաճառեալ ընդ սնոտի կենցաղոյս: Հէնք եկեալ անհատք և յոլովից կողմանց, գերփումն տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց, կապումն գլխաւորաց և բանտք յայտնեաց, յօտարութիւն վտարումն ազատաց և անթիւ նեղութիւնք ուսմկաց, տռումն քաղաքաց և քանդումն ամրոցաց, աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց, սովք անբաւք և հիւանդութիւնք և մահք բազմօրինակք. աստուածպաշտութիւն մոռացեալ, և ակնկալութիւն գեհենի:

Յորմէ պահեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած, և զամենեսեան՝ ոյք երկրպագեն նմա ճշմարտութեամբ. և նմա փառք յամենայն եղականացս. ամէն:

ԱՒԱՐՏԵՅԱՆ ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԳ ՅԱՆԿ ԵՎԱՆԵԼՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԱՑ

ՅԱՆԿԲ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՈՑ

- Ա. Յաղագս մերոյս յիսկզբանն յայսմ բանիցս Սահակայ բագրատունւոյ խնդալ:
- Բ. Թէ ընդէր, վասն զի 'ի քաղղէացւոց և յասորեստանեաց մատենից ցանկագոյն են մեր իրք, 'ի յունականէն կամեցաք մեք ցուցանել:
- Գ. Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց:
- Դ. Յաղագս զի ոչ սակս Ադամայ և այլոց նահապետացն միաբանեցան այլք 'ի պատմագրաց:
- Ե. Յաղագս հաւասար զալոյ ազգաբանութեան երից որդւոցն Նոյի ցԱրրամ և ցՆինոս և ցԱրամ. և եթէ Նինոս ոչ Բէլ և ոչ որդի Բէլայ:
- Զ. Յաղագս թէ է ինչ որ հաւասար, և է որ օտար 'ի Մովսիսէ պատմեն այլքն հնախօսք. և յաղագս Ոլոմպիոսորայ փիլիսոփայի անգիր զրուցացն:
- Է. Յայտարարութիւն սակաւութ, թէ ըստ արտաքնոցն ասացեալ է Բէլոբ, ըստ աստուածային բանից ճշմարտութեամբ Նարբութ է:
- Ը. Թէ ո՛վ կամ ուստի զայսպիսի եզիտ զընցարանութիւնս:
- Թ. Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ մեծն Արշակ արքայ Պարսից:
- Փ. Յաղագս ապստամբութեանն Հայկայ:

- ԺԱ. Յաղագս պատերազմին և մահուն Բէլայ:
- ԺԲ. Յաղագս որ 'ի Հայկայ ազգք և ծնունդք. և թէ զինչ իւրաքանչիւր ոք 'ի նոցանէ գործեաց:
- ԺԳ. Յաղագս ընդ արևելեայ պատերազմին և յաղթութեանն, և մահուանն Նիւքարն Մաղեսայ:
- ԺԴ. Յաղագս ընդ ասորեստանեայ կոռոյն և յաղթութեանն, և Պայապայն Քաղեայն, և Կեսարու, և առաջին և այլոց անուանեալ Հայոց:
- ԺԵ. Յաղագս Արայի, և մահուան նորա պատերազմաւ 'ի Շամիրամայ:
- ԺԶ. Թէ սրպէս յետ մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ զքաղաքն և զամբարտակ գետոյն և զիւր տունն:
- ԺԷ. Յաղագս Շամիրամայ, թէ էր ազազաւ կոտորեաց գորդիս իւր. և թէ սրպէս փախստական լինի 'ի Զրաղաշտէ մոզէ 'ի Հայս, և մեռանի 'ի Նիւուասայ որդւոյ իւրոյ:
- ԺԸ. Յաղագս թէ հաւաստի նախ լեալ պատերազմն Շամիրամայ 'ի Հնդիկս, և զկնի մահուան նորա 'ի Հայս:
- ԺԹ. Որ զկնի ինչ մահուանն Շամիրամայ:
Ի. Վասն արայեան Արայի. եթէ սորա որդի Անուշաւանն, որ Սօս անուանիւր:
- ԻԱ. Որ 'ի Սկայորդւոյն Պարոյր՝ առաջին 'ի Հայս թագաւորէ. օգնական լինի Վարբակայ Մարի՝ բառնալով զթագաւորութիւնն 'ի Սարդանապաղայ:
- ԻԲ. Կարգ թագաւորաց մերոց և համար նոցունց որդի 'ի հօրէ առնլով:
- ԻԳ. Յաղագս որդւոցն Սենեքարիմայ, և թէ արծրունիք և զնունիք և բղեշխն անուանեալ Աղծնեաց՝ 'ի նոցանէ սերեալք. և 'ի նոյն ճառի՝ եթէ Անգեղ տունն 'ի Պասքամայ:

ԻԴ. Յաղագս Տիգրանայ, թէ որպիսի ամենայնիւ:

ԻԵ. Վասն երկիւղի վասկածանացն Աշղահակայ 'ի միաբանութենէ սիրոյ Կիւրոսի և Տիգրանայ:

ԻԶ. Թէ որպէս 'ի խիթի լինելով Աշղահակայ, զառաջակայ իւր դիպուածն տեսանէ սքանչելի երազով:

ԻԷ. Յաղագս խորհրդակցացն քան. զկնի ապա և իւր մտածութիւն, և 'ի նոյն հետայն գործն:

ԻԸ. Թուղթ Աշղահակայ. յետ որոյ և յօժարութիւն Տիգրանայ, և յուղարկումն Տիգրանուհեայ 'ի Մարս:

ԻԹ. Եթէ որպէս յայտնեաց գրգռութիւն նենգութեան. և մարտն, յորում և մահն Աշղահակայ:

Լ. Յաղագս թէ էք աղագաւ յղարկեաց զքոյր իւր Տիգրանուհի 'ի Տիգրանակերտ, և վասն Անուշայ առաջին կնոջն Աշղահակայ, և բնակութեան գերւոյն:

ԼԱ. Թէ որք ոմանք սորա զարմք, և որք 'ի սմանէ որոշեալ ցեղք:

ԼԲ. Թէ եղիական պատերազմն առ Տեւտամեաւ. և մեր Զարմայր ընդ եթովպացի զօրուն լինել սակաւութ. և 'ի նոյն մահ:

Կասարեցան ցանկի առաջին գրոց ծննդաբանութեան Հայոց մեծաց:

Ի Պարսից առասպելեաց, յաղագս Բիւրասպի Աժդահակայ:

Ստորագրութիւն, որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւատարմին:

ՅԱՆԿ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՐՈՑ

- Ա. Միջակ պատմութիւն Հայոց:
- Բ. Թագաւորեալ Արշակայ և որդւոցն, պատերազմ ընդ մակեդոնացւոցն, և սէր ընդ հռովմայեցիս:
- Գ. Թագաւորեցուցանէ Վաղարշակ Հայոց աշխարհիս:
- Դ. Թէ սրպէս միաբանեալ Վաղարշակայ զքաջքն Հայոց ՚ի կարգս զօրու, խաղայ ՚ի վերայ մակեդոնացւոց մտերմաց:
- Ե. Պատերազմ Մորփիղիկեայ և մկնդահար մահ:
- Զ. Թէ սրպէս կարգեաց Վաղարշակ զարևմուտս և զհիւսիսի մերոյ աշխարհիս:
- Է. Յօրինուած թագաւորութեանն, և ուստի զնախարարութիւնս սերեաց, սրպէս և զիւրդ կենցաղավարել հրամայեաց:
- Ը. Երկրորդ լինել թագաւորութեան ՚ի դաւակէ Աշդահակայ Մարաց թագաւորի:
- Թ. Յաղագս մերոյ Արշակայ առաջնոյ և նորին գործոց:
- Ժ. Եւ թէ ուստի եզիտ զպատմութիւնս զկնի մատենիցն Մար Իբասն Կատինայ:
- ԺԱ. Յաղագս մերոյ առաջնոյ Արտաշէսի, և յափշտակելոյ զնախագահութիւնն:
- ԺԲ. Սաղալն Արտաշիսի յարևմուտս, և ձերբակալ առնել զԿրիւսոս, և աւարել ընձեռել Հայոց զպատկերս կոոցն:
- ԺԳ. Վկայաբանութիւնք տիեզերակալութեանն Արտաշիսի և կապելոյ զԿրիւսոս, յայլոց պատմագրաց:
- ԺԴ. Յաղագս թագաւորելոյ Տիգրանայ միջնոյ, և ընդդէմ կալոյ զօրացն Յունաց, և զմեհեանսն շի-

- նելոյ, և արշաւանս առնելոյ 'ի Պաղեստինէ:
- ԺԵ. Դիմումն 'ի մեզ Պոմպէի հոռմայեցւոց զօրավարի, և առնուն զՄաթակ, և մահն Միհրդատայ:
- ԺԶ. Յաղագս յարձակելոյ Տիգրանայ 'ի վերայ զօրացն հոռմայեցւոց, և խոյս տալ Գաբիանոսի և արձակելոյ զմանուկն Միհրդատ:
- ԺԷ. Պատերազմ Կրասոսի, և սատակումն նորին 'ի Տիգրանայ:
- ԺԸ. Եւ թէ սրպէս Կասսիոս ընդդիմակաց եղեալ Տիգրանայ, և ապստամբելն Միհրդատայ և շինելն զԿեսաբիայ:
- ԺԹ. Յաղագս միաբանութեանն Տիգրանայ և Արշեղի, և առաքէ ասպատակ 'ի Պաղեստինէ, և գերութիւն չիւրկանու քահանայապետի և այլ բազմութեանն Հրէից:
- Ի. Այլ պատերազմ Հայոց ընդ զօրս հոռմայեցւոց, և պարտումն Սիդոնի և Բենդիդեայ:
- ԻԱ. Եւ թէ զիւրդ Անտոնինոս իւրովի դիմեալ 'ի վերայ զօրացն Հայոց, առնու զՇամշթ:
- ԻԲ. Յաղագս թագաւորելոյն Արտաւազդայ, և պատերազմել ընդ հոռմայեցիս:
- ԻԳ. Չերբակալ արարեալ զԱրտաւազդ Անտոնինոս:
- ԻԴ. Յաղագս թագաւորութեանն Արշամայ, և զառաջին հարկիլ Հայոց հոռմայեցւոց մասնաւոր, և արձակումն չիւրկիանու, և վասն նորին վտանգ ազգին բազրատունեաց:
- ԻԵ. Գժտութիւն ընդ Հերովդի Արշամայ և ակամայ հնազանդութիւն:
- ԻԶ. Թագաւորութիւն Արգարու, և մտանել բովանդակ Հայոց ընդ հարկիւ հոռմայեցւոց, և պատերազմ

- ընդ Հերովդի, և սպանանել զեղբորորդի նորա
զՅովսէփ:
- ԻԷ. Շինուած Եղեսիա քաղաքին, և յիշատակումն սա-
կաւուք ազգի մերում Լուսաւորչին:
- ԻԸ. Յաղագս երթալոյն Արգարու՜ յարևելս և թագա-
ւորեցուցանելոյ Պարսից զԱրտաշէս. և թէ զի-
ւորդ կարգեաց զեղբարսն, յորոց մեր Լուսա-
ւորիչն և նորին ազգակիցքն:
- ԻԹ. Դարձ Արգարու յարևելից, և տալ օգնութիւն Ա-
րեստայ 'ի մարտ ընդ Հերովդի չորրորդապետի:
- Լ. Առաքումն իշխանացն Արգարու առ Մառինոս, յո-
րում տեսին զՓրկիչն մեր Քրիստոս, ուստի
եղև սկիզբն հաւատոցն Արգարու:
- ԼԱ. Թուղթ Արգարու առ Փրկիչն:
- ԼԲ. Պատասխանի թղթոյն Արգարու, զոր գրեաց թով-
մաս Առաքեալ հրամանաւ Փրկչին:
- ԼԳ. Քարոզութիւն յԵղեսիայ Առաքելոյն Թադէոսի, և
պատճէն թղթոց հնգից:
- ԼԴ. Յաղագս վկայութեան Առաքելոյն:
- ԼԵ. Վասն Սանատրկոյ թագաւորութեանն, և սպան-
մանն ծննդոց Արգարու, և վասն Հեղինայ
տիկնոջ:
- ԼԶ. Յաղագս նորոգման Մծբին քաղաքի, և անուա-
նակոչութեան Սանատրկոյ և մահուանն:
- ԼԷ. Թագաւորելն Երուանդայ, և կոտորել զորդիս Սա-
նատրկոյ, և զերժանել Արտաշիսի փախըս-
տեամբ:
- ԼԸ. Որ ինչ ջան Երուանդայ Վասն 'ի բուն արկա-
նելոյ զմանուկն Արտաշէս. և 'ի բաց թողլոյ
զՄիջպետս:
- ԼԹ. Յաղագս շինուածի Երուանդաշատի:

- Խ. Թէ որպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կոոց:
- ԽԱ. Վասն տնկելոյ զանտառն Ծննդոց:
- ԽԲ. Վասն ձեռակերտին Երուանդակերտի:
- ԽԳ. Թէ որպէս օգնական արարեալ Սմբատայ զնախարարսն Պարսից՝ խնդրէր Թագաւորեցուցանել զԱրտաշէս:
- ԽԴ. Լսելոյ Երուանդայ զգալն Արտաշիսի, և գումարեալ զգօրսն՝ ի պատրաստութիւն պատերազմի:
- ԽԵ. Թէ որպէս ընդ մուտն Արտաշիսի յիւր աշխարհն աջողեցաւ գործն:
- ԽԶ. Երուանդայ պատերազմ ընդ Արտաշիսի և փախուստ, և առումն քաղաքին և մահ նորին:
- ԽԷ. Թագաւորեալ Արտաշէս, և առնել բարի իւրոց երախտաւորաց:
- ԽԸ. Սպանումն Երուազայ, և շինել միւսոյ Բագարանին, և հարկել Արտաշիսի հրոմայեցւոցն:
- ԽԹ. Յաղագս շինուածոյ Արտաշատ քաղաքի:
- Ծ. Յարձակումն Ալանաց ՚ի մեզ և պարտումն, և խնամութիւն Արտաշիսի ընդ նոսա:
- ԾԱ. Սպանումն Արգամայ և որդւոց նորա:
- ԾԲ. Եւ Թէ որպէս Սմբատ, և զինչ յԱլանս գործեաց, և բնակել Արտազու:
- ԾԳ. Աւարումն Կասբից, և զբզութիւն ընդ Սմբատայ զարմից Արտաշէսի և ընդ միմեանս:
- ԺԴ. Պատերազմ ընդ գօրս Դոմեախանոսի ՚ի Բասէն:
- ԾԵ. Յաղագս Տրայխանոսի և նորին գործոց, և մահուանն Մաթանայ յեղբարցն:
- ԾԶ. Թէ որպէս բազմամարդ արար Արտաշէս զաշխարհս Հայոց, և սահմանս հաստատեաց:
- ԾԷ. Վասն ամատունեաց նախարարութեան:
- ԾԸ. Վասն առուեղինից սոհմից:

- ԾԹ. Արուեստից գիտութիւն որ ինչ յաւուրս Արտաշէսի:
- Կ. Յաղագս մահուանն Արտաշէսի:
- ԿԱ. Արտաւազկայ թագաւորութիւն, և հալածել զեղբարս և զքորս, և մահն հանդերձ այլաբանելով:
- ԿԲ. Որ ինչ վասն Տիրանայ:
- ԿԳ. Յաղագս Տրդատայ Բագրատունւոյ, և անուանց ազգի նորա առաջնոյ:
- ԿԴ. Եւ թէ զիւրդ Տրգրան վերջին, և զինչ ՚ի նմանէ գործք:
- ԿԵ. Յաղագս թագաւորելոյ Վաղարշայ, և շինելոյ զաւանն Բասենոյ, և պատել պարսպաւ զնոր քաղաքն, և պատերազմել ընդ Սաղրաց և մահն որին:
- ԿԶ. Եւ թէ ուստի զայս պատմէ:
- ԿԷ. Եթէ որպէս Ագաթանգեղոս պատմեաց համառօտ:
- ԿԸ. Զթագաւորական ազգացն՝ յորմէ ցեղք պարթևական որոշեցան:
- ԿԹ. Եթէ զիւրդ ցեղն Արտաշէսի Պարսից արքայի մինչև ցվախճան:
- Հ. Եւ թէ զինչ առասպելք պահլաւկաց:
- ՀԱ. Առաջին արշաւանք Սոսրովու յասորեստան, որով համարէ օգնել Արտեանայ:
- ՀԲ. Սոսրով օգնութիւն գտեալ ՚ի Փիլիպոսէ՝ դիմէ ՚ի վերայ Արտաշէսի պատերազմաւ:
- ՀԳ. Դարձեալ յարձակումն Սոսրովու ՚ի վերայ Արտաշէսի առանց հոռմայեցւոց օգնականութեան:
- ՀԴ. Յաղագս գալստեանն Անակայ և լինելութեան սըրբոյն Գրիգորի:
- ՀԵ. Յաղագս Փերմելիանու կախկոպտին Կեսարու կապազովկացւոց և պատմութեանց նորին:
- ՀԶ. Դիմումն ՚ի մեզ Արտաշէսի, և յազթել կայսեր Տակիտոսի:

- ՀԷ. Յաղագս խաղաղութեան Պարսից ընդ Յունաց, և շինելոյն Արտաշրի զՀայս յամս անիշխանութեան:
- ՀԸ. Սատակումն ազգին մանդակունեաց յԱրտաշրէ:
- ՀԹ. Նահատակութիւն Տրդատայ յամս անիշխանութեանն Հայոց:
- Ձ. Յայտարարութիւն սակաւուք սննդեանն և վարուց Գրիգորի և որդւոցն նորա 'ի թղթոյն Արտիթեայ եպիսկոպոսի, որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնաւորի 'ի Յագոռճանի:
- ՁԱ. Ուստի և զիւրդ ազգ Մամիկոնեան:
- ՁԲ. Նահատակութիւնք Տրդատայ 'ի թագաւորութեան յառաջ քան զհաւատալն:
- ՁԳ. Վասն առնլոյ Տրդատայ կին զԱշխէն և Կոստանդնի զՄաքսիմինայ, և թէ որպէս հանդիպեցաւ հաւատոց:
- ՁԴ. Սատակումն Սկունեաց 'ի ճենազնոյն Մամգունայ:
- ՁԵ. Նահատակութիւնք Տրդատայ 'ի պատերազմին որ յԱղուանս, յորում միջակտուր արար զԲասլաց թագաւորն:
- ՁԶ. Վասն նունէի երանելոյ, թէ որպէս եղև պատճառք փրկութեան Վրաց:
- ՁԷ. Պարտումն Շապհոյ և սկամայ հնազանդութիւն ընդ ձեռամբ մեծին Կոստանդինոս, և Տրդատայ ունել զԵկրատան, և զալ ազգականացն, և թէ յայնմ ժամանակի եղև զիւտ փրկական փայտին:
- ՁԸ. Կապումն Լիկիանոս. և փոխումն արքունեացն 'ի Հոռովմէ, և շինումն Կոստանդնուպոլսի:
- ՁԹ. Յաղագս Արիոսի չարափառի և ժողովոյն որ եղև

վասն նորա 'ի նիկիայ, և սքանչելեացն՝ որ երևեցաւ 'ի Գրիգորիոս:

Ղ. Դարձ Արիստակայ 'ի նիկիոյ, և հաւատալ ազգականացն, և որ ինչ 'ի Գառնի շինուածք:

ՂԱ. Յաղագս մահուանն Գրիգորի և Արիստակայ, և թէ էր աղագաւ լեառն կոչի Մանեայ այրք:

ՂԲ. Յաղագս վախճանին Տրդատայ թագաւորին, ընդ որում և ողբերգական մեղադրութիւն:

Բովանդակեցան ցանկի երկրորդ գրոց միջակ պատմութեանց:

ՅԱՆԿԲ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏԱՄԻ

Ա. Աւարտմանն Հայոց պատմութեան:

Բ. Որ ինչ յետ վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն Վրթանէս և ընդ երիս նախարարութիւնսն անցք:

Գ. Կատարումն սրբոյն Գրիգորի 'ի բարբարոսաց:

Դ. Որոշումն Բակուր բղեշխին 'ի միաբանութենէ Հայոց, և խորհուրդ նախարարացն թագաւորեցուցանել զՍոսրով:

Ե. Պատճէն թղթոյն Հայոց:

Զ. Դալուստն Անտիոքայ և գործք նորա:

Է. Յանցանք Մանածհրի առ մեծն Յակոբ, և մահն:

Ը. Յաղագս թագաւորելոյ փոքր Սոսրովու և փոխելոյ զարքունիսն և տնկելոյ զանտառսն:

Թ. Որ ինչ յաւուրս սորա 'ի հիւսիսականացն աղգաց արշաւանք 'ի մեզ, ուր և նահատակութիւնք Վահանայ ամատունւոյ:

- Ժ. Վախճանն Խոսրովու, և պատերազմ Հայոց ընդ Պարսս:
- ԺԱ. Յաղագս թագաւորելոյն Տիրանայ, և փոխելոյն յաշխարհէս մեծին Վրթանայ, և փոխանորդելոյն զաթոռն սրբոյ Յուսկանն:
- ԺԲ. Պատերազմ Շապհոյ ընդ Կոստանդեայ:
- ԺԳ. Թէ զիւրդ Տիրան իշեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի պանդանդս տայ:
- ԺԴ. Վկայութիւն սրբոյ Յուսկանն և Դանիէլի:
- ԺԵ. Թէ զիւրդ Զօրայի առեալ զգօրսն Հայոց դարձաւ ՚ի Յուլիանոսէ, և սատակի ազգաւ:
- ԺԶ. Յաղագս մահուան որդւոցն Յուսկանն, և յաջորդելոյ զաթոռն Փառնեբսհի:
- ԺԷ. Թէ զիւրդ ՚ի Շապհոյ խաբեցաւ Տիրան երթալով ՚ի կոչն նորա, և կուրացաւ ՚ի նմանէ:
- ԺԸ. Յաղագս թագաւորեցուցանելոյ Շապհոյ զԱրշակ, և արշաւանաց ՚ի Յոյսս:
- ԺԹ. Եթէ սրպէս արհամարհեաց Արշակ զթագաւորն Յունաց:
- Ի. Յաղագս սրբոյն Ներսեսի և բարեկարգութեանն ՚ի նմանէ:
- ԻԱ. Սպանումն Տրդատայ՝ եղբօրն Արշակայ, և երթալոյ սրբոյն Ներսիսի ՚ի Բիւզանդիոն և դարձուցանելոյ զպանդանդսն:
- ԻԲ. Թէ սրպէս եղև խոռվութիւն Արշակայ ընդ Գնէլայ, և մահն Տիրանայ:
- ԻԳ. Դարձեալ խանդալ Արշակայ ընդ Գնէլայ և սպանանել զնա:
- ԻԴ. Եթէ սրպէս ժպրհեցաւ Արշակ առնուլ զկլին Գնէլայ, յորմէ եղև Պասլ:
- ԻԵ. Սպանումն Տիրիթայ:

- ԻԶ. Պարտումն Շապհոյ 'ի Տիգրանակերտի:
- ԻԷ. Եթէ որպէս Արշակաւանն շինեցաւ և կոտորեցաւ,
և առաւ Անի.
- ԻԸ. Առումն Տիգրանակերտի և բնաբարձ քանդումն:
- ԻԹ. Յաղագս պատերազմին Արշակայ ընդ նախարար-
սըն իւր, և վտարանդի երթալոյ Պապայ 'ի
Բիւզանդիոն:
- Լ. Յաղագս արտասահման լինելոյ մեծին Ներսեսի,
և արկանել պահել 'ի կղզին անբնակ. և թէ
որպէս կերակրեալ լինէին 'ի վերին խնամոցն:
- ԼԱ. Կոտորել Արշակայ զնախարարսն, և վասն վա-
րուց Խաղայ եպիսկոպոսի:
- ԼԲ. Եթէ որպէս Արշակ քարշէր զերանելին զՍաղ, և
քարկոծել կամէր զնա սակս յանդիմանութեան
յանցանաց իւրոց:
- ԼԳ. Յաղագս թագաւորելոյն Թէոդոսի մեծի, և ժողո-
վոյն՝ որ եղև վասն հոգեմարտացն:
- ԼԴ. Ակամայ երթ Արշակայ առ Շապուհ, և անդարձ
լինելոյ:
- ԼԵ. Յաղագս չարեացն որ անցին ընդ Հայք 'ի Շապ-
հոյ, և մահ Արշակայ:
- ԼԶ. Անցք ընդ մեզ չարեացն՝ որ 'ի Մերուժանայ, և
թագաւորելոյ Հայոց Պապայ:
- ԼԷ. Յաղագս մեծ պատերազմին որ եղև 'ի Չիրաւ, և
սատակման ամբարշտին Մերուժանայ:
- ԼԸ. Եթէ որպէս Պապայ զեղ մահու արքուցեալ սըր-
բոյն Ներսեսի՝ ելոյծ 'ի կենցաղոյս:
- ԼԹ. Յաղագս աթոռակալութեանն Սահակայ, և սպան-
մանն Պապայ 'ի Թէոդոսէ:
- Ս. Յաղագս թագաւորելոյ Վարազդատայ, և կապա-
նաց նորին:

- ԽԱ. Թագաւորութիւն Արշակայ և Վաղարշակայ:
- ԽԲ. Յաղագս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկու ՚ի ձեռն երկուց թագաւորաց արշակունեաց, ՚ի ծառայութիւն երկուց ազգաց Պարսից և Յունաց:
- ԽԳ. Յաղագս փոփոխման նախարարացն Հայոց յիւրաքանչիւր ժառանգութեանց ՚ի պաշտօն իւրաքանչիւր թագաւորաց:
- ԽԴ. Եթէ որպէս մեծարեաց Խոսրով զՍահակ ասպետ. և նահատակութիւնք նորին ՚ի յեղուզակս ազգին վանանդացւոց:
- ԽԵ. Յաղագս գալոյն առ Խոսրով Սուրենայ, Վահանայ և Աշխարհարայ հանդերձ գանձիւք Արշակայ:
- ԽԶ. Պատերազմաւ Արշակ պարտեալ ՚ի Խոսրովայ, վախճանի հիւանդութեամբ:
- ԽԷ. Յաղագս երանելոյ Մեսրովպայ:
- ԽԸ. Դարձ առ Խոսրով նախարարացն, որ էին առ Արշակայ:
- ԽԹ. Միապիտեալ Հայոց Խոսրովայ, և ունել զաթոռ եպիսկոպոսութեան մեծին Սահակայ:
- Ծ. Կապումն Խոսրովայ, և փոխանորդել զաթոռն Վոսմշապհոյ եղբօր նորա:
- ԾԱ. Երթ մեծին Սահակայ ՚ի Տիսրոն, և դարձ մեծարանօք և պարգևօք:
- ԾԲ. Յաղագս դանիէլեան նշանազրացն:
- ԾԳ. Յաղագս մեսրոպեան նշանազրացն ՚ի վերնոյն: տուեալ շնորհացն:
- ԾԴ. Յաղագս կարգաց զպրութեան Հայոց, Վրաց և Աղուանից:
- ԾԵ. Կրկին թագաւորելն Հայոց Խոսրովայ, և յետ նորա Շապհոյ պարսկի:

- ԾԶ. Որ ինչ գկնի գնալոյ 'ի Հայոց Շապհոյ, և անիշխանութեանն յետ նորա:
- ԾԷ. Առաքումն Մեսրոպայ 'ի Բիւզանդիոն, և պատճէն թղթոց հնգից:
- ԾԸ. Վասն զարեմտեայն մեր վարդապետելոյ, և խաղաղանալոյ բոլորովիմբ, և թագաւորելոյն Արտաշրի:
- ԾԹ. Շինուած կարնոյ քաղաքին, որ կոչի թէոզուպօլիս:
- Կ. Կրկին աւետարանիչ լինել Մեսրոպայ, և երթ թարգմանչացն 'ի Բիւզանդիոն:
- ԿԱ. Յաղագս ժողովոյն Եփեսոսի, որ վասն ամբարբշտին Նեստորի եղև:
- ԿԲ. Ի վարդապետսն, յինքն և 'ի ճանապարհորդութիւնն ուսմանն, օրինակաւ երկնային զարդու:
- ԿԳ. Յաղագս չար միաբանութեանն Հայոց 'ի խորհուրդ կորստեան անձանց:
- ԿԴ. Յաղագս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, և անարգելոյ աթոռոյ եպիսկոպոսապետութեանն:
- ԿԵ. Արձակումն 'ի Պարսից մեծին Սահակայ հանդերձ Շմուէլիւ աթոռակցաւ:
- ԿԶ. Գործք Շմուէլի անարժանք հոմիշխանի մեծին Սահակայ:
- ԿԷ. Փոխումն յաշխարհէս մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ երանելոյ:
- ԿԸ. Ողբ վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն արշակունեաց. և քահանայապետութեանն յազգէն սրբոյն Գրիգորի:
- Աւարտեցան ցանկ բրորդ գրոց յանկ ելանելոյ պատմութեան Հայոց:

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՅ

- Արգար, Արգարէս, Արգարիոս 114, 133, 137—144, 145—158, 203.
- Արդիւ 147.
- Արեղէն 104.
- Արեղինից տոհմն 188.
- Արեղոյ 188.
- Արէլ 16, 251.
- Արէլ Սպասարար 103.
- Արիմեիէք 65.
- Արիւզենոս 15, 22, 23, 107.
- Արրամ, Արրանամ 19, 20, 22, 24, 63, 64, 95, 202.
- Ազարոս 155.
- Ազաթանզեղոս 200, 201, 212, 218, 221, 227.
- Ազուս 64.
- Ադամ 14, 16, 17, 202.
- Ադդէ կոմս 304.
- Ադդէ հայրապետ 148, 153, 154.
- Ադրամեիլ 72.
- Ադրիանոս 183, 187, 188.
- Ադրիանուպօլիս 298.
- Ադայէլ 371.
- Ադատ զետ 132, 262.
- Ադարիայ 135.
- Աթանազինէս 272, 273, 276, 326.
- Աթենաս 116, 121, 271.
- Աթենացի 118.
- Աթենացիք 249.
- Աթէնք 195, 356.
- Աժդահակ—Աշդահակ Բիրասպ 70, 75, 76, 78, 81—85, 87, 90, 92, 105, 165, 173, 190.
- Աժդանական 85.
- Ալանաողան 299, 300.
- Ալանաց աշխարհ 178.
- Ալանաց զրուներ 235.
- Ալանք 172, 174, 175, 178, 185, 235.
- Ալիւսս զետ 117, 118.
- Ալկի 180.
- Ալտուրեան զետ 161, 162, 167, 171.
- Ակակ հպիսկ. 344, 353.
- Ակէացիք 109.

- Ակռաղանիս 66.
 Ահմադան, Ահմատան 185.
 Աղբիանոս 309, 312.
 Աղեքսանդր հրեայ 122,
 123.
 Աղեքսանդր Մեծն Մակե-
 դոնացի 33, 88, 94—96,
 107, 115, 117, 118, 239,
 253, 262.
 Աղեքսանդր սրբի Հերովդի
 136.
 Աղեքսանդրացի 240, 353.
 Աղեքսանդրացիք 212.
 Աղեքսանդրիայ դշխոյ 122.
 Աղեքսանդրիայ քաղաք 10,
 298, 353—355.
 Աղէքսանդրոս եպիսկ. Ա-
 դեքսանդրի 240.
 Աղէքսանդրոս եպիսկ. Կոս-
 տանդնուպօլի 240.
 Աղթամար 272.
 Աղիովիտ և Աղիովտի գա-
 լառ 131, 189, 191, 192,
 281—283.
 Աղձնիք 72, 143 257.
 Աղովրոս 15.
 Աղուանից աշխարհ 83.
 Աղուանից դաշտ 106.
 Աղուանք 106, 132, 228,
 230, 256, 259, 267, 307,
 336, 337.
 Աղտաղոս 64.
 Աղցք աւան 288.
 Ամաղէկ 306,
 Ամասիա քաղաք 238.
 Ամասիայ նահապետ 21,
 22, 43, 44.
 Ամատունի Վահան 259,
 — 262, 275, 369.
 Ամատունիք, Ամատունեաց
 ազգ, նախարարութիւն
 184, 185, 259, 263, 316.
 Ամարան աւան 256.
 Ամինտէս 64.
 Ամպակ 65.
 Ամրամ 63.
 Այրարազ կամ Այրարատ
 35, 37, 53, 55, 131, 189,
 197, 215, 281, 314, 323,
 348, 350.
 Այրարատեան գալառ և
 Թագաւորութիւն 70,
 348.
 Անակ 201, 210, 211, 224
 246.
 Անան սուրհանդակ 143,
 146.
 Անանիա եպիսկ. Սիւնեաց
 337.
 Անանիանք 112.
 Անանուն սրբի Արգարու
 152.

- Անատոլ, Անատոլիոս զօ-
րավար 343, 344, 347,
348, 361.
- Անարիք 287.
- Անգեղ տուն 72, 73, 107.
- Անտիպատրոս 125.
- Անդրէաս առաքեալ 145.
- Անեբիս 21, 22.
- Անի 116, 121, 160, 180,
200, 215, 287, 288, 319.
- Անծիտ 272.
- Անկիւրիա 353.
- Անձաւացիք, Անձեացիք
109, 192, 310.
- Անոյշ 84, 85, 87.
- Անուշ բերդ 301, 328, 338.
- Անուշաւան—Սօս 63, 66,
67.
- Անտիգոնեանք 128.
- Անտիգոնոս Արիստարու-
ղեանց 126—130.
- Անտիգոնոս որդի Դեմե-
րեայ 96.
- Անտիոք՝ հայր Փառանձե-
մայ 284, 285.
- Անտիոք Սաւտէր 95.
- Անտիոք քաղաք 136, 253,
298, 353.
- Անտիոքացիք 136.
- Անտիոքոս եպիսկոս 371.
- Անտիոքոս Թեւոս 30, 95.
- Անտիոքոս Սիդիացի 96,
202.
- Անտիոքոս զօրավար 258,
259.
- Անտոն—Անտոնինոս 129
—132, 195, 199.
- Անտոն որդի Սևերեայ
212.
- Անտոնինոս—Անտոն Տի-
տոս 129—132, 195, 199.
- Անփայտ 102.
- Անփիւլոքսիոս 298.
- Աշարուհիք տես Արշարու-
հիք 243, 296, 316, 361.
- Աշղահակ — Աժղահակ —
Բիւրասպ 70, 75, 76, 78,
81—35, 87, 90, 92, 105,
165, 173, 190.
- Աշխաղար Դիմաքսեան
317, 319, 320.
- Աշխաղար հայր Աշխէնի
225.
- Աշխէն 225.
- Աշոտ—Ասուղ 194.
- Աշոց և Աշոցայ տէրութիւն
106, 224, 360.
- Աշոցան 216.
- Աշուշայ 351.
- Աշտիշատ 116, 273, 353,
367.
- Ապահունիք, Ապահունեաց

- ազգ, նախարարութիւն, 100, 109, 151, 180,
տոնմ 108, 143, 297,
361. 201, 206 — 210, 225,
235, 259, 260, 301.
- Ապողոն 115, 116, 137. Ասորեստանեայք 12, 30,
Ապրսամ 123. 47, 48, 56, 67, 69, 89,
Ապրսամ Սպանդունի 341. 160, 180, 188.
- Առալիոս 63. Ասորեստանեաց զիւանք
Առակք Սողոմոնի 336. 69.
- Առան 106. Ասորեստանեաց մատենք
Առաջին Հայք 50. 9.
- Առաւան 87. Ասորի 22, 31, 61, 160,
Առաւատին Բահդ 96. 200, 337.
- Առաւելեան նախարարու- Ասորի Բաղմահմուտ (Մար
թիւն 109. Աբաս Կատինայ) 61.
- Առաւելեան Վահան 317, Ասորիք 31, 46, 49, 96,
319. 122—126, 129, 133,
Առաւենեան Ռբստոմ 316. 136, 137, 143, 183,
Առաւենեանք 87. 187, 195, 204, 311,
Արքերանի 131, 189, 191, 318, 345.
- 192, 281, 282. Ասորւոց աշխարհ 126, 343.
- Առիոս 23. Ասուգ 121, 194.
- Առմամիթոէոս 63. Ասպահան 301.
- Առնակ 65. Ասպիոն 273.
- Առուելիներց տոնմ 185, Ասպահապետի Պահլաւ
Առտիկիս 70. 141, 203, 206, 208.
- Ասիա, Ասիայ 31, 97, 115, Ասպուրակէս 313, 325.
- 117, 353. Աստղիկ 26.
- Ասիական 50. Աստուածածին — Մարիամ
Ասիացիք 96. 353.
- Ասորեստան 28, 47, 49, Ասքանազեան զունդ 70.
- 60, 61, 68, 72, 98, Ատատ Գնունի 316.

- Ատոմ Մոկացի 339, 340.
 Ատտիկէ 356.
 Ատտիկէ եպիսկ. 343, 345, 346.
 Ատրպատական, Ատրպական կողմունք, Ատրպատական նահանգ 31, 98, 105, 131, 164, 211, 259, 366.
 Արագած, Արագած լեռն 42, 43, 167, 280, 288.
 Արամ 19—22, 46, 47, 49, 50, 52, 86.
 Արամազդ 87, 180, 200, 233, 271.
 Արամազնեայք 29.
 Արամայիս—Արմայիս 21, 22, 43.
 Արամանեակ—Արամենակ, Արմենակ 21—23, 35, 36, 41—43, 66.
 Արամեան ազինք 293.
 Արամեանք 249.
 Արամենակ—Արամանեակ, Արմենակ 21—23, 35, 36, 41—43, 66.
 Արայ Արայեան 63, 66.
 Արայ գեղեցիկ 21, 22, 24, 52—55, 63, 66.
 Արայի դաշտ 53, 55.
 Արաստ 43.
 Արարատ, Արարատեան տես Այրարադ, Այրարատ և Այրատեան.
 Արբակ 63.
 Արբէլ 21.
 Արբէլ մեւս 21.
 Արբէեղ 22.
 Արբուն 65.
 Արբուկ ձենբակուր 221.
 Արգամ 165, 167, 170, 176, 177, 178.
 Արգամոզան 73.
 Արգաւան 85, 86, 178.
 Արգիացի 217.
 Արեաց աշխարհ 184, 185.
 Արեբանոս քաղաք 154.
 Արեզ քաղաք 311.
 Արեւ արքայ Պատրիացւոց 142.
 Արէս 262.
 Արիանոսք 242.
 Արիողական կախարդք 226.
 Արիոս Աղէքսանդրացի 240, 294.
 Արիոս քաղզէացի 60, 63.
 Արիստարուղոս 123.
 Արիստակէս տես Ըսրատակէս և Ռըստակէս.
 Արիստոն Փեղղացի 187.
 Արիք 82, 140, 164, 210, 222, 227, 287, 358.

- Արժեզացի Սուրմակ 358. 317, 319—323.
- Արժրուներք 72, 73, 104, 154, 292, 325, 360. Արշակ որդի Վաղարշակայ 111—113.
- Արկազ, Արկազիոս 227, 228, 313, 314, 320, 325—328, 332, 333, 336. Արշակ որդի Տիրանայ 268, 275 — 279, 280 — 288, 291 — 293, 295 — 297, 299—303, 308.
- Արձան 352. Արշակ վերջին արքայ Պարսից 179.
- Արձիլ 351. Արշակ քաջ 202.
- Արձն 109. Արշական արքայ Պարսից 114, 120, 203.
- Արմայիս—Արամայիս 21, 22, 43. Արշակաւան 287, 288, 291, 295.
- Արմանեակ — Արամանեակ Արամանակ — Արմենակ 21—23, 35, 36, 39, 41, 42, 43, 66. Արշակունեաց ազգ և սոհմ 157, 163, 191, 214, 254, 255, 311, 315, 369.
- Արմաւիր 43—45, 47, 66, 99, 110, 116, 124, 160—162, 173, 296. Արշակունի 157, 159, 237, 257, 324, 363.
- Արմենակ տես Արմանեակ և Արամանեակ. Արշակունիք 94, 98, 111, 131, 196, 198, 203, 281, 313, 322, 324.
- Արմէն 46. Արշամ—Արջամ 133—137, 144, 146.
- Արմնիք 46. Արշանակ արք. Պարսից 120, 203.
- Արմոզ 88. Արշանոյշ Արշակունի 325.
- Արշակ մեծ. արքայ Պարսից (Պարթև) 30, 31, 33, 141, 185, 202. Արշարունիք 243, 296, 316, 361.
- Արշակ որդի Արտաշէսի 88, 94—99, 202, 203, 204. Արշաւիր արքայ Պարսից 133, 137, 139, 140, 203,

- 204.
- Արշաւիր Կամսարական 242, 243, 265.
- Արշէղ — Արտաշէղ 126, 127, 133, 203.
- Արջամ տես Արշամ.
- Արովաղէն 337.
- Արտազերս 295, 301.
- Արտաղ տես և Շաւարշան 153, 178, 179, 211.
- Արտազեան 179.
- Արտաշամայ 115.
- Արտաշատ 86, 172, 173, 177, 179, 189, 215, 262, 301, 302.
- Արտաշէղ տես Արշէղ.
- Արտաշէս որդի Տիրանայ 269.
- Արտաշէս որդի Արշաւրի 139 — 143, 157, 203, 204, 206.
- Արտաշէս որդի Արշակայ Պարթևաց 96, 202.
- Արտաշէս որդի Արշակայ 45, 103, 111, 112, 114 — 120.
- Արտաշէս Գ. արքայ Պարսից 151, 179, 202, 204.
- Արտաշէս Բ. Հայոց 85, 86, 157 — 159, 164 — 191.
- Արտաշէս եղբայր Տիրքանայ 133.
- Արտաշէս — Արտաշիր՝ որդի Վրամշապհոյ 103, 338, 347, 348, 356, 358, 359, 363.
- Արտաշէսի Դաստակերս 242.
- Արտաշիր որդի Շապհոյ 328, 329, 331, 338.
- Արտաշիր որդի Սասանայ 183, 201, 204, 206 — 210, 213 — 216, 218, 221, 222, 231, 235, 236, 332.
- Արտաշիր տես Արտաշէս որդի Վրամշապհոյ.
- Արտաշիրական 215.
- Արտաւազդ Մանդակունի 214, 116, 224, 231, 258.
- Արտաւազդ որդի Արտաշիսի 86, 176 — 178, 180, 181, 183, 189 — 192.
- Արտաւազդ որդի Տիրքանայ 131, 132.
- Արտաւան արքայ Պարսից 199, 201, 204, 206, 207.
- Արտեմիդայ մեհեան 188.
- Արտեմիս 115, 116, 121, 173, 298.
- Արտիթէս եպիսկ. 219.
- Արտիմէղ քաղաք 198.
- Արփաքսաթ 20.

- Արքեղայոս ազգապետ 121.
 Հրէից 138. Բագարան 161, 162, 171,
 172, 173, 215.
 Արքեղայոս վերակացու Բագարան (մեւ) 172.
 Չորորդ Հայոց 245. Բագարատ ասպետ 225,
 349. 231, 259, 263, 264, 305.
 Ասգոստոս կայսր 137, 138, Բագարատ — Բագաղիա
 312, 349. 194.
 Աւետարան Քրիստոսի Բագարատ Շամբայ 97,
 232. 98, 103, 110, 112, 194.
 Աւովդ 64. Բագաւան, Բագուան 215.
 Աւրեղիանոս 214. Բագնաց աւան տես և Բա-
 Ափշաղար դպիր 157. գաւան 183, 200, 366.
 Ափրիկանոս 113. Բագրատունեաց ազգ, Բագ-
 Ափրիկեցւոց աշխարհ 64. րատունի և Բագրատու-
 Ափրոզիտէ 116, 121, 298. նիք 72, 72, 98, 121,
 Աքիլիս, Աքիղղիս 89, 95, 133, 146, 154, 156, 158,
 276, 312. 193, 194, 305, 340.
 Բաբ հայկազն 87. Բագրաւանդ — Բագրևանդ
 Բաբ որդի Բէլայ 21, 22. գաւառ 200, 296, 365.
 Բաբելոն — Բաբելոն 35, Բազ 41.
 37, 41, 70, 95, 96, 98, Բազմավէպ 15.
 117, 151, 250. Բազուկ 65.
 Բաբելացիք 71. Բաթնիքաղ 139.
 Բաբելոն տես Բաբելոն. Բակուր արք. Վրաց 337.
 Բաբելոս եպիսկ. 335. Բակուր բղիշխ Աղձնեաց
 Բաբիկ Սիւնի 313, 316. 256, 260.
 Բագաղիա 194. Բակուր նահապետ Սիւ-
 Բագամ 88. նեաց 193, 194.
 Բագայառինջ — Բագառինջ Բակուրակերտ 188.
 Բակտրիացիք 25, 28.

- Բահլ, Բահղ քաղաք, Բահղ
Առաւատին 96, 202, 208,
210.
- Բաղասական կողմունք
351.
- Բաղոտուն 65.
- Բայրերգ 158, 160.
- Բանան 27.
- Բասեան, Բասէն 102, 107,
181, 197.
- Բասիլիոս Ամասիոյ եպիսկ.
238.
- Բասիլը, Բասիղք 185, 198,
230.
- Բատ 159.
- Բարակ 64.
- Բարդաձան պատմագրոյ
199.
- Բարդուղիմէոս Առաքեալ
154.
- Բարդափրան նահապետ
Ռըշտունեաց 126—129,
134, 301.
- Բարշամ—Բարշամին 49,
121.
- Բարշամին — Բարշամ 49,
121.
- Բարսումայ 205.
- Բարքորայ 187.
- Բեթքուբին քաղաք 143.
- Բելոքոս 63, 64.
- Բենդիգլիոս 129, 130.
- Բենիամին թարգման 337.
- Բերգիտինոս բերդ 291.
- Բզնունական տոնմ 254.
- Բզնունեան նախարարու-
թիւն 108.
- Բզնունեաց եպիսկոպոսու-
թիւն 360.
- Բզնունեաց նահապետու-
թիւն 41.
- Բէլ 19, 22, 23, 29, 35—
37, 38, 40, 48, 139.
- Բիկէնդ 240.
- Բիտոն 240.
- Բիւզանդացիք 352.
- Բիւզանդիայ — Բիւզան-
դիոն 239, 269, 273,
277, 279, 291, 294,
298, 309, 313, 333,
342, 344, 350—352,
356, 372.
- Բիւթանացիք 240.
- Բիւթանիա կամ Բիւթա-
նիայ 275.
- Բիւսիոս, Բիւսոս 10, 15.
- Բիւսոսեան 25.
- Բիւտացիք 119.
- Բիւրասպ — Աթդահակ —
Աշդահակ 70, 75, 76,
78, 81—85, 87, 90, 92,
105, 165, 173, 190.

- Բիւրասայ, Բիւրասայի 90,
 91, 92, 93.
 Բիւրասա Բագրատունի
 156, 158, 194.
 Բլուր գեղ 366.
 Բղղոխ 221.
 Բորբորիտոնաց աղանդ
 346.
 Բուզնան գաւառ 138,
 Բուլղարայ աշխարհ 112.
 Բուզկար 102.
 Բուրդար 219.
 Բուրդ 209, 235,
 Բրքիշոյ 360, 364.

 Գաբաղ 103.
 Գաբելէն 104.
 Գաբիանոս 124.
 Գագ իշխան Հատենից 257.
 Գագաւոն որդի Հրահա-
 տայ. 363.
 Գագաւոն որդի Սպանդա-
 րատայ 295, 216, 321,
 323, 324, 325, 328, 338.
 Գալիլիա 130.
 Գալուս կայսր 209.
 Գաղատացի, Գաղատացիք
 96, 136, 259.
 Գաղէոս 63.
 Գաղղիա, Գաղղիոս 238.
 Գամբր, Գամիր — Գոմեր
 21, 35, 45.
 Գամիր, Գամեր, Գոմեր,
 21, 35, 45.
 Գամիրք 219.
 Գայլատու կամ Գայլատոյ
 ծովակ 192.
 Գառնի 45, 242.
 Գառնի ամրոց 243.
 Գառնիկ թոռն Գեղամայ
 45, 103, 115.
 Գառնիկ ճգնաւոր 246.
 Գարգարացիք 106, 230,
 337.
 Գարդմանայ ձոր 351.
 Գարդմանացի, Գարդմա-
 նացիք 106, 340.
 Գարդմանացոց ազգ 316.
 Գարշոյլ Մախաղ 264.
 Գեղէոն 64.
 Գեղ լեառն 44.
 Գեղամ 21, 22, 43, 44,
 45, 98, 103, 115.
 Գեղամայ ծով 166, 320.
 Գեղամի ձեռակերտ տես.
 Գառնի 45.
 Գեղասիոս 298.
 Գեղաքունի, Գեղարքունի
 գաւառ 44, 114.
 Գեղմանց լեառն 179.
 Գերեզմանք 40.
 Գերմանացիք 138.

- Գերմանիկոս 139.
 Գին գետ 189.
 Գին նահապետ Գնունեաց 104.
 Գինգ 278.
 Գիսակ 168, 170.
 Գիտ որդի Շարիթայ 350.
 Գլափիււոայ 238.
 Գղակ 65.
 Գնէլ Անձևացի 310.
 Գնէլ Գնունի 282.
 Գնէլ՝ եղբորորդի Արշակայ Բ. 279—284, 286.
 Գնէլ տակառապետ 127.
 Գնթունեաց աղգ 64, 134.
 Գնթունիք 103.
 Գնիթ եպիսկ. Դերջանու 344, 350.
 Գնունեաց աղգ, Գնունիք 72, 73, 104, 127, 316.
 Գոթոնիէլ 64.
 Գողթն, Գողթան գաւառ 85, 172, 180, 190, 322, 350, 369.
 Գողթնեցիք 109.
 Գողիաթ 264.
 Գոմեր, Գամեր, Գամիր 21, 35, 45.
 Գոռակ 65.
 Գորգի 27.
 Գորգոնոս իշխան 305.
 Գուգարացիք 107, 259, 351.
 Գութք 217, 291.
 Գուշար — հայկազն 99, 106, 107, 216.
 Գրատիւնոս 293.
 Գրիգոր—սուրբ (Լուսաւորիչ) 139, 141, 210, 219, 220, 224, 233, 241 — 246, 254, 255, 270, 273, 277, 321, 326, 331, 346.
 Գրիգոր՝ հայր Գրիգորի սստուածաբանի 241.
 Գրիգոր, Գրիգորիոս սստուածաբան 240, 241.
 Գրիգորիոս Նաճիրանձու 298.
 Գրիգորիոս Նիւսեայ 298.
 Գրիգորիս Մանուկ՝ որդի Վրթանէսի 255.
 Դաժգոյնք 85.
 Դամասիոս Հոովմայ 298.
 Դամասկոս 123, 136, 298.
 Դանան 350.
 Դանիէլ եպիսկոպոս 333, 334.
 Դանիէլ քահանայ 269, 270.
 Դանիէլ այլ 282.
 Դանիէլեան նշանազրու-

- Թիւն 333.
 Դանուբ գետ 213.
 Դատ 103, 115.
 Դատաքէ իշխան Բզնու-
 նեաց 191.
 Դարա Սիւնի սպարապետ
 316, 321.
 Դարանաղի, Դարանաղեաց
 գաւառ 244, 311.
 Դարեհ Ա. Վշտասպեանց
 119, 136.
 Դարեհ Գ. Կողոման 107,
 115, 118, 239.
 Դարեհ վերջին (Պարթև)
 157, 159, 170, 172, 204.
 Դաւիթ աներ Լուսաւորչին
 220.
 Դաւիթ ոմն զրուցարան
 27.
 Դաւիթ մարգարէ 65.
 Դեկիոս կայսր — Դեկոս
 209, 212.
 Դեմետր 96.
 Դեռիլուդոս 65.
 Դերջան 343, 350.
 Դէովկիս 70.
 Դըմբաւընդ լեառն 90.
 Դիմաքսեան և Դիմաքսեան
 ազդ 171, 317, 319.
 Դիողոր 253.
 Դիոկղեաթանոս 212, 218,
 223, 225, 226.
 Դիոնիսոս 122.
 Դիոնիսոս—Պաղոմէոս 130.
 Դիոս 116, 121.
 Դիպինոս Կրետացի 116.
 Դիւցընկէց լեառն. տես Ո-
 լիմպոս 26.
 Դոմետ, Դոմետիանոս —
 կայսր 181, 182.
 Դուին 262.
 Դուռն, դրուը Ալանաց,
 Կասբից, Ճորայ. տես Ա-
 լանաց դրուը և զայլսն.
 Դստրիկ կին Վարդանայ
 ստրատելատի 367.
 Դրասխանակերտ 242.
 Դրուսապ պարսիկ 192.
 Եբեր 20.
 Եբրայական ազգ 256.
 Եբրայեցի և Եբրայեցիք
 14, 30, 63, 64, 65, 71,
 72, 249.
 Եբրայեցւոց Պատմագիրք
 14.
 Եգերացիք 101,
 Եգիպտացիք 9, 10, 12, 15,
 29, 30, 117.
 Եգիպտոս 22, 124, 130,
 132, 155, 207, 355.
 Եգեսացիք և Եգեսացւոց

- քաղաք 146, 354.
- Եղեսիայ — Ուռնայ, Եգե-
սիայ քաղաք 113, 114,
138, 139, 142, 146, 148,
152, 153, 157, 160, 199,
213, 334, 335, 351.
- Եղումայեցիք 128.
- Եղեկիրա 72.
- Եղնիկ ի Կողբ գեղջէ 351.
- Եթովպացի և Եթովպացիք
22, 65, 88, 89, 119,
- Ելևթերոյաօլիս 143.
- Ելէսպոնտոս 119.
- Ելլաղայ 116, 119, 356.
- Ելլաղացիք 311.
- Ելլենացիք տես Հելլենացիք
65.
- Եկբատան 235, 237.
- Եկեղեց, Եկեղեցայ գաւառ,
Կողմունք 188, 192, 245,
254, 309, 321, 350.
- Եկեղեցային Յոնան 336.
- Եկլէզիաստէ Գիրք 113.
- Եղեսպոնտոս 119.
- Եղիա, Եղիաս 296, 371.
- Եղիազար (Սորոնջրուտ)
205.
- Եղիազարանք 112.
- Եղիական պատերազմ 88,
89.
- Եղիանան 224.
- Եղիսէ 254, 296, 371.
- Եղովն 65.
- Եմես 353.
- Եմրան 202.
- Ենանոս ասպետ 133, 134,
135, 194.
- Ենովս 16.
- Ենովք աշակերտ Մեսրո-
պայ 350.
- Ենովք նահապետ 18.
- Եպիփան վանահայր 278.
- Եպիփանոս Կիպրացի 27.
- Եպիփանոս հսկասոր 335.
- Եսերովն 65.
- Ետտիկէ 118.
- Երախնաուու 192.
- Երակլէս, Երակղ. տես Հե-
րակլէս 87, 107, 108,
115, 116, 121.
- Երանեակ դուստր Տիրա-
նայ 193.
- Երասիս գետ 43, 44, 99,
106, 161, 173, 177,
197.
- Երասիսաձոր 243. տես և
Արշարունիք.
- Երեմիա Երեմիաս մարգա-
րէ 70, 374.
- Երեմիայ եպիսկոպոսապետ
Աղուանից 337.
- Երեմիա սարկաւազապետ

- մեծին Սահակայ 367.
 Երեւել դաշտ 321.
 Երիզայ 121, 188.
 Երիբով 123.
 Երկրորդ Հայք 50.
 Երրորդ Հայք 50.
 Երուազ 157, 162, 171, 172.
 Երուանդ Ա. Սակաւակեաց
 71.
 Երուանդ Բ. արքայ 114,
 157 — 160, 161, 163,
 165 — 171, 173, 198.
 Երուանդակերտ—Մարմէտ
 162, 169.
 Երուանդաշատ, Երուան-
 դայ քաղաք 160, 169,
 171, 173, 243, 295.
 Երուանդավան 168.
 Երուսաղէմ 72, 124, 127—
 130, 143, 146, 150, 155,
 187, 237.
 Երուսաղէմացիք 144.
 Եւազարոս 118.
 Եւթաղ Եդեսիոյ եպիսկ.
 241.
 Եւթաղիոս եղբայր Սովիայ
 դայեկի Լուսաւօրչին
 219,
 Եւպագմոս 65.
 Եւսեբիոս Կեսարացի 113.
 Եւտաթիոս Անտիոքայ
 եպիսկ. 240.
 Եւրոպիա, Եւրոպիէ 97,
 257.
 Եփեսոս 352, 353.
 Եփեսոսու 29, 116, 121.
 Եփթայի 65.
 Եփրատ, Եփրատէս գետ
 124, 125, 129, 139,
 218, 268, 311, 348.
 Եփրեմ 278.
 Եքաիպօն գետ 128.
 Զամաս, Զամես 61, 67.
 Զարասպ լեռոն 47.
 Զարաւանդ, Զարուանդ 29.
 Զարդմանոս Թագաւոր 180.
 Զարեհ հայկազն 87.
 Զարեհ որդի Արտաշիսի Բ.
 181, 183.
 Զարեհաւանհան 109.
 *Զարեհնաւանք 84, 87.
 Զարիշատ Աղիովտի 283.
 Զարիշատ Վանանդայ 361.
 Զայրմայր 65, 88, 89.
 Զարուանդ, Զարաւանդ 29.
 Զարուհի 82.
 Զաւան 63.
 Զաւէն եպիսկոպոսապետ
 312, 313.
 Զաքարիա որդի Բարաքեայ
 251.

- Զաքարիաս մարգարէ 374.
 Զեքսիպոս 239.
 Զորդունին նահապետու-
 թիւն 107.
 Զուլթայ հրէց 302.
 Զուրայ. տես Զօրայ.
 Զրադաշտ 25, 59—61.
 Զրուան 25, 26, 28, 33.
 Զփառոս 64.
 Զօրարարէլ 371.
 Զօրայ Գնթունի 134.
 Զօրայ նահապետ Ռըշտու-
 նհաց 270, 272.
 Էզրիայ 188.
 Ընձակ 65.
 Ընըշտունեաց նախարա-
 րութիւն 126.
 Ընըշտունի, Ընըշտունիք.
 տես Ռըշտունի Ռըշտու-
 նիք 109, 126, 134, 231,
 259, 270, 301.
 Թադէոս Առաքեալ 146—
 148, 211, 212, 244.
 Թաթիկ 369.
 Թակկազ 35.
 Թարաթայ 139.
 Թարայ 20.
 Թարսիս 64.
 Թերէ 117.
 Թեսաղոնիկ 309.
 Թեսաղացիք 119.
 Թէրսիաէս 276.
 Թեւոս. տես Անտիոքոս Բ.
 Թէոդոս Մեծ, Աւգոստոս
 279, 293, 297, 298, 303,
 304, 309, 310, 312, 313,
 314.
 Թէոդորոս Փոքր՝ Աւգոս-
 տոս 336, 342, 345, 346,
 349, 357.
 Թէոդոտիոս Անկիւրիայ
 353.
 Թէոդոր վարդապետ Մա-
 մեստացւոյն 353.
 Թէոդորոս Մամուեստացի
 353.
 Թէոդուլօլիս 348, 350.
 Թիլն աւան 121, 245, 254,
 309.
 Թինեւս 65.
 Թիտալիայ կամ Թէտալիա
 31.
 Թիրաս 21, 32, 45.
 Թովղայ 65.
 Թովմա, Թովմաս, Թումմա
 Առաքեալ 145, 146.
 Թորգոմ 21, 35, 45.
 Թորգոմայ տուն 36.
 Թորղան գեւղ 122, 246,

- 266, 270.
 Թուեկիաց երգք 85.
 Թուլիս, Թուզիս կղզի 312.
 Թրակացիք 138, 239.
 Թրակէ, Թրակիա 119, 218.
 Թճնոս կոնկողեոս Սար-
 դանապարտս 63.
- Ժողով նիկիոյ 240, ժողով
 Բիւզանդիոյ 298, ժողով
 Եփեսոսի 353.
- Իլուզ քաղաք 298.
 Իկոնիոն 298.
 Իղիական պատերազմ 88,
 89.
 Ինաքոս 271.
 Իսահակ 63, 202.
 Իսրայէլ 27, 255, 271, 374.
 Իտալիա 356.
- Լակեդեմոնացիք 119.
 Լեոնականք 174.
 Լիբանոս 298.
 Լիբիա, Լիբիէ, 97.
 Լիբիացիք 107, 108.
 Լիդացիք, Լիւդացիք, Լիւ-
 դէացիք 115, 117, 118,
 119.
 Լիկիանոս 218, 237, 238.
 Լիւդական զօրք 117.
- Լիւդացիք, Լիւդէացիք. Լի-
 դացիք 115, 117, 118,
 119.
 Լիւսանիա 142.
 Լուսաւորիչ. տես և Գրի-
 զոր սուրբ 138, 140,
 204, 211, 219, 247.
- Սրամ աւան 85.
 Սուրս իշխան Գարդմանայ
 351.
 Սուժաստանի երկիր 301.
 Սորձենացի Տէր 337.
 Սորխոունիք. տես Սոու-
 խոունիք.
 Սորենացի 7.
 Սորասան երկիր 304.
 Սորագոյն Հայք 120.
 Սոսրովու արձան 200.
 Սոսրովիդուխա 215, 223,
 224, 227, 243.
 Սոսրով որդի Տրդատայ
 225, 257, 258, 259, 260,
 261, 263—266.
 Սոսրով որդի Վաղարշայ՝
 հայր Տրդատայ 185,
 199, 200, 201, 206,
 216, 331.
 Սոսրով Գարդմանացի 340.
 Սոսրով Արշակունի 315—
 321, 323—329, 338, 367.

- Խոսրան Խոսրէն Արծրունի Ծոփք 257.
 142, 156.
 Խորոհրուտ (Եղիազար) Կաղմեայն ցեղ 106.
 205. Կաղմեանք 99.
 Խոռխոռունի, Խոռխոռու- Կաղմոս 36, 37, 39, 41, 49.
 նիք և Խոռխոռունեաց Կահաթ 63.
 նախարարութիւն 41, Կամաղրոս 118.
 264, 317, 319. Կամբիւսէս 119.
 Խոռ 41, 103. Կամսար 235—237, 242,
 291.
 Խոշակունիք աւան 85. Կամսարական, Կամսարա-
 Խողոցիմ գեւղ 369. կանաց ազգ և Կամսար-
 Խաքան 236, 241. րականք 139, 141, 163,
 209, 242, 243, 265,
 Խառան քաղաք 155, 213. 295, 296, 300, 303, 306,
 Խաղաիք և Խաղտեաց եր- 308, 325, 330, 363.
 կիր 99, 214, 318.
 Խախ գեօղ 309.
 Խաղիւրք 197, 198. Կայնան 17, 20, 21.
 Խաղունի 334. Կայպակ 66.
 Խաղ եպիսկոպոս 278, Կանգարք 106.
 295—297. Կապաղովկացիք և Կապա-
 Խաղ Ողիմպիայ 311. զովկացւոց աշխարհ 49,
 83, 212, 219.
 Ծաղկաց լեռն 283. Կապանն Ճորայ կամ Չո-
 Ծննդոց անտառ 162, րայ. տես և Ճորայ գունն
 Ծոբ 106. 198, 267.
 Ծովդէացիք 106. Կառինոս 218.
 Ծովիաց աշխարհ և գաւառ Կասբիական ծով 256.
 229, 245, 263, 264, 269, Կասբից դրունք. տես և
 319. Ալանաց դրունք 235.
 Ծովիաց նահապետութիւն Կասրք 179, 235.
 108. Կասսիոս 125, 139,

- Կատինայ. տես Մար Աբաս 277, 309, 345, 352.
 Կատինայ, ասորի. Կեսարու աթոռ 336.
 Կարդոս 54. Կեսարու կողմունք, սահմանք 133, 165, 181, 182.
 Կարենի, Կարնան, Կարնի Պանլաւի ցեղ 141, 203, 207—209, 235.
 Կարենանք 139. Կերասոս Արգիացի. 217.
 Կարենեան Պանլաւ 141. Կեփաղիոն 23.
 Կարենեանք 211. Կիլիկեցի 259.
 Կարէն, Կարըն, Կարն որդի Կիլիկեցիք 245, 360, 267.
 Արշաւրի 140, 141, 202. Կիլիկիա 214.
 203, 206—209, 235. Կիպրացիք 27.
 Կարին 361. Կիւլիկիայ 268.
 Կարն տես Կարէն. Կիւղաղայ կղզիք 213.
 Կարնոյ մարզ 278. Կիւնտոս 214.
 Կարնոյ քաղաք 348. Կիւրեղ, Կիւրիդ. տես Կիւրդոս.
 Կարոս 218. Կիւրդոս Աղեքսանդրիոյ կալիսկոպոս 353.
 Կաւկաս 31, 181, 263, 288. Կիւրդոս Երուսաղեմի կալիսկոպոս 267, 298.
 Կաւկասայ, Կաւկասոյ, Կաւկասոս լեան 101, 107, 112, 132.
 Կելիստինոս Հռոմայ 353. Կիւրոս Թագ. Լիւդացոց 73, 75, 76, 87, 115, 117, 119.
 Կենան Ամատունեաց 316. Կղարջք 234.
 Կենտորոս Պիււթիայ 92. Կղաւղիոս Պաղոմէոս աշխարհագիր 85.
 Կեսար 125, 126, 129. Կղաւղիոս Ա. 155.
 Կեսարացի Եւսեբիոս 113. Կղաւղիոս Բ. 214.
 Կեսարացոց քաղաք 216, 224. Կղեսուր 109.
 Կեսարիա, Կեսարիայ 49, 50, 125, 126, 165, 181, 182, 219—221, 223, 273, Կղէոպատր. տես Կղէո-

- պատրայ. 240.
- Կղէոպատրայ Պտողոմայիդ Կոստանդին. տես Կոստան-
122, 130. դիանոս.
- Կղէոպատրայ, Կղէոպատ- Կոստանդնուպօլիս. տես և
րեայ՝ Թոռն Պտողոմա- Բիւզանդիոն 237, 240,
յիդ Կղէոպատրայ 130, 298, 346:
132. Կոստանդոս 257, 258, 261,
266, 267.
- Կղիտոստրագոս Հոովգացի Կոստաս—Կոստանդ Թա-
217. գաւոր Հոռմայ 226.
- Կողայովիտ կամ Կոզովիտ Կովկաս. տես Կաւկաս.
գաւառ 282, 307. Կորդուաց լերինք 156,
Կող 101, 112. Կորդուացիք 109.
- Կողբ գաւառ կամ Կողբո- Կորդուք 49.
փոր 106. Կորդրիք 180, 211.
- Կողբ գեւղ 351. Կորիւն 302.
- Կողոնիայ 99. Կորճայք 196.
- Կոմձ. տես Կոշմ 140, 203. Կուաշ աւան 280, 382.
- Կոնկողեւոս, Կոնկողիւոս, Կուկայառիճ 261.
Թօնոս Սարգանապատոս Կունդ 87.
- 63, 68. Կուր գետ 106, 174, 198.
- Կոշմ որ և Կոմձ գուտար Կոռնոս 29.
- Արշաւրի 140, 203. Կրասոս 124.
- Կոռնակ հայկազն 70. Կրեոացի Դիպինոս 116,
Կոռնակ սպարապետ 218. Կրիտ, Կրիտէ 52, 60.
- Կոստանդ. տես Կոստաս Կրիւսոս 117. 118, 119,
226. 120.
- Կոստանդիա 27. Կրման. տես և Վոսմ 332.
- Կոստանդիանոս 225, 226, Կւարս 70.
- 227, 235, 237, 240, 241, Կոստանդիանու քաղաք Հարէլ քահանայ 333, 334.
- 257, 266, 298.

- 342, 352, 356. 358—
360, 363, 365, 369.
- Հայք աշխարհ 40.
- Հայք երկիր 55, 59, 61, 64.
- Հայք դաստակերա 40.
- Հայք խորագոյն 120.
- Հայք Մեծք 80, 83.
- Հայք Փոքունք 83.
- Հանի ամբոց. տես և Անի 319.
- Հաշտեանք 257, 295.
- Հաշտենից գաւառ 111, 281.
- Հաշտենից կողմունք 131, 155, 191, 192.
- Հարմայ 21, 22, 44, 45, 46.
- Հարք 40.
- Հարք լեռնադաշտակ 36.
- Հարք տեղի 41.
- Հացեաց գրախա 270.
- Հացեկք 322.
- Հաւանակ 64.
- Հաւենունիք 104.
- Հաւուկ ի Կուկայառձոյ 361.
- Հեթանոսականք զբուցակարգութիւնք 14.
- Հելլենական 119.
- Հելլենացի գիր 199, 243.
- Հելլենացիք 12, 65, 89, 335.
- Հելլենացւոց աշխարհ 10.
- Հելլէն 33, 326, 335, 337, 352.
- Հեղենայ, Հեղինէ մայր Կոստանդիանոսի 226, 237.
- Հեղի քահանայապետ 65.
- Հեղիաս. տես Եղիայ.
- Հեղինէ. տես Հեղինայ
- Հեղինէ տիկին Արգարու 154, 155.
- Հեշայ 260.
- Հերայ կողմունք 158.
- Հերակլէս 87, 107, 108, 115, 116, 121.
- Հերոդոտոս 97.
- Հերովդէս Ագրիպաս 133.
- Հերովդէս մեծ 125, 127—130, 133—139, 261.
- Հերովդէս չորրորդապետ 142, 143.
- Հերովդիադայ 142.
- Հեփեսոս. տես Եփեսոս 30.
- Հինք պատմութիւնք 19.
- Հիփիտոս 217.
- Հիւպոդիտայ 113.
- Հիւսիսականք 198.
- Հիւրկանեանք 129.

- Հիւրկանոս քահանայապետ 123, 126—129, 133—135.
 Հմայեակ Մամիկոնեան 347.
 Հմայեակ Տէր Աշոցայ 360.
 Հնարակերտ ամուր 106.
 Հնդիկք—Հնդկաց աշխարհ 61, 210, 226.
 Հոմերոս 89.
 Հոյ 65.
 Հոնք 231, 351.
 Հովիւք 30.
 Հոփսիսեանք 244.
 Հոգացի Կղիտոսարզոս 217.
 Հոսմ, Հոսմ 116, 124, 128, 129, 136 — 139, 143, 182, 218, 227, 237, 239, 240, 258, 309.
 Հոսմայեցիք, Հոսմայեցիք 95, 96, 116, 122, 124, 125 — 127, 129—133, 137, 138, 142, 148 — 150, 160, 171, 195, 199, 205, 207, 208, 209, 219, 239, 345, 256.
 Հոսմայեցւոց թագաւորութիւն, զօրք և Տէրութիւն 147, 235, 275.
 Հոսմ, Հոսմայեցիք. տես Հոսմ, Հոսմայեցիք.
 Հոսմէ. տես Հոսմ.
 Հոսմանոս 335.
 Հրազդան զեա 45, 115.
 Հրահատ որդի Գաղաւսնի 338, 339, 363.
 Հրանտ 65.
 Հրաչեայ 70, 71.
 Հրեայ, Հրեայք, Հրէայք 71, 72, 97, 103, 110, 122, 124, 126, 127, 129, 133—135, 137, 145, 147—150, 152, 173, 185, 187, 188, 198, 254, 301.
 Հրէական իմացմունք 352.
 Հրէաստան 123, 129, 130, 134.
 Հրէութեան օրէնք 135.
 Հրուդեն 90.
 Հօրոյ 65.
 Զիրաւ դաշտ 304.
 Զիւնական 104.
 Զոր 106.
 Ղարդոն 65.
 Ղաղիկայ 99.
 Ղաղիկացի 311.
 Ղամբառիս 65.
 Ղամիք 18.

- Ղամպառիտէս 65.
 Ղանկուարտաց ազգ 311.
 Ղապիթեայք 194.
 Ղաւոսթենիս 65.
 Ղեկաց արքայ Շէրգիր 306,
 308.
 Ղերուբնա որդի Աւշադա-
 րայ 157.
 Ղելի նահապետ 63.
 Ղեւոնդ աշակերտ Մեսրո-
 պայ 344, 350, 352.
 Ղեւոնդ մեծ, Ղեւոնտիոս
 հայրապետ Կեսարիոյ
 241, 242.
 Ղովկրացիք 119.
 Ղուկաս Աւետարանիչ 137.
 Ղուկիանոս կեսար 195.
 Ղուդրիոս կամ Ղուղոս 123.
 Ճանիւս Պոնտացւոց. տես
 և Սաղտիք.
 Ճենազն Մամգուն 227,
 228.
 Ճենաց ազգ 222.
 Ճենաց աշխարհ 223.
 Ճենբակուր ոմն Արբոկ 221.
 Ճենք 221, 222, 223.
 Ճորայ Դուռն — Կապան.
 տես և Ալանաց, Կասրից
 դրունք 198.
 Ճուաղ 105.
 Մադէս Նիւքար 46, 47.
 Մազդեզանց դէն 302, 338.
 Մազդեզն, Մազդեզանք
 273, 287, 331.
 Մաթուսաղայ 18.
 Մաժակ. տես Մաժար.
 Մաժան քրմապետ 177,
 180, 182, 185, 200.
 Մաժար 50, 99, 100, 120,
 122—125.
 Մախազ Գարջոյլ 103, 264.
 Մակարէ 122, 371.
 Մակարիոս Երուսաղէմի
 240.
 Մակեդոն հոգեմարտ 294,
 298, 299.
 Մակեդոնական զօրք 96.
 Մակեդոնացի և Մակեդո-
 նացիք 30, 89, 95, 96,
 98, 99, 100, 117, 202,
 262.
 Մակեդոնացւոց պետու-
 թիւն 99.
 Մաղաղիէլ 17.
 Մաղխազ, Մախազ Գար-
 ջոյլ 103, 264.
 Մաղխազան 158.
 Մամգուն 221, 222, 223,
 227—229.
 Մամգունեան 229.
 Մամիրդոս 64.

- Մամիկոնեայք, Մամիկոնեան ազգ. տոհմ և այլն 221, 281, 392, 307, 319, 335, 329, 330, 363, 367.
- Մամիկոնի 301.
- Մամիղոս 64.
- Մամուկեսացի թէոզորոս 353.
- Մանածիհր 231, 259—261, 570.
- Մանաւաղի 318, 319.
- Մանաւաղ 41.
- Մանանաղեան նախարարութիւն, նահապետութիւն և տոհմ 41, 108, 254.
- Մանդակունի Արտաւազդ 214, 216, 224, 231, 258.
- Մանդակունեաց ազգ, Մանդակունիք 109, 216.
- Մանդու 177.
- Մանեայ այրք 244, 245.
- Մանէ Մանեայ 244.
- Մանեթոս 117.
- Մանէճ Տէր Ապահունեաց 361.
- Մանովայ 133.
- Մանուեանք 185.
- Մանուէ 185.
- Մանուէլ 328.
- Մաշտոց երանելի. տես և Մեսրոպ 114.
- Մառինոս հաղարայես՝ որդի Ստորգեայ 143.
- Մասանդան ամուր 128.
- Մասեաց թիկունք, Մասիս, Մասիս լեռն 44, 86, 172, 173, 179, 190, 282, 287.
- Մասքաղէոս 64.
- Մասքութք 119, 235.
- Մատթիայ 371.
- Մատեանք թագաւորաց 51.
- Մար 67, 159, 160, 169.
- Մար իշխան Մոփաց 257.
- Մար Աբաս Կատինայ 31, 33, 51, 61, 113.
- Մարակերտ 86.
- Մարանդ 188.
- Մարապարսացի 82.
- Մարաց ամրութիւն 193.
- Մարաց թագաւորութիւն 70, 136.
- Մարաց կողմունք 322.
- Մարաց մարզ 168.
- Մարացիք 105.
- Մարիամ կին Լուսաւորչին 220.
- Մարիամ մայր Տեառն 352, 353.
- Մար Իբաս. տես Մար Աբաս.

- Մար Իհար 143.
 Մարխսացիք 129.
 Մարխսացւոց քաղաք 129.
 Մարխսեան բժիշկք 226.
 Մարկիոնացւոց աղանդ 200.
 Մարկոս Աւետարանիչ 355.
 Մարկոս եպիսկոպոս 188.
 Մարկոս Միայնաւոր 219.
 Մարմէտ—Երուանդակերս 162, 169.
 Մարք ազգ և աշխարհ 60, 68, 70, 73, 75, 76, 80, 85, 86, 87, 104, 159, 168, 170, 188.
 Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս 352.
 Մաքսիմիանոս կայսր 212, 226.
 Մաքսիմինայ 226.
 Մեղացի 68.
 Մեղացիք 47, 83.
 Մեղք 25.
 Մելիտինէ, Մելտինէ քաղաք 344, 353.
 Մելիտոս Անտիոքու 298.
 Մեծամօր 173.
 Մեհեկան 367.
 Մեհենական պատմութիւն 200.
 Մեհենդակ 272.
 Մեհենից մատեանք 51.
 Մեմնոն Եփեսոսի 353.
 Մեսաղինայ 122.
 Մեստայիմ, Մեստրիմ, Մեծրայիմ 20—22, 29.
 Մեսրոպ Երանելի—Մեսրոպ 322, 323, 327, 333—336, 342—347, 350—354, 361, 365, 366, 367, 369.
 Մեսրոբեան նշանագիրք 334.
 Մետեղոս 129,
 Մերոզ 35.
 Մերուժան Արծրունի 292, 301—304, 307, 337.
 Մէջերկրայք, Մէջերկրեայք. տես Միջերկրայք. Միանդակ 109.
 Միդուլանոն 313.
 Միթոէոս 65.
 Միհր աստուած 274.
 Միհրան զօրավար 231, 232, 259, 263, 264.
 Միհրդատ բղեշխ Վրաց 115, 120, 122, 123—125, 165,
 Միհրդատ նախարար Գարեհի 107, 115.
 Միհրդատ որդի բղեշխին 123, 124, 125.
 Մինոտովրոս 157.

- Միջագետաց աշխարհ 138.
 Միջագետք 121, 131, 132, 133, 135, 143, 155, 159, 160, 165, 168, 187, 213, 259, 268, 291, 314, 333, 344, 351.
 Միջերկրեայք 31, 120, 122, 136, 195, 258, 267, 276.
 Մծբին 31, 33, 102, 111, 113, 139, 156, 241, 260, 286, 366.
 Մծխիթայ, Մծխէթ 232.
 Մկրտիչ Յովհաննէս 142, 143.
 Մշակ կողմնապետ 50.
 Մոզպաշտէ 171.
 Մոկաց աշխարհ 340.
 Մոկացի 109, 339.
 Մոկք, Մոկաց ազգ, աշխարհ 316, 340.
 Մոմփսիւհատ քաղաք 267.
 Մովսէս եպիսկոպոս Վրաց 337.
 Մովսէս Նորհնացի 7.
 Մովսէս մարգարէ 24, 25, 29, 63, 246, 260, 306, 371.
 Մովսիսիկ ի Չարիշատէ Վանանդայ 361.
 Մորփիւղիկիայ 99, 100.
 Մուշեղ Մամիկոնեան 307.
 Մուշէ եպիսկոպոս Դողթան 351.
 Մուշէ Տարօնեցի 337.
 Մուրացան, Մուրացան ազգ 105, 165, 167, 177.
 Մուրս 320.
 Մուրց գետ 197.
 Մոուղ—դաշտ 265.
 Մցխիթայ, տես Մծխիթայ.
 Մօղակիս 70.
 Յարէթ 21, 22, 25, 30, 35, 45.
 Յագրոճան 219.
 Յագկերտ Ա. արքայ Պարսից 336, 338, 341.
 Յագկերտ Բ. արքայ Պարսից 366, 367.
 Յակոբ, Յակովբ Մծբնայ հայրապետ 241, 260, 261.
 Յակոբ նահապետ 63.
 Յայիր 65.
 Յապետոսթէ 25, 26, 33, 35.
 Յարեգ 17.
 Յեսու 63, 64, 371.
 Յէու 371.
 Յիսուս Բրիտոս 137, 144, 145, 146, 147,

- Յորիանոս 205, 273.
 Յորնաղիոս Երուսաղէմի 353.
 Յոհան եկեղեցացի 336.
 Յոհան Պարսից եպիսկոպոս 241.
 Յոհաննէս եղբօրորդի Մակարեայ 122.
 Յոյն, Յոյնք, ազգ, աշխարհ, երկիր, 9—11, 13, 23, 24, 27, 31, 33, 46, 73, 113, 117, 120, 137, 160, 182, 192, 195, 196, 204, 205, 213, 214, 264, 266, 268, 275—278, 285, 286, 288, 290—293, 295, 299, 300, 303—307, 312, 313, 321, 323, 325, 326, 328, 332, 333, 336, 339, 342, 357, 358, 361, 362, 366.
 Յոստոս 133.
 Յովհան 352.
 Յովհաննէս եպիսկոպոս Անտիոքայ 353.
 Յովհաննէս Մկրտիչ 142, 143, 254.
 Յովհաննէս սուրբ՝ Ոսկի բերան 333, 346.
 Յովնաթան 337.
 Յովսէպոս 16, 113, 123, 138, 155.
 Յովէփ — Յուսիփ՝ եղբօրորդի Հերովդի 137.
 Յովսէփ քահանայ ի Վայոց ձորոյ ի Խողոցիմ գեղջէ 369.
 Յովսէփ նահապետ 30.
 Յովսէփ Պաղնացի 336, 351.
 Յուդա Մակարէ 122.
 Յուլիանոս կեսար Պառաւատոս—ուրացող 205, 267—270, 271, 273.
 Յունական 9, 50, 253, 259, 262, 275, 290, 303, 336.
 Յունական առասպելք 91.
 Յունական զօրք 275.
 Յունական մատեան 9.
 Յունաց — Յունական աշխարհ, կողմունք 10, 50.
 Յունաց — Յունարէն զբարութիւնք 23, 303, 336.
 Յուշկապարիկք 194.
 Յուսակ 65.
 Յուսիկ — սուրբ. որդի Վլքրթանայ 266, 269, 270, 272, 277, 326.
 Յոխնով 218.
 Նաբատ 371.
 Նաբոզ 139.
 Նարուզողոնոսոր 69, 71,

- 72, 107.
 Ներբուլթ — Ներբուլթ 21,
 22, 29, 92.
 Նազինիկ կին մի 194.
 Նախարարութիւնք Հայաս-
 տանեայց 8.
 Նախճաւան, Նախջաւան
 105, 177, 297.
 Նախջաւանու ամբոց 85.
 Նաճիանց 298.
 Նաւասարդ 200.
 Նաւակառոյց 15.
 Նաքովր 20
 Ներբուլթ Ներբուլթ. տես և
 Բէլ 21, 22, 29, 92.
 Նեղոս 355.
 Նեստոր 352, 353.
 Ներուաս 182.
 Ներսեն արքայ Ասորես-
 տանի 151.
 Ներսեն արքայ Պարսից
 241, 265.
 Ներսեն Կամսարական 291,
 295.
 Ներսեն Հայկազն 87
 Ներսէս Դիմաքսեան 170.
 Ներսէս Ճիճրակացի 341.
 Ներսէս մեծ 273, 277, 279,
 284, 286, 289, 292—
 296, 303, 306—309,
 322, 326 346.
 Նեքտաներոս 117, 120.
 Նեքտադիոս Կոստանդնու-
 պօլսի 298.
 Նիկանովր Սելեւկիոս 95.
 Նիկիա կամ Նիկիայ 240,
 242.
 Նիկիացոց քաղաք 242.
 Նիկիոյ ժողով 244.
 Նիկոմաքոս 220.
 Նիկոմիդայ 225.
 Նիկոմիդացիք 239.
 Նիղոս. տես Նեղոս
 Նինոս 19, 20—24, 47, 48,
 51, 52, 60, 67.
 Նինուաս 21, 60, 61—63.
 Նինուէ 30, 33, 47, 48,
 53, 55, 60, 61, 68, 151.
 Նիրբէ 61.
 Նիւսիա 298.
 Նիւքար Մադէս 46, 47.
 Նոմեոխանոս 218.
 Նոյ 15, 18, 19, 21, 24.
 Նոր Հոռմ. տես Կոստան-
 դնուպօլիս 239.
 Նոր քաղաք — Վաղարշա-
 պատ 197, 198.
 Նորայր 65.
 Նուարդ 66.
 Նունէ հրանհլի 232, 233,
 234, 244.
 Նպատ լիսոն 306.

- Շարիթ 322, 350.
 Շահակ 309, 313.
 Շահապիւլան լեառն 282.
 Շաղգոմք տեղիք 350.
 Շաղիտայ 278.
 Շամբաթ 71, 72.
 Շամբայ Բագարատ. տես
 Բագարատ 97, 98, 103,
 110, 112, 194.
 Շամբատ—Սմբատ 194.
 Շամիրամ 22, 52—56, 59
 — 63, 66, 67.
 Շամիրամայ քաղաք 110,
 129.
 Շամշազրամ 143.
 Շամշատ Շամշթ 130, 382.
 Շապուհ Ա. Թագաւոր Պար-
 սից՝ որդի Արտաշրի 205,
 216, 221, 222, 227, 228,
 231, 235, 236, 237, 241.
 Շապուհ Բ. Որմզդեան 259,
 263—265, 267, 273—
 276, 285 — 293, 299,
 300—302, 304, 311—
 316, 320, 324, 327.
 Շապուհ որդի Յազկերտի
 338—341.
 Շարայ 43, 98, 102, 106.
 Շարաշան 109.
 Շարուբայ դաշտ 86.
 Շաւասպ Արծրունի 340.
 Շաւարշ Կամսարական 295,
 328.
 Շաւարշ Հայկազն 65.
 Շաւարշան դաւառ. տես և
 Արտազ 153, 178, 179,
 211.
 Շէրգիր Ղեկաց արքայ
 306.
 Շիրակ և Շիրակայ դա-
 ւառ 43, 242, 308, 309,
 316.
 Շմաւոն եղբայր Մակարէի
 122.
 Շմուէլ ասորի 360, 361,
 364, 365.
 Շրէշ բլուր 198.
 Ողիսես 194.
 Ողոմ 159.
 Ոլիմպիա, Ոլիմպիայ խաղ
 311.
 Ոլիմպոս. տես Դիւցընկէց
 լեառն 26.
 Ոլոմպիադա մայր Աղէք-
 սանդրի 95.
 Ոլոմպիոզորոս 24, 28, 211.
 Ողական 228.
 Ողիմպոս. տես Ոլիմպոս.
 Ողոմպիադայ կինն Արշա-
 կայ Բ. 280, 284.
 Ոնորիոս որդի Թէոդոսի

- 313.
- Ոսկիողայ 85.
- Ոստան 105.
- Ոստան կողմունք 84.
- Ոստանի քաղաք — Երուան-
գաշատ 295.
- Ուկկիանոս 50, 116, 312.
- Ոտայ, տես և Օտայ 215,
223, 224, 227.
- Ոտն Արագածու. տես Արա-
գած.
- Որդունի տոհմ, նահապե-
տութիւն 41, 107, 254.
- Որթք 289.
- Որմզդական հուր 215.
- Որմզդուլիս 302.
- Որմիզդ արքայ Պարսից
241, 257, 261.
- Որոզինէս 212.
- Ուղիւկ քուրմ Հանւոյ 172.
- Ուղտու ակունք 180.
- Ուսնա, Ուսնայ — Երեսիայ
113.
- Ուսնայր Աղուանից արքայ
307.
- Ուտէացիք, Ուտէացւոց
ազգ, գաւառ, սահմանք
106, 165, 166, 211.
- Չըմէս աւան 192.
- Չորայ դունն, Կապան. տես
և Չորայ 267.
- Չորրորդ Հայք 50, 108.
- Պակարոս 126, 129.
- Պահլաւ, Պահլաւիկ, Պահ-
լաւիկք, Պահլաւք 141,
201 — 203, 205 — 210,
219, 243, 246, 299,
329, 331, 358, 363.
- Պահլաւ Սուրէն, Սուրէ-
նեան 331, 358, 363.
- Պաղաղիոն 240.
- Պաղեստին — Պաղեստինէ
31, 120, 126, 187, 267.
- Պաղեստինացիք, Պաղես-
տինացւոց աշխարհ, գա-
ւառք, կողմունք 122,
126, 143, 148, 182,
195, 354.
- Պաղեփատոս 205.
- Պաղնացի Յովսէփ 336.
- Պաճոյճ 70.
- Պայապայիս Քաղեայ 48,
50.
- Պանխաս 65.
- Պապ արքայ 284, 291,
292, 294, 301 — 305,
307 — 312.
- Պապ որդի Յուսկան 272.
- Պառաւատոս — Յուլիանոս
205.

- Պասիփայէ 157. 209, 210, 213, 214,
 Պասքամ 72, 73, 107. 218, 219, 221, 223—
 Պատիժահար գաւառ 179. 226, 231, 235, 257,
 Պատմագիրք Յունաց 9. 259, 264—268, 273—
 Պատմութիւնք Յունականք 276, 288, 290, 299,
 9. 302, 303, 305, 313,
 Պատրիարք 142. 314, 316, 318, 320,
 Պարգև Ամատունի 328. 324—326, 331—333,
 Պարէտ 63. 336, 339, 341, 342,
 Պարթև, Պարթևագունք, 347, 348, 358—360,
 Պարթևական, Պարթևք— 362, 363, 365—367, 369.
 ազգ, աշխարհ, թագաւո- Պարսից աշխարհ, Երկիր,
 րութիւն, տէրութիւն, կողմունք 114, 138, 144,
 ցեղ 30, 45, 69, 95—97, 151, 179, 184, 201.
 106, 117, 118, 185, Պարսից զիւանք, մասե-
 201, 202, 204, 205, նագիրք 9, 69.
 207, 208, 210, 243, Պարսից զօրք, թագաւո-
 246. րութիւն, նախարարու-
 Պարխար լեանն 101. թիւնք 105, 140, 141,
 Պարոյր որդի Սկայորդւոյ 182.
 67, 68, 70. Պաւղոս Առաքեալ 249,
 Պարսիկ, Պարսիկք, Պարս- 356.
 կական և Պարսք 13, 30, Պաւղոս եպիսկ. Եմեսու
 31, 44, 46, 87, 90, 94, 353.
 107, 120, 126, 127, 129, Պեղոպոննոսացիք 217.
 133, 137, 138, 139, 141, Պետրոս Առաքեալ 356.
 142, 144, 151, 154, 159, Պետրոս եպիսկ. Աղէքսան-
 164, 165, 170, 172, զրացի 213.
 182, 183, 185, 187, Պերգէ քաղաք 125.
 188, 195, 197, 199, Պերիթոս 194.
 201, 204, 205, 207, Պերճ 65.

- Պերոզ 151.
 Պերոզ արքայ Պարսից 191, 195, 204.
 Պերոզ ի Գարդմանացուց ազգէ 316.
 Պերոզամատ 209, 235.
 Պէնոլոպէ 194.
 Պիգասոս 191.
 Պիդատոս Պոնդացի 123, 142, 149, 150.
 Պիսաս 311.
 Պիւթիայ 118.
 Պղատոն ոմն ճարտարասան 334.
 Պղատոն նոր 356.
 Պղատոնական բանք 88.
 Պղոտենիոս 355.
 Պոլիկրատէս 117.
 Պոմպէոս, Պոմպիոս զօրավար 122, 123, 124.
 Պոնդացի Պիդատոս 123.
 Պոնդացիք 98, 101, 112, 136, 160, 214, 238.
 Պոնդոս, Պոնտոս 99, 113, 123, 207, 214.
 Պոնդոսի, Պոնտոսի ծով 31, 50, 107, 108, 115.
 Պորփիր 205.
 Պուրամոս 65, 89.
 Պուրիաժիս 66.
 Պուրոս 214, 217.
 Պոմփիթէոս 29.
 Պոտին Արմենիան—Առաջին Հայք 50,
 Պտղոմայիդ Կլէոպատրայ 122, 130.
 Պտղոմայիդ քաղաք 122.
 Պտղոմեանք 10.
 Պտղոմէոս 124.
 Պտղոմէոս Կղաղէոս աշխարհագիր 85.
 Պտղոմէոս — Դիոնիսիոս 130.
 Պտղոմէոս—Եղբայրասէր 9.
 Պրոդէադ սանդարամետապետ 356.
 Պրոկղոս Կոստանդնուպոլսի եպիսկ. 353.
 Ջաղայ 337.
 Ջաւախք 106.
 Ջուղայ աւան 85.
 Թագաւ 20.
 Թաս 271.
 Թաստոհուն 205.
 Թափայէժք 27.
 Թըշտունի, Թըշտունիք 109, 231, 259—261, 270, 301.
 Թըստակէս 242—245, 254.
 Թըստոմ Առաւելնիան 316,

- Ռորովամ 371.
 Ռողանոս ներքինապետ 279.
 Ռոստոմ Սազճիկ 107.
 Ռոփի 195, 196.
 Ռոփսեան ազգ 196.
 Սագաստան 338.
 Սազճիկ Ռոստոմ 106, 108.
 Սաթինիկ 86, 172, 173, 175, 176, 178, 179, 183, 185.
 Սահակ. տես Շահակ 309, 313.
 Սահակ ասպետ 313, 317, 318, 320, 321, 329.
 Սահակ Բազրատունի 7.
 Սահակ մեծ 309, 326, 328, 329, 332—334, 336—339, 342—346, 351—354, 357—362, 364, 366.
 Սանականոյշ 329.
 Սաղամութ 272.
 Սաղայ 20.
 Սամէլ Մամիկոնեան 319, 325.
 Սամոս 335.
 Սամուէլ 65, 284.
 Սամսոն նահապետ Ամատունեաց 185.
 Սամսոն, Սամփսոն 65, 108.
 Սանասար 72, 340.
 Սանասարայ տուն 109.
 Սանատրուկ արքայ 148, 152, 154—160, 164, 170.
 Սանատրուկ իշխան 255—257, 259, 263.
 Սանդուխտ 153.
 Սանոտ 156, 157.
 Սառայ 202.
 Սասան 184, 201, 204—207, 221.
 Սասանեանք 340.
 Սարապիս 356.
 Սարղանապաղ, Սարղանապաղոս—թօնոս Կոնկողեոս Սարղանապաղոս 34, 63, 66—68.
 Սարիայ 135.
 Սաւուղ 65, 284.
 Սաւտէր. տես Անտիոքոս Ա.
 Սափատիայ 135, 194.
 Սեղեկիայ 274, 371.
 Սելեկիոս Նիկանովր 95.
 Սեղբեստրոս եպիսկոպոս Հոռմայ 227, 240.
 Սեմ 20, 21, 25, 27, 28, 30.
 Սենեքարիմ — Սենեքերիմ 72, 73, 100, 104.
 Սենեքիայ 134, 194.
 Սերուք 20.

- Սեւերիոս, Սեւերոս արքայ 212, 239.
- Սեփծուղ 105.
- Սէթ 16.
- Սիբիղղայ Բիւռոսեան 25.
- Սիդիացի Անտիոքոս 96, 202.
- Սիդոն 132.
- Սիդոն 129, 130.
- Սիմ. տես Սիմ.
- Սիմ լեանոն 28, 73, 109, 211, 228.
- Սիմոն Առաքեալ 151, 152, 154.
- Սինկղիտոս 149, 150
- Սինոպ 113, 160.
- Սիսակ որդի Գեղամայ 44.
- Սիսական, Սիսական ազգ, աշխարհ, գունդ, ցեղ 45, 106, 109.
- Սիսակեանք 49, 99.
- Սիրաթ 35.
- Սիրիպինդէս. տես և Արշակ Բ. Պարթև 96.
- Սիւնհաց աշխարհ 193, 322.
- Սիւնիք 44, 114, 193, 256, 290.
- Սիւնիք Փոքր 256.
- Սլաք 108.
- Սլկունհաց ազգ 227, 228.
- Սլկունիք—Սղկունիք 109, 215, 227—229.
- Սկամանդրոս 312.
- Սկայորդի 66, 67, 70, 72.
- Սկատաղէս 64.
- Սկաւրոս սպարապետ 122, 123.
- Սկիւթացիք 119.
- Սկիւղիս 116.
- Սղկունիք—Սլկունիք 109, 215, 227—229.
- Սղուկ նահապետ 227.
- Սմբատ հայր Բագարատայ 225.
- Սմբատ—Շամբաս 72, 194.
- Սմբատ որդի Բագարատայ 305, 307, 347, 348.
- Սմբատ որդի Բիւրատայ 158—160, 164—172, 175, 178—181, 183, 193, 194.
- Սմբատանոյշ 158.
- Սմբատաւան 158.
- Սմբատունի, Սմբատունի 158, 193.
- Սոկրատ 249.
- Սոհանդ 188.
- Սողոմոն 255.
- Սողոն Աթենացի 118.
- Սոսառոմոս 65.
- Սովսիոս 130.

- Սորակտիոն լեռն 227. Ստրատիգին 239.
 Սուսաոխս 63, 65. Սփոստէս 66.
 Սուր 64. Սօս—Անուշաւան 66, 67.
 Սուրայ յազգէն Մոկաց 316.
 Սուրենական ցեղ 246. Վաղարիա 194.
 Սուրենանք 139. Վահագն 87, 109, 116.
 Սուրենեան, Սուրենի Պահ- Վահան Ամատունի սպա-
 լաւ 141, 203, 206, 210, րապետ 231, 259, 262—
 358. 264, 275.
 Սուրէն Խոռխոռունի 317, Վահան Ամատունի հազար-
 319, 320. րապետ 369.
 Սուրէն որդի Արշաւրի 140, Վահան Առաւելեան 317,
 141, 203, 206, 363. 319, 320.
 Սուրհապ 198. Վահան արքանեակ Մես-
 Սուրմակ երէց Արծկէացի րոպայ 369.
 358—360, 365. Վահան Մամիկոնեան 292,
 Սոփի 219. 301, 302.
 Սպանդարատ Կամսարա- Վահէ 88.
 կան որդի Արշաւրի 295, Վահնունիք, Վահունիք 87,
 303, 306, 308, 316, 321. 109, 116.
 Սպանդարատ տէր Արշա- Վահրիճ 334.
 րունեաց 361. Վաղարշ որդի Տիրանայ
 Սպանդունի Ապրսամ 341. 197—200.
 Սպանդունիք 104. Վաղարշ արքայ Պարսից
 197, 203, 213.
 Սպանիացիք 96, 150.
 Սպառեթոս 64. Վաղարշակ Ա. արքայ Հա-
 Սպեր, Սպեր գաւառ 158, յոց 30—33, 45, 88, 94,
 194, 317, 350. 97—100, 104, 106, 110
 Սպուզեայք 326, 367. —112, 141, 186, 202,
 Ստահրացի Արտաշիր 240. 203, 215.
 Ստորգ 143. Վաղարշակ Բ. որդի Պա-

- պայ 312, 313, 317.
- Վաղարշապատ—նոր քա-
ղաք 198, 242, 263, 288,
301, 365, 368, 369.
- Վաղարշաւան 197.
- Վաղենտինանոս աղանդա-
պետ 199.
- Վաղենտինանոս, Վաղենդի-
անոս կայսր Աւգոստոս
275, 276, 279, 291.
- Վաղերիանոս կայսր 209,
213, 214.
- Վաղէգեսոս. տես Պերոզ
195.
- Վաղէս կայսր 276, 291—
293, 297.
- Վաղինակ իշխան Սիւնեաց
323.
- Վաղինակ Սիւնի սպարա-
պետ 275, 284.
- Վայկուն 122.
- Վայկունիք 122.
- Վայոյ ձոր կամ Վայոց ձոր
369.
- Վան հայկազն 88.
- Վան Տոսպայ 301.
- Վանանդ 102, 321, 361.
- Վանանդացիք 317, 318,
341.
- Վաշտակ 64.
- Վաչէ տէր Արծրունեաց
360.
- Վասակ զինակիր Արշակայ
Բ. 285, 286.
- Վասակ Մամիկոնեան 307.
- Վասակ Սիւնի 337.
- Վասպուրական 192.
- Վատնեան դաշտ 256.
- Վարազ 194.
- Վարազդատ 310—312.
- Վարաժ, Վարժ որդի Դա-
տայ 45, 103, 115.
- Վարաժնունի և Վարաժ-
նունի տուն 45, 115.
- Վարբակէս, Վարբակիւս 67,
68, 70.
- Վարդան զինակիր Արշա-
կայ Բ. 281—283, 285,
286.
- Վարդան հայր Սամելի
Մամիկոնեան 325.
- Վարդան Մամիկոնեան
Թոռն Սահակայ 342—
348, 359, 363.
- Վարդգէս Մանուկ 198.
- Վարդգէսի աւան 124, 197.
- Վարժ. տես Վարաժ.
- Վեհմիհրշապուհ 360.
- Վեհսաճան 208.
- Վեսպիանոս 160, 187.
- Վերիացւոց ազգ, աշխարհ,
Վերիացիք 107, 115.

- Վերիփոփորայ 154. Տաճատ 216, 224.
 Վզըրկ Խաքան 236. Տաճատուրհի 325.
 Վիշապագունք 85, 191. Տաճկաստան 218.
 Վիշապաց տաճար 85. Տամբատ 85.
 Վիրք 83, 115, 132, 165, Տայք 101, 318.
 167, 174, 181, 233, 234, Տաշիր և Տաշրաց գաւառ
 244, 259, 288, 291, 336, 106, 351.
 351. Տասեօնք 192.
 Վղընդուր Բուղկար 102, Տարբան 28.
 Վճեան կամ Վճէնք 196. Տարսոն 214.
 Վնասեպ Սուրհայ 198. Տարօն 28, 111, 116, 211,
 Վշտասպեանց Դարեհ 136. 214, 228, 254, 273, 295,
 Վունդ 102. 322, 353, 367.
 Վոամ Ա. Կրման կոչեցեալ Տարօնեցի.
 332, 333, 337. Տաւրացիք 168.
 Վոամ երկրորդ 342, 347, Տաւրոս լեառն 109, 245.
 358—363, 366. Տեւտամոս 65, 88, 89.
 Վոամշապուն 327—329, Տեւաէոս 65.
 331—333, 336, 348. Տէր Խորձենացի 337.
 Վստասկար 65. Տէրէնդ, Տէրէնտիանոս
 Վրանջունիք դաստակերտ ստրատեղատ 303, 304,
 85. 310.
 Վրաց աշխարհ 83, 87, 105, Տիրեր, Տիրերիոս կայսր
 125, 174, 231, 232, 336. 139, 148—150.
 Վրացի գունդ 291. Տիրբան Ա. մեծ 71—76,
 Վրթանէս 245, 254, 255, 78, 80—84, 86, 87, 290.
 257, 258, 261, 265, Տիրբան Բ. որդի Արտա-
 266, 277, 326. շիսի 114, 115, 120—
 Վրոյր 180. 122, 124—127, 129,
 130, 132, 133, 165,
 Տակիտոս 213, 214. 198, 301.

- Տիգրան Գ. վերջին 195— 265—275, 280, 282, 284.
197, 200.
- Տիգրանակերտ 84, 286, 287, 289.
- Տիգրանակերտեայք 287.
- Տիգրանուհի 75, 79, 80— 84.
- Տիգրիս գետ 109.
- Տիգրոն, Տիսրոն 205, 225, 328, 329, 341.
- Տիմոթէոս եպիսկ, Ազիքսանդրիոյ 298.
- Տիմոն 136.
- Տիսրոն, Տիգրոն 205, 225, 228, 329, 341.
- Տիտան 25, 26, 33.
- Տիտանեան 37, 39, 49.
- Տիտանեանք 49.
- Տիտանք 26, 27.
- Տիտոս Անտոնինոս 129— 132, 133, 195, 199.
- Տիտոս Յոստոս 133.
- Տիտոս Վեսպիանոս 160, 187.
- Տիրամայր. տես Մարիամ մայր Տեան.
- Տիրան հայկազն 87.
- Տիրան Ա. արքայ Հայոց 181, 183, 189, 190, 192, 193, 195.
- Տիրան Բ. արքայ Հայոց 265—275, 280, 282, 284.
- Տիրիթ 269, 280—283, 285, 286.
- Տիրուկ քահանայ 361,
- Տիւրոս 132.
- Տմորիք 180, 271.
- Տոսպ կամ Տոսք 301.
- Տորք 107.
- Տուր 355.
- Տուրիա 194.
- Տուրիա իշխան Հրէայ 146.
- Տունայ գաւառ 198.
- Տուր 171.
- Տրայիանոս — Տրայիան 182, 183.
- Տրդատ արքայ 41, 94, 163, 185, 201, 213, 214, 216—218, 220, 323—238, 241—243, 245, 247, 253—258, 302, 311, 322, 331, 340, 365.
- Տրդատ Բագրատունի 193, 194. 340.
- Տրդատ որդի Տիրանայ 268, 279, 280.
- Տրունիք 171.
- Րուփոս — եպարքոս 187.
- Յոլակ 43, 44.

- Յովակերտ 44.
 Յրօնք 28.
 Փաղեկ 20.
 Փայտակարան 255—257,
 259.
 Փառախոտ տեղի 44.
 Փառանձեմ 280, 284, 300,
 301.
 Փառնաս 63.
 Փառներսին 272, 273.
 Փառնուլաս 70.
 Փառոխ 43, 44.
 Փասայել, Փասայելոս, Փասայեղոս՝ եղբ. Հերովդէի
 126—128.
 Փարաւոն 260.
 Փարսման արքայ 167.
 Փաւոս 70.
 Փեղղայի Արիստոն 187.
 Փերմելիանոս եպիսկ. կե.
 սարու 212.
 Փերուր 138.
 Փիլէմոն 205.
 Փիլիպպոս Առաքեալ 145.
 Փիլիպպոս կայսր Հոռմա-
 յեցւոց 207, 209.
 Փիլիպպոս Մակեդոնացի
 95.
 Փիլիպպոս չորրորդապետ
 142.
 Փիւնիկեցիք 143.
 Փիւնիկէ 335.
 Փղեղոնիոս 119.
 Փղորիանոս 214.
 Փոկէացիք 119.
 Փորոն 240.
 Փռատինիս 66.
 Փռաւորտիս 70.
 Փռիւզիա, Փռիւզիայ 98,
 99, 213.
 Փրկիչն 69, 137, 143—146,
 245.
 Քաղղէական մատեան, մա-
 տեանք 9, 61, 92.
 Քաղղէացի 10, 23, 31.
 Քաղղէացիք 12, 23, 33,
 34, 63—65.
 Քաղղէացւոց զիւանք 69.
 Քաղեայ Պայապայիս 48,
 50.
 Քամ 20, 22, 25, 27, 29,
 30.
 Քայաղ 21, 22.
 Քանանացի 64.
 Քանանացիք 64, 98, 103,
 Քանանիկաս 64.
 Քասաղ գետ 124, 197, 198.
 Քարձամ արքայ Վրաց 181.
 Քաւղեայք 206.
 Քետուրական ճնունդք 95.

Քետուրայ 202.	Քրիստոնեայք 149, 188.
Քիմիւոոն 85.	Քրիստոս 14, 137, 138,
Քիոնիս Ղակոնացի 311.	143, 144, 146—150, 152,
Քուշ 20, 29.	153, 219, 231—233, 248
Քուշանաց աշխարհ, երկիր,	—251, 270, 301, 302,
կողմունք, Քուշանք 96,	356, 370. 376:
201, 202. 208—210.	
Քսեսքսեր 63.	Օղէ քոյր Արգարու 156.
Քսէրքսէս 119.	Օշական 263, 264, 369.
Քսիսութրեայ մատեան 28.	Օտայ—Ոտայ Ամատունի
Քսիսութրոս 15, 25, 28.	215, 223, 224, 227.

ՎՐԻՊԱԿԻՔ

ՈՒՂՂԵԱԼՔ

Երես.	Տող.		
50	5	զՊոնդուն	զՊոնդուն
113	20	թատմէր	պատմէր
170	23	զգործակալս	զգործակալս
190	15	շուք	շունք
293	21	հաւատացեալ	հաւատացեալ

